राजनिघण्टुः ।

महामहोपाध्याय-

श्रीमन्नरहरिपण्डितविरचितः ।

"निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना ।
अनभ्यासेन धानुष्कस्त्रयो हास्यस्य भाजनम् ॥"

पण्डितकुलपति-

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यात्मजेन

श्रीआशुबोधभट्टाचार्य्येण

तथा

श्रीनित्यबोधभट्टाचार्य्येण च

द्रव्याकराभिधानेन संक्षिप्तटीकया च समलङ्कृतः

संस्कृतः सञ्जीवितः प्रकाशितश्च ।

प्रथम-संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

ई १८९९ ।

राजनिघण्टौ साङ्केतिकाः शब्दाः ।

उत्०	उत्कल ।
कं	कर्णाटः ।
कों	कोङ्कण ।
गुर्जं	गुर्जरः ।
गौं	गौड़ः ।
तां	तामिलः ।
तैं	तैलङ्गः ।
दां	दाक्षिणात्यः ।
नेपा०	नेपालः ।
पञ्जा०	पञ्जाबः ।
फां	फारसी ।
मं	महाराष्ट्रः ।
बम्०	बम्बई ।
हिं	हिन्दी ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मोरटः	२८	मिश्रेया	३७
इन्दीवरा	२९	शालिपर्णी	३८
वृश्चिकाली	,,	समष्ठिलः	,,
सोमवल्ली	,,	वृहती तद्भेदाश्च	,,
महिषवल्ली	,,	कण्टकारी तद्भेदश्च	३९
वृक्षादनी	३०	पृश्निपर्णी	४०
गोपालकर्कटी	,,	गोक्षुरस्तद्भेदश्च	,,
काकनासा	,,	यासः	४१
काकादनी	३१	वासकः	४२
गुञ्जा-तद्भेदश्च	,,	शितावरी	,,
वृद्धदारकस्तद्भेदश्च	,,	धन्वयासः	,,
कैवर्त्तिका	३२	क्षुद्रदुरालभा तद्भेदश्च	४३
ताली	,,	अग्निदमनी	,,
काण्डीरः	,,	वाकुची	,,
जन्तुका	,,	शणपुष्पी तद्भेदश्च	४४
अत्यम्लपर्णी	३३	शरपुङ्खा तद्भेदश्च	,,
शङ्खपुष्पी	,,	शणः	४५
आवर्त्तकी	,,	अम्बष्ठा	,,
कर्णस्फोटा	३४	नीली तद्भेदश्च	४६
कटभी	,,	गोजिह्वा	,,
अमृतस्रवा	,,	अपामार्गस्तद्भेदश्च	४७
पुत्रदात्री	,,	बला	,,
पलाशी	३५	महासमङ्गा	४८
शताह्वादिवर्गः।		महाबला	,,
शताह्वा	३७	अतिबला	४९

अथ राजनिघण्टौ वर्गानुक्रमेण सूचिपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थप्रस्तावना	,,
अथ अनूपादिवर्गः ।	
अनूपदेशः	४
जाङ्गलदेशः	५
साधारणदेशः	,,
देशः	,,
चैत्रभेदाः	,,
धरण्यादिवर्गः ।	
भूमिनाम तद्भेदादिकञ्च	८
जलनाम तदवयवादिकञ्च	,,
काननादिनाम	११
वनाम, तदवयवादिकञ्च	१२
कलिकादयः	१३
रक्तरम्भादयः	१४
कुटनादयः	,,
स्यादयः	,,
चक्रह्वादयः	,,
गुडूच्यादिवर्गः ।	
गुडूची	१८
मूर्वा	
पटोलम्	२०
काकोली तद्भेदश्च	,,
माषपर्णी	२१
मुद्गपर्णी	,,
जीवन्ती तद्भेदाश्च	,,
लिङ्गिनी	२२
कोषातकी	२३
कपिकच्छूः	,,
आकाशवल्ली	,,
कटुतुम्बी	२४
जीमूतकः	,,
वन्ध्याकर्कोटकी	२५
तिक्ततुण्डी	,,
आखुकर्णी	,,
इन्द्रवारुणी	२६
महेन्द्रवारुणी	,,
यवतिक्ता	,,
रुद्रजटा	२७
ज्योतिष्मती	,,
तेजोवती	,,
अश्वखुरा	२८
नीलपुष्पी	

विषया:	पृष्ठाङ्का:	विषया:	पृष्ठाङ्का:
भद्रोदनी	४९	आदित्यपत्र:	५८
महाराष्ट्री	"	श्वेतार्की	"
अश्वगन्धा	५०	नीलार्की	"
हपुषा	"	अजगन्धा	५९
शतावरी तद्भेदश्च	"	आदित्यभक्ता	"
एलावालुक	५१	विषमुष्टिस्तद्भेदश्च	"
नैरिषी	५२	कालाञ्जनी	६०
कलिकारी	"	कार्पासी तद्भेदश्च	"
जयन्ती	"	कोकिलाक्ष:	"
काकमाची	"	सातला	६१
श्रुतश्रेणी	५३	कामवृद्धि:	"
मार्कव:	"	चक्रमर्द:	"
काकजङ्घा	५४	झिञ्झिरीटा	६२
चुचुस्तद्भेदाश्च	"	**पर्पटादिवर्ग: ।**	
सिन्दुवारस्तद्भेदाश्च	५५	पर्पट:	६४
शेफालिका	"	जीवक:	६५
भिण्डा	५६	ऋषभ:	"
पुत्रदा	"	श्रावणी तद्भेदश्च	"
लक्ष्मणा	"	मेदा तद्भेदश्च	६६
स्वर्णुली	"	ऋद्धि:	६७
वंवल:	५७	वृद्धि:	"
खिरडी (खिरटी)	"	धुम्रपत्रा	"
मरुव-कुसुम:	"	प्रसारणी	६८
नाडीकस्तद्भेदश्च	"	पाषाणभेदस्तद्भेदाश्च	"
कासमर्द:	५८	गृहकन्या	६९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
वह्निचूडा	६९
क्षीरिणी तद्भेदश्च	७०
त्रायमाणा	„
रुदन्ती	७१
ब्राह्मी तद्भेदश्च	„
वन्दाकः	७२
कुलत्था	„
तण्डुलीयः	„
चिविङ्गी	७३
नागमुण्डी	„
कुटुम्बिनी	„
स्थलपद्मिनी	„
जम्बुः	७४
नागदन्ती	„
विष्णुक्रान्ता	७५
कुणञ्जरः	„
भूम्यामली	„
गोरक्षी	„
गोलोमिका	७६
दुग्धफेनी	„
क्षुद्राम्लिका	„
लज्जाह्वी	„
हंसपादी	७७
काथरा	७८
पुनर्नवा तद्भेदाश्च	„

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मसुकः	७९
सर्पिणी	„
हस्तिका	„
मत्स्याक्षी	„
गण्डाली	८०
भूपाटली	„
पाण्डुरफली	„
श्वेता	„
ब्रह्मदन्ती	„
द्रवन्ती	„
द्रोणपुष्पी तद्भेदश्च	८१
झण्डुः	„
गोरक्षदुग्धी	„

पिप्पल्यादिवर्गः।

पिप्पली	८५
गजोषणा	„
सैंहली	„
वनपिप्पली	८६
ग्रन्थिकम्	„
शुण्ठी	„
आर्द्रकम्	„
मरिचम्	८७
श्वेतमरिचम्	
धान्यकम्	८८
यवानी	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चव्यकम्	८८	रेणुका	९८
चित्रकः	८९	बोलम्	,,
कालः	,,	कर्चूरः	,,
विडङ्गा	,,	पाठा	९९
वचा	९०	वृक्षाम्लम्	,,
मेध्या	,,	अम्लवेतसः	१००
कुलत्थः	,,	कटुका	,,
जीरकस्तद्भेदाश्च	,,	अतिविषा तच्छोधनञ्च	१०१
मेथिका	९२	मुस्ता तद्भेदश्च	,,
हिङ्गुपत्री	,,	यष्टीमधुस्तद्भेदश्च	१०२
हिङ्गुस्तद्भेदश्च	९३	भार्ङ्गी (भार्गी)	१०३
अग्निजारस्तद्भेदश्च	,,	पुष्करमूलम्	,,
रास्ना	९४	शृङ्गी	१०४
स्थूलैला	,,	दन्ती तद्भेदश्च	,,
सूक्ष्मैला	,,	दन्तीबीजम्	१०५
सैन्धवम्	९५	त्रिवृत् तद्भेदश्च	,,
सौवर्चलं	,,	त्वचम्	१०६
काचलवणं	,,	तमालपत्रम्	,,
विड़म्	९६	नागकेशरम्	१०७
गाढ़ादिलवणम्	,,	तवक्षीरम्	,,
सामुद्रकम्	,,	तालीसपत्रम्	,,
द्रौवेयम्	,,	वंशरोचना	१०८
औषरकम्	९७	मञ्जिष्ठा	,,
रौमकम्	,,	हरिद्रा	१०९
अजमोदा	,,	दारुहरिद्रा	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
लाक्षा	११०
अलक्तकः	"
लोध्रः	"
क्रमुकः	१११
धातकी	"
समुद्रफलम्	११२
निर्विषा	"
विषम्	"
वत्सनाभः	"
स्थावरविषनाम	११३
सटी तद्भेदश्च	"
समुद्रफेनम्	११४
अफेनम् (अहिफेनम्) तद्भेदाश्च	"
टङ्कनन्तद्भेदश्च	"
साकुरुण्डः	११५
हिमावली	"
हस्तिमदः	११६
सर्जिक्षारः	"
लवणारम्	"
वज्रकम्	"
यवक्षारः	११७
सर्वक्षारः	"
मायाफलम्	"

मूलकादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मूलकम्	१२०
चाणक्यमूलकम्	१२१
गृञ्जनम्	"
पिण्डमूलम्	"
बालमूलगुणाः	"
गर्जरम्	१२२
शिग्रुस्तद्भेदाश्च	"
वंशस्तद्भेदाश्च	१२४
वेत्रः	"
माकन्दी	१२५
मोली	"
शृङ्गाटकः	"
भृङ्गाह्वा	"
पेक	१२६
रसोनस्तद्भेदाश्च	"
पलाण्डुस्तद्भेदश्च	१२७
शूरणस्तद्भेदश्च	"
मुखालुः	१२८
पिण्डालुः	"
रक्तपिण्डालुः	१२९
कासालुः	"
फोण्डालुः	"
पानियालुः	"
नीलालुः	१३०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
महिषीकन्दः	१३०
हस्तिकन्दः	,,
कोलकन्दः	,,
वाराही	१३१
विष्णुकन्दः	,,
धरणीकन्दः	,,
नाकुली तद्भेदश्च	१३२
मालाकन्दः	,,
विदारिका तद्भेदश्च	,,
शाल्मलीकन्दः	१३३
चण्डालकन्दः	१३४
तैलकन्दः	,,
त्रिपर्णी	,,
पुष्करकन्दः	,,
मुसलीकन्दः	,,
गुंछाङ्ककन्दः	१३५
नागाङ्का	,,
हस्तजोड़ी	,,
वास्तुकशाकम्	१३६
चुक्रम्	,,
चिञ्ची तद्भेदाश्च	,,
शिग्रुपत्रगुणाः	१३७
पालक्यम्	,,
राजशाकिनी	,,
उपोदकी तद्भेदाश्च	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कुणञ्जरगुणाः	१३८
कौसुम्भशाकगुणाः	,,
शतपुष्पादलगुणाः	१३९
पर्वतपक्कुलीगुणाः	,,
राजिकापत्रगुणाः	,,
सार्षपपत्रगुणाः	,,
चाङ्गेरीगुणाः	,,
घोलीतद्भेदाश्च	१४०
जीवशाकः	,,
गौरसुवर्णशाकः	,,
वर्षाभूवस्तुकयोः शाकगुणाः	,,
फञ्ज्यादिपञ्चकनामगुणाः	१४१
मिश्रकशाकगुणाः	,,
कुष्माण्डी	,,
कुम्भतुम्बी	,,
क्षीरतुम्बी	१४२
भूतुम्बी	,,
कालिङ्गः	,,
धाराकोषातकी	,,
हस्तिकोषातकी	१४३
स्वादुपटोली	,,
पटोलस्य चतुरङ्गगुणाः	,,
मृगाक्षी	,,
दधिपुष्पी	१४४
कर्षिबिम्बी	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मुञ्जः	१६१
काशः	„
अशिरी	१६२
सितदर्भः	„
हरिद्दर्भः	„
बल्वजा	„
कुतृणन्तद्भेदश्च	„
नलस्तद्भेदश्च	१६३
नीलदूर्वा	१६४
गोलोमी	„
मालादूर्वा	„
गण्डाली	१६५
दूर्वासाधारणगुणाः	„
कुन्दुरः	„
भूतृणस्तद्भेदश्च	„
उलपः	१६६
इक्षुदर्भा	„
गोमूत्रिका	„
शिल्पिका	„
निःश्रेणिका	१६७
गर्मोटिका	„
मञ्जरः	„
गिरिभूः	„
वंशपत्री	„
मन्थानकः	१६८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पलिवाहः	१६८
पटुतृणम्	„
पथ्यान्धः	„
गुण्डः	„
गुण्डकन्दः	१६९
चणिका	„
गुण्डासिनी	„
शूली	१७०
परिपक्षम्	„
हिज्जलः	„
शैवालम्	„

प्रभद्रादिवर्गः ।

प्रभद्रः	१७२
महानिम्बः	„
कैडर्य्यः	„
भूनिम्बः	१७३
नेपालनिम्बः	„
लघुकाश्मर्य्यः	„
अग्निमन्थः	१७४
क्षुद्राग्निमन्थः	„
श्योनाकः	„
अजशृङ्गी	१७५
काश्मरी	„
अश्मन्तकः	१७६
कर्णिकारः	„

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कारवल्ली	१४४
कर्कोटकी	,,
स्वादुतुम्बिका	१४५
निष्पावी	,,
ह्रस्वनिष्पाविका	,,
वार्त्ताकी	,,
डङ्गरी	१४६
खर्बुजा	,,
कर्कटी	,,
त्रपुसी	१४७
एर्वारुः	,,
वालुकी	,,
चीनकर्कटी	१४८
चिर्भिटा	,,
शशाण्डुली	१४९
कुडुम्बी	,,

शाल्मल्यादिवर्गः।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शाल्मली	१५०
मोचरसः	१५१
रोहितकः	,,
एकवीरः	,,
पारिभद्रः	१५२
खदिरः	,,
श्वेतसारः	,,
रक्तखदिरः	१५३
विट्खदिरः	१५३
अरिः	,,
खादिरसारः	
शमी	१५४
शाम्ला	,,
बर्बुरः	,,
जालबर्बुर	१५५
अरिमेदः	,,
पक्काण्डः	,,
इङ्गुदी	,,
निष्पत्री	१५६
स्नुही	,,
कन्यारी	,,
एरण्डस्तद्भेदाश्च	१५७
घोण्टा	,,
लताकरञ्जः	१५८
कारी	,,
मदनः	,,
वाराहः	१५९
विल्वान्तरः	,,
तरटी	,,
श्रीवल्ली तद्भेदश्च	,,
रामकाण्डः	१६०
यावनालः	,,
इक्षुरः	,,

विषया:	पृष्ठाङ्का:	विषया:	पृष्ठाङ्का:
आरग्वध:	१७६	जलकदम्ब:	१८४
कृष्णिकाली	१७७	वानीर:	,,
कुटज:	,,	कुम्भी	,,
इन्द्रयवा:	१७८	वेतस:	१८५
शिरीष:	,,	धव:	,,
करञ्ज:	,,	धन्वन:	,,
घृतकरञ्ज:	१७९	भूर्ज:	,,
महाकरञ्ज:	,,	तिनिश:	१८६
पूतिकरञ्ज:	,,	अर्जुन:	,,
गुच्छकरञ्ज:	,,	अरिष्ट:	,,
रीठाकरञ्ज:	१८०	दग्धा	१८७
अङ्कोल:	,,	आखोट:	,,
नीलवृक्ष:	,,	शाक:	,,
सर्ज:	१८१	शिंशपा तद्भेदाश्च	,,
अश्वकर्ण:	,,	शिंशपात्रितयसामान्यगुणा:	,,
तालद्रुम:	,,	असन:	१८८
श्रीताल:	१८२	नीलबीज:	,,
हिन्ताल:	,,	वरुण:	१८९
माड:	,,	पुत्रजीव:	,,
तूलम्	१८३	महापिण्डीतरु:	,,
तमाल:	,,	कारस्कर:	१९०
कदम्ब:	,,	कटभी तद्भेदश्च	,,
धाराकदम्ब:	१८४	क्षवक:	,,
धूलीकदम्ब:	,,	देवसर्षप:	१९१
भूमीकदम्ब:	,,	लकुच:	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
दमनस्तद्भेदश्च	२११
तुलसी	,,
मरुवः	२१२
पर्जकस्तद्भेदाश्च	,,
वनवर्वरिका	२१३
गङ्गापत्री	,,
पाची	,,
बालकम्	२१४
वर्वरः	,,
सुरपर्णम्	,,
आरामशीतला	,,
कमलम्	२१५
पुण्डरीकम्	,,
कोकनदम्	,,
नीलकमलम्	२१६
क्षुद्रमुत्पलम्	,,
पद्मिनी	,,
पद्मबीजम्	,,
मृणालम्	२१७
शालूकम्	,,
किञ्जल्कम्	,,
उत्पलस्तद्भेदादिकश्च	,,
पुष्पद्रवः	२१८
मात्यादीनामामोद-स्थितिकालः	२१९

आम्रादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आम्रस्तद्भेदाश्च	२२२
जम्बूस्तद्भेदाश्च	२२४
पनसः	२२५
पनसबीजगुणाः	२२६
कदली तद्भेदाश्च	,,
नारिकेलस्तद्भेदादिकश्च	२२८
खर्जूरी तद्भेदाश्च	२२९
चारः	२३०
भल्लातकः	,,
राजादनः	२३१
दाड़िमः	२३२
तिन्दुकस्तद्भेदश्च	,,
अक्षोटः	२३३
पीलुस्तद्भेदश्च	,,
पारवतस्तद्भेदश्च	२३४
मधुकस्तद्भेदश्च	,,
भव्यम्	२३५
आरुकम्	,,
द्राक्षा	,,
गोस्तनी	२३६
काकलीद्राक्षा	,,
कर्मारः	२३७
परूषम्	,,
पिप्पलः	,,

विषया:	पृष्ठाङ्का:	विषया:	पृष्ठाङ्का:
विकङ्कत:	१९१	कस्तूरी	२०४
करवीरादिवर्ग: ।		वासन्ती	,,
करवीरस्तद्भेदश्च	१९४	नवमल्लिका	,,
धत्तूरस्तद्भेदाश्च	१९५	अतिमुक्त:	,,
कोविदार:	१९६	यूथिका तद्भेदश्च	२०५
अर्कस्तद्भेदाश्च	,,	कुब्ज:	,,
श्वेतमन्दार:	१९७	मुचकुन्द:	,,
नमेरु:	,,	करुणी	२०६
पलाश:	,,	माधवी	,,
पुन्नाग:	१९८	गणिकारी	,,
तिलक:	,,	कुन्द:	२०७
अगस्त्य:	१९९	बक:	,,
पाटलीतद्भेदश्च	,,	केविका	,,
अशोक:	२००	बन्धूक:	,,
चम्पकस्तद्भेदश्च	,,	त्रिसन्धि:	२०८
बकुल:	२०१	जपा	,,
श्वेतकेतकी	,,	भ्रमरारि:	,,
स्वर्णकेतकी	,,	तरुणी	,,
सिन्दूरी	२०२	राजतरुणी	२०९
जाती	,,	रक्ताम्लान:	,,
मुद्गर:	,,	किङ्किरात:	,,
शतपत्रिका	,,	नीलपुष्पा	,,
मल्लिका	२०३	झिण्टिका	२१०
वल्लिका	,,	उड्रकाक्षी	,,
वार्षिका	,,	तगरम्	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
वटः	२३८	भूकर्वुदारकः (श्लेष्मातकभेदः)	२५०
वटी	,,	मुष्ककः	,,
अश्वत्थिका	,,	करमर्दः	२५१
प्लक्षः	२३९	तेजःफलः	,,
उदुम्बरः	,,	विकण्टकः	,,
मयुदुम्बरिका	२४०	हरितकी तद्भेदाश्च	२५२
काकोदुम्बरिका	,,	विभीतकः	२५३
उदुम्बरत्वक्	,,	पूगः	२५४
बदरस्तद्भेदाश्च	,,	पूगफलनाम	,,
बीजपूरस्तद्भेदाश्च	२४२	सेवी	,,
आमलकी	२४३	तैल्वनम्	,,
काष्ठधात्री	२४४	गौल्यम्	२५५
चिञ्चा तद्भेदाश्च	,,	घोण्टा	,,
आम्रातकः	२४५	पूगविशेषगुणाः	,,
नारङ्गः	२४६	नागवल्ली तद्भेदाश्च	२५६
निम्बूकः	,,	चूर्णभेदाः	२५८
जम्बीरस्तद्भेदश्च	,,		
कपित्थः	२४७	**चन्दनादिवर्गः ।**	
तुम्बरुः	,,		
रुद्राक्षः	२४८	श्रीखण्डस्तद्भेदाश्च	२६१
बिल्वः	,,	देवदारु तद्भेदश्च	२६४
[illegible]	२४९	चीडा	,,
कतकः	,,	सप्तपर्णः	,,
कर्कटः	,,	सरलः	२६५
श्लेष्मातकः	२५०	कुङ्कुमस्तद्भेदश्च	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रियङ्गुः	२६६	प्रपौण्डरीकम्	२७८
कस्तूरी तद्भेदादिकञ्च	,,	लामज्जकम्	२७९
गोरोचना	२६८	मांसरोहिणी तद्भेदश्च	,,
कर्पूरस्तद्भेदादिकञ्च	,,	श्रीवेष्टः	,,
जवादिः	२६९	उशीरम्	२८०
तूणी	२७०	नलिका	,,
जातीपत्री	,,	**सुवर्णादिवर्गः ।**	
जातीफलम्	,,		
कङ्कोलम्	२७१	सुवर्णन्तद्भेदाश्च	२८३
लवङ्गम्	,,	रौप्यम्	२८४
स्वादुस्तद्भेदाश्च	,,	ताम्रम्	,,
जटामांसी तद्भेदाश्च	२७२	त्रपु	२८५
तुरुष्कः	२७३	सीसकम्	,,
गुग्गुलुस्तद्भेदाश्च	,,	रीतिः	,,
रालः	२७४	कांस्यम्	२८६
कुन्दुरुकः	२७५	वर्त्तलोहम्	,,
कुष्ठम्	,,	अयस्कान्तम्	,,
सारिवा तद्भेदश्च	,,	लोहकिट्टम्	२८७
नखस्तद्भेदश्च	२७६	मुण्डलोहम्	,,
स्पृक्का	,,	तीक्ष्णम्	,,
स्थौणेयम्	२७७	समस्ताशोधितधातुदोषाः	२८८
मुरा	,,	मनःशिला	,,
शैलेयम्	,,	सिन्दूरम्	,,
चोरकः	२७८	भूनागः	२८९
पद्मकम्	,,	हिङ्गुलम्	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
गैरिकद्वयम्	२८९	जलशुक्तिः	२९७
तुवरी	२९०	खटिनी	,,
हरितालम्	,,	दुग्धपाषाणः	२९८
गन्धकस्तद्भेदादिश्च	,,	कर्पूरमणिः	,,
शिलाजतु	२९१	विमलम्	,,
सिक्थम्	,,	सिकता	,,
धातुकासीसम्	,,	कङ्कुष्ठद्वयम्	,,
पुष्पकासीसम्	२९२	आखुपाषाणः	२९९
धातुमाक्षिकन्तद्भेदाश्च	,,	रत्नानि	,,
सामान्यनीलाञ्जननाम-गुणाः	,,	माणिक्यन्तद्भेदादिकञ्च	,,
कुलत्थाञ्जनम्	२९३	मुक्ता	३००
पुष्पाञ्जनम्	,,	प्रवालः	३०१
रसाञ्जनम्	,,	मरकतम्	,,
स्रोतोऽञ्जनम्	,,	पुष्परागः	३०२
कम्पिल्लः	२९४	हीरकन्तद्भेदाश्च	३०३
तुत्थन्तद्भेदश्च	,,	नीलास्तद्भेदाश्च	३०४
पारदः	,,	गोमेदकम्	३०५
अभ्रकन्तद्भेदादिकञ्च	२९५	वैदूर्य्यम्	,,
खटी	२९६	नवरत्नक्रमः	३०६
चुम्बकः	,,	महारत्नोपरत्नानि	,,
शङ्खः	,,	स्फटिकः	३०७
क्रिमिशङ्खः	,,	सूर्य्यकान्तः	,,
कपर्दः	२९७	वैक्रान्तम्	,,
शुक्तिः	,,	चन्द्रकान्तः	३०८
		राजावर्त्तः	,,

विषया:	पृष्ठाङ्का:
पेदोजम्	१०८
शोधितधातुरसदोषा:	१०८

पानीयादिवर्ग: ।

विषया:	पृष्ठाङ्का:
पानीयनामगुणा:	११०
दिव्योदकगुणा:	„
समुद्रजलगुणा:	„
नदीनाम तद्भेदादि:	१११
देशादिभेदात् नदीजलगुणा:	११४
कूपादिवारिगुणा:	११५
हंसोदकगुणा:	११६
प्राणपीतोदकगुणा:	११७
दूषितजललक्षणम्	„
शीताम्बु परिवर्जनम्	„
शृतशीतलादिजलम्	„
इक्षुस्तद्भेदाश्च	११८
गुडस्तद्भेदाश्च	१२२
शर्करा तद्भेदाश्च	१२३
मधुशर्करादि:	१२४
मधु तद्भेदाश्च	„
मद्यभेदादि:	१२७

क्षीरादिवर्ग: ।

विषया:	पृष्ठाङ्का:
क्षीरादिसामान्यनामानि	१३०
एकादशक्षीरगुणा:	१३१
नवभेदं दधि	१३५
तक्रप्रकरणम्	१३८
एकादशनवनीतप्रकरणम्	१३९
घृतप्रकरणम्	१४१
काञ्जिकादिप्रकरणम्	१४३
नवमूत्रप्रकरणम्	१४४
तैलप्रकरणम्	१४६

शाल्यादिवर्ग: ।

विषया:	पृष्ठाङ्का:
धान्यप्रकरणम्	१५०
शालिनाम तद्भेदाश्च	„
यावनालस्तद्भेदाश्च	१५७
गोधूम:	१५८
यव:	„
वेणुयव:	„
मुद्गस्तद्भेदाश्च	१५९
धान्यमाष:	१६०
राजमाष:	„
चणकस्तद्भेदादिकञ्च	„
वनमुद्ग:	१६१
मसूर:	१६२
कलाय:	„
लङ्का	„
आढ़की तद्भेदाश्च	„
कुलित्थ:	१६३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यवः	१६२
निष्पावस्तद्भेदाश्च	,,
तिलस्तद्भेदाश्च	१६४
पललम्	,,
तैलकिट्टम्	,,
अतसी	,,
आसुरी	१६५
राजक्षवकः	,,
तीक्ष्णकः	,,
शिम्बीधान्यप्रकरणम्	,,
श्यामादितृणधान्यप्रकरणम्	,,
लाजादिः	१६७
कोषादिधान्यगुणाः	१६८

अथ मांसवर्गः ।

मांसनाम तद्भेदाश्च	३७१
द्रुतादिमांसगुणाः	,,
प्रसहमांसगुणाः	३७२
प्रसहमांसगुणाः	,,
प्रतुदमांसगुणाः	३७३
विष्किरमांसगुणाः	,,
कूर्ममांसम्	,,
विष्किरमांसम्	३७६
मत्स्यमांसम्तद्भेदाश्च	३७८
स्त्रीपुरुषभेदेन मांसगुणाः	३८१

मनुष्यादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मनुष्यादिनाम	३८२
वर्णचतुष्टयनाम	३८३
शङ्करजातिलक्षणम्	३८४
पुरुषवयोऽवस्था	,,
स्त्रीवयोऽवस्था	३८५
तन्वादिनाम	,,
अथ प्रादेशादिनाम	३९०
लालादिनाम	३९१
सप्तधातवः	,,
मस्तिष्कादिः	३९२
पञ्चभूतानि	३९४

सिंहादिवर्गः ।

सिंहादिप्रसहमृगाः	३९४
गजादिविलम्बितमृगाः	३९६
घोटकादिद्रुतमृगाः	३९८
शल्यकादिविलेशयाः	४०१
मत्स्यादिजलेशयाः	४०४
प्रतुदपक्षिनामानि	४०६
चक्रवाकादिप्लवपक्षिनः	४०८
कुक्कुटादिविष्किराः	४१०
खद्योतादिकीटाः	४१४

रोगादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
व्याधिसामान्यनामानि	४१७
राजयक्ष्मादिरोगनामानि	„
रोगि-नामानि	४२१
रोगिवर्त्तनम्	„
चिकित्सानाम	„
औषधनाम	„
रसादियोगलक्षणम्	„
सप्तविधक्वाथलक्षणम्	४२२
अनुपानादिविधिः	„
पथ्यादिलक्षणम्	„
वैद्यनामलक्षणादिकम्	„
ओषधिखननमन्त्रादिः	४२३
अष्टाङ्गकथनादिकम्	४२४
पण्डितनामानि	४२५
बुद्धिनामानि	„
आदानादिनाम	„
पथ्यभेदास्तल्लक्षणञ्च	„
आहारभेदाः	४२६
भोजनम्	„
षड्रसादयः	„
द्वन्द्वरसगुणाः	४२८
मिश्ररसगुणाः	„
रसभेदाः	„
हंस्यादिनामानि	४२९

सत्त्वादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सत्त्वाद्याकृतिनिरूपणम्	४१०
सत्वादयः	„
वायुनामानि	„
प्रकृतयः	„
त्रिगुणलक्षणम्	४११
वातादिकोपकथनम्	४१२
कालत्रयनामानि	४१३
पार्वणफलादिः	„
पलादयः	„
पक्षादिः	„
ऋतुलक्षणम्	४१४
अयनादिः	„
विघटिकादयः	„
प्रहरादिः	„
आतपनामानि	„
सन्ध्यानामानि	४१५
छायानाम	„
रात्रिनामानि तद्भेदादिकञ्च	„
कान्तिनाम	„
अन्धकारादिः	„
पक्षत्यादयः	४१६
मासप्रमाणम्	„
वसन्तादिऋतवः	४१७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
उपरसाः	४५०
पारदसमानद्रव्याणि	,,
अष्टलोहगणः	,,
क्षारदशकम्	,,
मूत्रदशकम्	,,
मधुरजीवकादिगणः	४५१
अष्टवर्गः	,,
सर्वौषधिगणः	,,
वेशवारगणः	,,
सुगन्धामलकः	,,
सन्तर्पणम्	,,
मन्थः	४५२
रक्तवर्गः	,,
शुक्लवर्गः	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सुरदाबकम्	४५२
शिखरिणीसन्धानम्	,,
एकार्थादिवर्गः १	
एकार्थाः	४५३
द्व्यर्थाः	४५७
त्र्यर्थाः	४६४
चतुरर्थाः	४६८
पञ्चार्थाः	४७१
षडर्थाः	४७३
सप्तार्थाः	४७४
अष्टार्थाः	४७५
नवार्थाः	,,
दशार्थाः	,,
एकादशार्थाः	४७६

राजनिघण्टौ सूचीपत्रं समाप्तम्।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शयनभेदलक्षणम्	४३८
वायुदिग्व्यवस्था	४३९
पूर्वादिक्रमेण वायुगुणाः	,,
दिक्	,,
विदिशः	४४०
अङ्गुलादिमानम्	,,
धान्यमानम्	,,
औषधप्रमाणम्	४४१

मिश्रकादिवर्गः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
त्रिकटुकम्	४४१
त्रिफलास्तद्भेदाश्च	४४२
आद्यपुष्पनाम	,,
लवणत्रयम्	,,
क्षारत्रयम्	४४३
समत्रितयम्	,,
मधुरत्रयम्	,,
त्रिशर्करा	,,
अञ्जनत्रितयम्	,,
त्रिदोषम्	,,
त्रिकण्टकम्	४४४
त्रिकार्षिकम्	,,
चातुर्भद्रकादिः	,,
देवकर्दमः	,,
यक्षकर्दमः	,,
पञ्चसुगन्धिकम्	४४५
पञ्चकोलम्	,,
पञ्चवल्कलम्	,,
पञ्चमूलकन्तद्भेदाश्च	,,
पञ्चामृतम्	४४६
दिव्यपञ्चामृतम्	,,
पञ्चगव्यम्	,,
पञ्चनिम्बम्	,,
पञ्चाम्लफलम्	,,
फलाम्लपञ्चकम्	,,
अम्लवर्गः	४४७
पञ्चसिद्धौषधिकम्	४४८
पञ्चशैरीषम्	,,
पञ्चाङ्गम्	,,
पञ्चगणाः	,,
पञ्चशूरणम्	,,
महापञ्चविषम्	,,
उपविषाणि	,,
मूत्रपञ्चकम्	४४९
पञ्चलोहकन्तद्भेदश्च	,,
क्षारपञ्चकम्	,,
लवणपञ्चकम्	,,
क्षारषट्कम्	,,
सप्तधातुगणः	४५०
महारसाष्टकम्	,,

शुद्धिपत्रम् ।

पत्राङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६६	८	वड़फुलकुड़ि	वड़थुलकुड़ि ।
८२	२२	स्यादि	स्यादिति ।
१०६	१२	त्वग्वल्कलनाम	तन्नाम ।
१६०	६	तथ	अथ ।
१७८	२	इन्द्रयव	इन्द्रयवा ।
१८५	१०	धुत्तूर	धत्तूर ।
२१६	२२	कदली	कान्दली ।
२५१	१०	गौं पानीआमला ; करमचा, इति केचित्	गौं करंमचा ।
२५५	२०	पुगगुणाः	पूगगुणाः ।
२८२	२१	नीलाञ्जननामगुणाः	सामान्यनीलाञ्जननामगुणाः ।
"	२३	सवीरजम्	सुवीरजम् ।
३०१	२६	मरकतः	मरकतम् ।
३०५	१६	वैदूर्य्य	वैदूर्य्यम् ।
३८३	१२	आत्मानाम	आत्मनाम ।
"	१७	अहङ्कार	अहङ्कार ।
३८६	११	प्रक्ष्माः	प्रसन्नाः ।
४०२	२०	गीधा	गोधा ।
४१७	१४	राजयक्ष्मानाम	राजयक्ष्मनाम ।
४३१	२४	प्रवोधं	प्रबोधं ।
४४५	८	पञ्चवेतस	पञ्चवेतसम् ।

पत्राङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५८	१	द्वार्थादिवर्गः	एकार्थादिवर्गः।
४६१	१	”	”
४६७	१	वार्थादिवर्गः	”
४७४	७	समर्थाः	समार्थाः।
”	२०	”	”

२०१ पृष्ठायाः १२ पङ्क्त्यनन्तरमिदं संयोज्य पठितव्यम्:—तें पोगड़चेट्टु; उत्० वउड़कुड़ि; वम्० बकुलो; दां घोलसरी; तां मोगदम्; हिं मौलसरी; गौं बकुलगाछ।

८५ पृष्ठायाः परपृष्ठाङ्कः ८६ इत्यनेन, ४१६ पृष्ठातः परपृष्ठाङ्कः ४१७ इत्यनेन तथा ४६० पृष्ठातः परपृष्ठाङ्कश्च ४६१ इत्यनेन शोधनीयः पाठकैः।

८७ पृष्ठायाः १०७ इत्येवं श्लोकसंख्या १०४ इत्यनेनैव शोधनीया; एवमुत्तरतोऽपि। तथा २०५ पृष्ठायाः ८७ इत्येवं संख्या ८५ इत्यनेनैव च संशोधनीया; एवं परतोऽपि कार्य्यम्।

राजनिघण्टुः ।

मङ्गलाचरणम् ।

श्रीकण्ठाचलमेखलापरिणमत्कुम्भीन्द्रबुद्ध्या रद-
प्रान्तोत्तम्भितसंभृताम्बुगलितैः शीतैरपां शीकरैः ।
निर्वाणे मदसंज्वरे प्रमुदितस्तेनातपत्रश्रियं
तन्वानेन निरन्तरं दिशतु वः श्रीविघ्नराजो मुदम् ॥ १ ॥
कर्पूरक्षोदगौरं धृतकपिलजटं त्रीक्षणं चन्द्रमौलिं
सौधं कुण्डं सुधांशुं वरयुतमभयं दोश्चतुष्के दधानम् ।
वामोत्सङ्गे वहन्तं विविधमणिगणालङ्कृतामुज्ज्वलाङ्गीं
शर्वाणीं स्वानुरूपां तमनिशममृतेशाख्यमीशं स्मरामि ॥२॥

श्रीमन्महेशनलिनासननिर्जरेन्द्रा-
स्तत्राश्विनावथ ततो वितनूद्भवश्च ।
धन्वन्तरिश्चरकसुश्रुतसूरिमुख्या-
स्तेऽप्यायुरागमकृतः कृतिनो जयन्तु ॥ ३ ॥
शम्भुं प्रणम्य शिरसा स्वगुरूनुपास्य
पित्रोः पदाब्जयुगले प्रणिपत्य भक्त्या ।
विघ्नेशितारमधिगम्य सरस्वतीञ्च
प्रारम्भि भैषजहिताय निघण्टुराजः ॥ ४ ॥

अथ ग्रन्थप्रस्तावना ।

धन्वन्तरीय-मदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाश्यमरकोषसशेषराजौ * ।

---

* राजौ । भोजराज-शेषराजौ ।

आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य ग्रन्थान्
द्रव्याभिधानगणसङ्ग्रह एष स्पष्टः ॥ ५ ॥

आयुःश्रुतीनामतुलोपकारकं
धन्वन्तरिप्रायमतानुसारकम् ।
आचक्ष्महे लक्षणलक्ष्मधारकं
नामोच्चयं सर्वरुजापसारकम् ॥ ६ ॥

निर्दिष्टलक्षणपरीक्षणनिर्णयेन
नानाविधौषधविचारपरायणो यः ।
सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवैति सर्वं
तस्मादयं जयति सर्वनिघण्टुराजः ॥ ७ ॥

नानाविधौषधिरसाह्वयवीर्यपाक-
प्रस्तारविस्तरणपण्डितचेतनोऽपि ।
मुह्यत्यवश्यमनवेक्ष्य निघण्टुमेनं
तस्मादयं विरचितो भिषजां हिताय ॥ ८ ॥

निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना ।
अनभ्यासेन धानुष्कस्त्रयो हास्यस्य भाजनम् ॥ ९ ॥

नानादेशविशेषभाषितवशाद्यत् संस्कृतप्राकृता-
पभ्रंशादिकनाम्नि नैव गणना द्रव्योच्चयव्याहृतौ ।
तस्मादत्र तु यावतास्त्युपकृतिस्तावन्मया गृह्यते
पाथोदैः परिपीयते किमखिलं तद्वारि वारां निधेः ॥१०॥

आभीरगोपालपुलिन्दतापसाः
पान्थास्तथान्येऽपि च वन्यपारगाः ।
परीक्ष्य तेभ्यो विविधौषधाभिधा-
रसादिलक्ष्माणि ततः प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

नानाभिधेयमथ यत्र शिवासमङ्गा-
श्यामादिनाम निगमेषु निवेशितं यत् ।

प्रस्ताववीर्य्यरसयोगवशादमुष्य
बुद्ध्या विमृश्य भिषजां च धृतिर्विधेया ॥ १२ ॥
नामानि क्वचिदिह रूढ़ितः स्वभावात्
देश्योक्त्या क्वचन च लाञ्छनोपमाभ्याम् ।
वीर्य्येण क्वचिदितराह्वयादिदेशात्
द्रव्याणां ध्रुवमिति सप्तधोदितानि ॥ १३ ॥
सर्वौषधीनिवहनामगुणाभिधान-
प्रस्तावतस्तदुपयुक्ततयेतराणि ।
देवावनीधरनदीनरतिर्य्यगादीन् *
व्याख्यागुणैरतिसविस्तरमीरितानि ॥ १४ ॥

एकः कोऽपि सचेतसां यदि मुदे कल्पेत जल्पे गुण-
स्तर्ह्यन्येऽपि विनार्थनां बहुमतिं सन्तः स्वयं तन्वते ।
अप्यार्द्रीकृतशैलसानुगशिलामापीय चान्द्रीं सुधा-
मम्भोधिः कुमुदैश्च यस्य जगतां नन्दन्ति केनार्दिताः ॥१५॥

अप्रसिद्धाभिधं चात्र यदौषधमुदीरितम् ।
तस्याभिधाविवेकः स्यादेकार्थादिनिरूपणे ॥ १६ ॥
रम्भाश्यामादिनाम्नां ये स्वर्गस्त्रीतरुणीति च ।
अर्था नानार्थतन्त्रोक्तास्त्यक्तास्तेऽस्मिन्नपार्थकाः ॥ १७ ॥
व्यक्तिः कृतात्र कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया ।
आन्ध्रलाटादिभाषास्तु ज्ञातव्यास्तद्द्वयाश्रयाः ॥ १८ ॥
एतस्मिन्नेत्रगुणनीयगुणानुविद्ध-
वर्णाढ्यवृत्तसितमौक्तिकवर्गसारम् ।
कण्ठे सतां सकलनिर्वृतिधामनाम-
चिन्तामणिप्रकरदाम करोतु केलिम् ॥ १९ ॥

---

* तिर्य्यगादीन् इत्यत्र छन्दोऽनुरोधात् पुंस्त्वम् ।

अत्रानूपादिरस्मादवनिरिथ गुडूचीशताह्वादिकौ द्वौ
तत्प्रान्ते पर्पटादिस्तदुपरि पठितौ पिप्पलीमूलकादिः ।
शाल्मल्यादिः प्रभद्रादिकमनु करवीरादिराम्रादिरन्य-
स्तस्याग्रे चन्दनादिस्तदनु निगदितः कोमलः काञ्चनादिः ॥२०॥
पानीयः क्षीरशाल्यादिकमनु कथितौ मांसमानुष्यकादिः
सिंहादिः स्यादुदादिस्तदनु भवति सत्त्वाधिको मिश्रकोऽन्यः ।
एकार्थादिस्तदेतैस्त्रिकरपरिचितैः प्रातिभोन्मेषसर्गं
वर्गैरासाद्य वैद्यो निजमतहृदये निस्तरां निश्चिनोतु ॥ २१ ॥

काश्मीरेण कपर्दिपादकमलद्वन्द्वार्चनोपार्जित-
श्रीसौभाग्ययशःप्रतापपदवी धाम्ना प्रतिष्ठापिता ।
सेयं श्रीनरसिंहनामविदुषो स्वर्वैद्यविद्यास्थितिः
प्रीत्या प्राप्तसुवर्णराजिरचना चित्रोज्ज्वला पीठिका ॥ २२ ॥

अन्यत्र विद्यमानत्वादुपयोगानवेक्षणात् ।
वृथा विस्तरभीत्या च नोक्तो गुणगणो मया ॥ २३ ॥

इति ग्रन्थप्रस्तावना ।

अथ अनूपादिवर्गः ।

नानावीर्णीजनानाजलमृगसहितं निर्भरव्रातशीतं
शैलाकीर्णं कनीयः कुररमुखखगालङ्कृतं ताम्रभूमि ।
बिभ्रद्दूर्वीक्षुदादिकं यत् स्थलमतिविपुलं नीरसं यत्त्वनुष्णं
पित्तघ्नं श्लेष्मवातप्रदमुदररुजापामदं स्यादनूपम् ॥ १ ॥

तत्रोक्तलक्षनिजलक्षणधारिभूरि-
च्छायाद्रुतान्तरवहद्बहुवारिमुख्यम् ।
ईषत्प्रकाशसन्निभं यदि मध्यमं तत्
एतच्च नातिबहलाम्बु भवेत्कनीयः ॥ २ ॥

शातकुम्भनिभभूमिभास्वरं स्वर्णरेणुनिचितं विधानवत् ।
सिद्धकिन्नरसुपर्वसेवितं वैश्यमाख्यदिदमिन्दुशेखरः ॥ ११ ॥
श्यामस्थलाढ्यं बहुशस्यभूतिदं लसत्तृणैर्वञ्जुलगुल्मगुल्मिदम् ।
धान्योद्भवैः कर्षकलोकहर्षदं जगाद शौद्रं जगती वृषध्वजः ॥१२॥

द्रव्यं क्षेत्रादुदितमनघं ब्राह्म तत् सिद्धिदायि
क्षात्रादुत्थं बलिपलितजिद्व्याधिरोगापहारि ।
वैश्याज्जातं प्रभवतितरां धातुलोहादिसिद्धौ
शौद्रादेतज्जनितमखिलव्याधिविद्रावकं द्राक् ॥ १३ ॥

ब्रह्मा शक्रः किन्नरेशस्तथा भूरित्येतेषां देवताः स्युः क्रमेण ।
प्रोक्तास्तत्र प्रागुमावल्लभेन प्रत्येकं ते पञ्च भूतानि वक्ष्ये ॥१४॥

पीतस्फुरद्दलयशर्करिलाश्मरम्यं
पीतं यदुत्तमसुगं चतुरस्रभूतम् ।
प्रायश्च पीतकुसुमान्वितवीरुदादि
तत्पार्थिवं कठिनमुच्यदशेषतस्तु ॥ १५ ॥

अर्धचन्द्राकृति श्वेतं कमलाभं ह्रदचितम् ।
नदीनदजलाकीर्णमाप्यं तत् क्षेत्रमुच्यते ॥ १६ ॥

खदिरादिद्रुमाकीर्णं भूरिचित्रकवेणुकम् ।
त्रिकोणं रक्तपाषाणं क्षेत्रं तैजसमुत्तमम् ॥ १७ ॥

धूम्रस्थलं धूम्रदृषत्परीतं षट्कोणकं तूर्णमृगावकीर्णम् ।
शाकैस्तृणैरञ्चितरूक्षवृक्षकं प्रकारमेतत् खलु वायवीयम् ॥ १८ ॥
नानावर्णं वर्तुलं तत्प्रशस्तं प्रायः शुभ्रं पर्वताकीर्णमुच्चैः ।
यच्च स्थानं पावनं देवतानां प्राह क्षेत्रं त्रीक्षणस्त्वान्तरिक्षम् ॥१९॥

द्रव्यं व्याधिहरं बलातिशयकृत् स्वादु स्थिरं पार्थिवं
स्यादाप्यं कटुकं कषायमखिलं शीतं च पित्तापहम् ।
यत्तिक्तं लवणं च दीप्यमरुजिच्चोष्णं च तत्तैजसं
वायव्यं तु हिमोष्णमम्लमबलं स्वाद्वाभसं नीरसम् ॥ २० ॥

अथ जाङ्गलदेशः ।

यत्रानूपविपर्ययस्तनुतृणास्तीर्णा धरा धूसरा
मुद्गव्रीहियवादिधान्यफलदा तीव्रोष्णवत्युत्तमा ।
प्रायःपित्तविदग्धविक्षतबलाः स्युर्नीरुजः प्राणिनो
गावोऽजाश्च पयः क्षरन्ति बहु तत्कूपे जलं जाङ्गलम् ॥३॥

एतच्च मुख्यमुदितं स्वगुणैः समग्र-
मल्पाल्पभूरुहयुतं यदि मध्यमं तत् ।
तत्रापि कूपखनने सुलभाम्बु यत्तज्-
ज्ज्ञेयं कनीय इति जाङ्गलकं त्रिरूपम् ॥ ४ ॥

अथ साधारणदेशः ।

लक्ष्मोन्मीलति यत्र किञ्चिदुभयोस्तज्जाङ्गलानूपयो-
र्गोधूमोल्वणयावनालविलसन्माषादिधान्योद्भवः ।
नानावर्णमशेषजन्तुसुखदं देशं बुधा मध्यमं
दोषोद्भूतिविकोपशान्तिसहितं साधारणं तं विदुः ॥ ५ ॥

अथ देशाः ।

तच्च साधारणं द्वेधाऽनूपजाङ्गलयोः परम् ।
यत्र यत्र गुणाधिक्यं तत्र तस्य गुणं भजेत् ॥ ६ ॥
मुख्यं तद्देशवैषम्यान्नास्ति साधारणं क्वचित् ।
सूक्ष्मत्वात्तस्य तत्त्वस्य तद्विधैर्वेदमिष्यते ॥ ७ ॥

अथ क्षेत्रभेदाः ।

क्षेत्रभेदं प्रवक्ष्यामि शिवेनाख्यातमञ्जसा ।
ब्राह्मं क्षात्रं च वैश्यीयं शौद्रं चेति यथाक्रमात् ॥८॥

तत्र क्षेत्रे ब्रह्मभूमीरुहाढ्यं वारिस्फारं यत्कुशाङ्कुरकीर्णम् ।
रम्यं यच्च श्वेतमृत्स्नासमेतं तद्वाचष्टे ब्राह्ममित्यष्टमूर्त्तिः ॥९॥
ताम्रभूमिवलयं विभूधरं यन्मृगेन्द्रमुखसङ्कुलं कुलम् ।
घोरवीरुधि खदिरादिदुर्गमं क्षात्रमेतदुदितं पिनाकिना ॥ १० ॥

स्निग्धदीर्घतनुतामनोरमास्ता: स्त्रियः खलु मता विपश्चिताम् ॥ २१ ॥

यत्र पुष्पप्रवालादि नातिदीर्घं न चाल्पकम् ।
स्थूलं परुषमित्येष पुमानुक्तो मनीषिभिः ॥ २२ ॥

स्त्रीपुंसयोर्यत्र विभाति लक्ष्म द्वयोरपि स्कन्धफलादिकेषु ।
सन्देहदं नैकतरावधारि नपुंसकं तद्विबुधा वदन्ति ॥ २३ ॥

द्रव्यं पुमान् स्यादखिलस्य जन्तोरारोग्यदं तद्बलवर्द्धनञ्च ।
स्त्री दुर्बला स्वल्पगुणा गुणाढ्या स्त्रीष्वेव न क्वापि नपुंसकः स्यात् ॥ २४ ॥

तथाच । यदि स्त्रियः स्त्रीषु कृता गुणाढ्याः
क्लीबानि तु क्लीबशरीरभाजाम् ।
सदा च सर्वत्र पुमान् प्रयुक्तो
गुणावहश्चेति च केचिदाहुः ॥ २५ ॥

क्षुत्पिपासा च निद्रा च वृक्षादिष्वपि लक्ष्यते ।
कृज्जलादानतस्त्वाद्ये पर्णसंकोचिताऽन्तिमा ॥ २६ ॥

यत्काठिन्यं सा क्षितिर्योऽद्रवोऽम्भस्तेजस्तूष्मा वर्द्धते यत् स वातः ।
यच्चच्छिद्रं तन्नभः स्थावराणामित्येतेषां पञ्चभूतात्मकत्वम् ॥ २७ ॥

इत्थं देशगुणस्वरूपकथनप्रक्रान्तकान्तारज-
स्तैवद्रव्यगुणान्वयक्रममिमं वर्गं पठित्वा नरः ।
प्राप्नोत्याशु भिषक् प्रयोगविषयप्रावीण्यपारीणता-
मंकुर्वाणसुपर्वसंसदगदङ्कारक्रियाकौशलम् ॥ २८ ॥

अमूत सुतमीश्वरः श्रुतयशा यमष्टादश-
प्रभेदविधवाङ्मयाम्बुनिधिपारपारीणधीः ।
अमुष्य नृहरीशितुः कृतिवरस्य वर्गः कृता-
वसावगमदादिमः सदभिधानचूडामणौ ॥ २९ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
अनूपादिवर्गः प्रथमः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रोऽथादीश्वरोऽथ सदाशिवः ।
इत्येताः क्रमतः पञ्च क्षेत्रभूताधिदेवताः ॥ २१ ॥

जित्वा जवादमरसैन्यमिहाजहार
वीरः पुरा युधि सुधाकलशं गरुत्मान् ।
कीर्णैस्तदा भुवि सुधाम्बुकणैः किलासी-
दृक्षादिकं सकलमस्य सुधांशुरीशः ॥ २२ ॥

तत्रोत्पन्नास्तूत्तमे क्षेत्रभागे विप्रौघाद्यौ विप्रुषो यत्र यत्र ।
क्षौणीजादिद्रव्यभूयं प्रपन्नास्तास्ताः संज्ञा बिभ्रते तत्र भूयः ॥२३॥

एवं क्षेत्रानुगुण्येन तज्ज्ञा विप्रादिवर्णिनः ।
यदि वा लक्षणं वक्ष्याम्यमोहाय मनीषिणाम् ॥ २४ ॥

किसलयकुसुमे प्रकाण्डशाखादिषु विशदेषु वदन्ति विप्रमेतान् ।
नरपतिमतिलोहितेषु वैश्यं कनकनिभेषु सितेतरेषु शूद्रम् ॥२५॥

विप्रादिजातिसम्भूतान् विप्रादिष्वेव योजयेत् ।
गुणाढ्यानपि वृक्षादीन् प्रातिलोम्यं न चाचरेत् ॥२६॥

अपि च ।

विप्रो विप्राद्येषु वर्णेषु राजा राजन्यादौ वैश्यमुख्येषु वैश्यः ।
शूद्रः शूद्राद्येषु शस्तं गुणाढ्यं द्रव्यं नैवं प्रातिलोम्येन किञ्चित् २७

द्रव्यं यदङ्कुरजमाहुरार्यास्तत्ते पुनः पञ्चविधं वदन्ति ।
वनस्पतिश्चापि स एव वानस्पत्यः क्षुपो वीरुदथौषधीश्च ॥ २८ ॥

ज्ञेयः सोऽत्र वनस्पतिः फलति यः पुष्पैर्विना तैः फलं
वानस्पत्य इति स्मृतस्तनुरसौ ह्रस्वः क्षुपः कथ्यते ।
या वेल्लत्यगमादिसंश्रयवशादेषा तु वल्ली मता
शाखादिः पुनरोषधिः फलपरीपाकावसानान्विता ॥२९॥

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रैविध्यं स्थावरेष्वपि ।
शृणु वक्ष्यामि तल्लक्ष्म व्यक्तमत्र यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

इक्षुवेणुतरुवीरुदादयः स्कन्धकाण्डफलपुष्पपल्लवैः ।

अथ धरण्यादिवर्गः ।

अथ भूमिनाम । अथ धरणि-धरित्री-भूतधात्री-धरा-भू-
क्षिति-मह्हि-धरणीडा-क्ष्मा-वनी मेदिनीज्या ।
अवनिरुदधिवस्त्रा गौः क्षमा क्षौणिरुर्वी
कुरपि वसुमतीरा काश्यपी रत्नगर्भा ॥ १ ॥
क्ष्मादिमा भूमिरिला वसुन्धरा
वरा च धात्री वसुधाचलोर्वरा ।
विश्वम्भराद्या जगती क्षिती रसा
पृथ्वी च गोत्रा पृथिवी पृथुर्मही ॥ २ ॥
क्षोणी सर्वसहानन्ता भूतमाता च निश्चला ।
भूमी वीजप्रसूः श्यामा क्रोड़कान्ता च कौशिता ॥ ३ ॥
अथोर्वरभूमिः । सा भूमिरुर्वराख्या या सर्वशस्योद्भवप्रदा ।
समस्तवस्तूद्भवनादुर्वरा नाम भूरियम् ॥

अथ मृत्तिकानाम ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता सा मृत्सा मृत्स्नेति चेष्यते ॥ ४ ॥
अथ क्षारमरुभूमी । क्षारा मृदूषरो देशस्तद्वानिरणमूषरम् ।
खिलमप्रहतं प्राहुर्धन्वा तु मरुरुच्यते ॥ ५ ॥
(खडसरादिकरत्नादिभूमिः ।)

अथ जाङ्गलदेशः ।

मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः ।

अथ कृष्णपाण्डुभूमी ।

कृष्णमृत् कृष्णभूमिः स्यात् पाण्डुभूमिस्तु पाण्डुमृत् ॥ ६ ॥
(मं पाण्डरोभुंई । कं करियभुमि निल्लियभूमि ।)

अथ शर्करा भूमिः ।

स शार्करः शार्करिलो देशो यः शर्करान्वितः ।

सैकतः स्यात् सिकतिलः सिकतावांश्च यो भवेत् ॥ ७ ॥

(मं वालुवटभूमि। कं मळलभूमि।)

अथ देशनाम। देशो जनपदो नीवृद्विषयश्चोपवर्त्तनम्।

प्रदेशः स्थानमाख्या भूरवकाशः स्थितिः पदम् ॥ ८ ॥

अथ नदीमातृकभूमिः।

नद्यम्बुजैर्भृतो धान्यैर्नदीमातृक उच्यते।

वृष्ट्यम्बुजैस्तु तैरेव देशः स्याद्देवमातृकः ॥ ९ ॥

नदीवृष्टिजलोद्भूतैर्नानाधान्यैः समावृतः।

देशो द्वयानुगमनात् स द्वैमातृक उच्यते ॥ १० ॥

अथ मुद्गादीनां चेत्रम्।

मुद्गादीनां चेत्रमुद्गतिर्द यत्तन्मौद्गीनं कोद्रवीणं तथान्यत्।

व्रैहेयं स्यात् किञ्च शालेयमेवं कुल्माणव्यञ्चाणवीनञ्च विद्यात् ॥११॥

अथ माषं माषीणं भङ्ग्यं भाङ्गीनमुम्यमौमीनम्।

तिल्यं तैलीनं स्यादिति षष्टिक्यञ्च यव्यञ्च ॥ १२ ॥

शाकादेर्यत्र निष्पत्तिरेतत् स्याच्छाकशाकटम्।

शाकशाकिनमित्येतत्तथा वास्तुकशाकटम् ॥ १३ ॥

अथ शैलनाम। अथ गिरि-धरणीध्र-गोत्र-भूभृत्-

शिखरि-शिलोच्चय-शैल-सानुमन्तः।

क्षितिभृदगनगावनीधराद्रि-

स्थिर-कुधराश्च धराधरो धरश्च ॥ १४ ॥

अच्चार्य्यः पर्वतो ग्रावा कटकी प्रस्थवानपि।

शृङ्गी च वृत्तवांश्चेति शब्दाः शैलार्थवाचकाः ॥ १५ ॥

अथ पर्वतावयवनाम।

मध्यमस्तु नितम्बः स्यात् कटकं मेखला च सा।

तटं तटी प्रपातश्च प्रस्थे स्नुः सानुसानुनी ॥ १६ ॥

(मं टेकुलियादि। कं किरुबेट्टादि।)

अथ शिखरनाम।

शृङ्गं तु शिखरं कूटं कन्दरे कन्दरा दरी।

(मं डोङ्गराचेंशिखर। कं कोडुगलु।)

अथ गुहानाम।

विलं गुहा शिलासन्धिर्देवखातेश्च गह्वरम् ॥ १७ ॥

(मं पर्वतगुहा। कं बेट्टदगोहे।)

अथ प्रत्यन्तपर्वतादिः।

प्रत्यन्तगिरयः पादा गण्डशैलाश्च्युतोपलाः।

आकरः खनिरित्युक्तो धातवो गैरिकादयः ॥ १८ ॥

अथ पाषाणनाम। ग्रावा प्रस्तरपाषाणौ दृषदश्मोपलः शिला।

लोहानि विविधानि स्युरश्मसारादिसंज्ञया ॥ १९ ॥

(मं पाथर। कं कल्लु।)

अथ काननाम।

काननं गहनं सत्रं कान्तारं विपिनं वनम्।

अरण्यमटवी दावो दवश्च वनवाचकाः ॥ २० ॥

(मं राण। कं अटवि।)

अथोद्याननाम। अन्यदुद्यानमाक्रीडो यत्र क्रीडन्ति रागिणः।

नृपालयेषु प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ २१ ॥

(मं वरापासिलमला। कं हित्तिलवनाकु।)

अथ महारण्यनाम।

महावनमरण्यानी महारण्यं महाटवी।

(मं विन्ध्य। कं हेरडवि।)

अथ उपवननाम।

अथोपवनमारामः पुरप्रान्ते वनन्तु यत् ॥ २२ ॥

(मं मळे। कं तोट।)

अथ वृक्षनाम ।

कुजः क्षितिरुहोऽङ्घ्रिपः शिखरिपादपौ विष्टरः

कुठस्तरुरनोकहः कुरुह-भूरुह-द्रु-द्रुमाः ।

अगो नग-वनस्पती विटपि शाखि-भूजागमा

महीज-धरणीरुह क्षितिज-वृक्ष-शालादयः ॥ २३ ॥

अथ फलितवृक्षनाम ।

फलितः फलवानेष फलिनश्च फली तथा ।

फलेग्रहिरवन्ध्यो यः स्यादमोघफलोदयः ॥ २४ ॥

अथ वन्ध्यवृक्षनाम ।

अथावकेशी वन्ध्योऽयं विफलो निष्फलोऽफलः ।

(मं वाञ्झारूषु । कं मञ्जेमरः ।)

अथ मूलनाम ।

उक्तौ प्रागात्मना भिन्नौ वानस्पत्यवनस्पती ॥ २५ ॥

मूलन्तु नेवं पादः स्यादङ्घ्रिचरणमित्यपि । (मं बेरु ।)

अथ अङ्कुरनाम ।

उद्भिदस्त्वङ्कुरो ज्ञेयः प्ररोहोऽङ्कूर इत्यपि ॥ २६ ॥

अथ वृक्षनितम्बनाम ।

अर्वाग्भागोऽस्य बुध्नः स्यात् नितम्बः सपृथुर्भवेत् ।

(मं वृक्षबुड । कं मरनमोदलु ।)

अथ स्कन्धनाम ।

आस्कन्धात्तु प्रकाण्डः स्यात् काण्डो दण्डश्च कथ्यते ॥ २७ ॥

(मं थोरखान्धिया । कं हणिगोम्बु ।)

अथ शाखानाम । स्कन्धप्रमाणास्य लतास्तु शाखाः

स्कन्धोत्थशाखास्तु भवन्ति शालाः ।

(मं साङ्गीखाधी । कं सबकोम्बु ।)

अथ जटानाम । जटाः शिरास्तस्य किलावरोहाः

शाखा शिफा मज्जनि सारमोहुः ॥ २८ ॥

(मं पारव्वे। कं बीललु।)

अथ वृक्षकोटरत्वचोर्नाम।

निष्कुटं कोटरं प्रोक्तं त्वचि वल्कन्तु वल्कलम्।

(मं टोलायनिकाबन्नरसालि। कं ब्रोलु, मते जलसेक्तं।)

अथ मञ्जरीनाम।

नवपुष्पाढ्यशाखाग्रे वल्लरी मञ्जरी तथा ॥ २९ ॥

(मं पल्लविया। कं तलिलु।)

अथ पर्णनाम। पर्णं पत्रं दलं बर्हं पलाशं छदनं छदः।

(गौं पाता। मं पान। कं एले।)

अथ पल्लवनाम।

स्यात्पल्लवः किशलयः प्रवालः पल्लवं नवम् ॥ ३० ॥

(मं लोहिते पल्लव। कं केन्दलिलु।)

अथ विस्तारनाम।

विस्तारो विटपः प्रोक्तः प्राग्रन्तु शिखरं शिरः।

(मं विस्तारवृक्षाचा। कं मरनविस्तारम्।)

अथ पर्णशिरानाम।

माढिः पर्णशिरा ज्ञेया वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥ ३१ ॥

(मं पर्णशिर। कं कोरकमु।)

अथ कलिकानाम।

कुलचारकजालककलिकास्तु कुड्मले कथिताः।

(मं मुकुले। कं मोगेयपेसरु।)

अथ पुष्पनाम।

कुसुमं सुमनः प्रसूनप्रसवसुमं सूनपुष्पपुष्पं स्यात् ॥ ३२ ॥

(मं फूल। कं हूविनपेसरु।)

अथ मकरन्दनाम ।

मकरन्दो मरन्दश्च मधु पुष्परसाह्वयम् ।

अथ पुष्पसारः ।

पौष्पं रजः परागः स्यात्सधुली धूलिका च सा ॥ ३३ ॥

अथ पुष्पगुच्छनाम ।

गुच्छो गुलुच्छः स्तवको गुच्छकः कुसुमोच्चयः ।

(मं घोंस, थोवानाम । कं गोञ्चलुः ।)

अथ परिमलनाम ।

समं परिमलामोदगन्धसौरभ्यसौरभम् ॥ ३४ ॥

अथ प्रस्फुटननाम ।

उज्जृम्भितमुज्जृम्भं स्मितमुन्मिषितं विनिद्रमुन्निद्रम् ।

उन्मीलितं विजृम्भितमुद्बुद्धोद्भिदुरभिन्नमुद्भिन्नम् ॥३५॥

विकसितहसितविकस्वरविकचव्याकोशफुल्लसम्फुल्लम् ।

स्फुटमुदितदलितदीर्णस्फुटितोत्फुल्लप्रफुल्लमेकार्थम् ॥ ३६ ॥

अथ मुकुलितनाम ।

निद्राणं मुद्रितं सुप्तं मिलितं मीलितं नतम् ।

निकूणितं सङ्कुचितं सनिद्रमलसं समम् ॥ ३७ ॥

अथ शस्यादिनाम ।

आहुस्तरूणां फलमत्र शस्यं तदाममुक्तं हि शलाटुसंज्ञम् ।

शुष्कन्तु वातं प्रवदन्ति गुल्मस्तम्बैः प्रकाण्डैरहितो मतोऽजः ॥३८॥

अथ लतानाम । उलपं गुल्मिनी वीरुल्लता वल्ली प्रतानिनी ।

व्रततिः प्रततिश्चैषा विस्तीर्णा वीरुदुच्यते ॥ ३९ ॥

(मं वेलीनाम । कं वेल्लि ।)

अथ नक्षत्रवृक्षनाम। अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमलक्षितान् ।

पूज्यानायुष्कदांश्चैव वर्द्धनात्पालनादपि ॥ ४० ॥

विषद्रु-धात्री-तरु-हेमदुग्धा जम्बूस्तथा खादिरकृष्णवंशाः ।

वंशाश्वत्थनागौ च वटः पलाशः प्लक्षस्तथाम्बष्ठतरुः क्रमेण ॥ ४१ ॥
बिल्वार्जुनौ चैव विकङ्कतोऽथ सकेसराः शम्बरसर्ज्जवञ्जुलाः ।
सपानसार्कौ च शमीकदम्बास्तथाम्रनिम्बौ मधुकद्रुमः क्रमात् ॥ ४२ ॥

अमी नक्षत्रदैवत्या वृक्षाः स्युः सप्तविंशतिः ।
अश्विन्यादिक्रमादेषामेषा नक्षत्रपद्धतिः ॥ ४३ ॥

यस्त्वेतेषामात्मजन्मर्क्षभाजां मर्त्यः कुर्य्याद्भेषजादीन्मदान्धः ।
तस्यायुष्यं श्रीकलत्रञ्च पुत्रो नश्यन्त्येषा वर्द्धते वर्द्धनाद्यैः ॥ ४४ ॥

आचार्य्योक्तौ स्फुटमथ वृहत्सुश्रुते नारदीये
नारायण्यां क्वचिदपि तथान्यत्र तन्त्रान्तरेषु ।
ज्ञात्वापीह प्रथितभिषजां नातिदृष्टोपयोगं
नैवास्माभिर्विशदितमिदं गौरवाद्ग्रन्थभीतेः ॥ ४५ ॥

अथ तृणवृक्षनाम ।

तालाद्या जातयः सर्वाः क्रमुकः केतकी तथा ।
खर्ज्जूरीनारिकेलाद्यास्तृणवृक्षाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४६ ॥

सर्वाणि चार्द्राणि नवौषधानि सुवीर्य्यवन्तीति वदन्ति धीराः ।
सर्वाणि शुष्काणि तु मध्यमानि शुष्काणि जीर्णानि च निष्फलानि
॥ ४७ ॥

वास्तूककुटजगुडूचीवासाकुष्माण्डकादिशतपत्री ।
इत्यादि तु नित्यार्द्रं गुणवच्छुष्कं यदा तदा द्विगुणम् ॥ ४८ ॥

विडङ्गं मधु मण्डूरा दाडिमं पिप्पली गुडः ।
नागवल्लीन्दु*शाल्याद्याः पुराणाः स्युर्गुणोत्तमाः ॥ ४९ ॥

काठिन्यं मध्यकाठिन्यं मार्दवं चेति तु त्रिधा ।
द्रव्याणामिह सर्वेषां प्रकृतिः कथ्यते बुधैः ॥ ५० ॥

द्रव्याणां सन्ति सर्वेषां पूर्वोक्तास्त्रयो गुणाः ।
रसो वीर्य्यं विपाकश्च ज्ञातव्यास्तेऽतियत्नतः ॥ ५१ ॥

---

* इन्दुः कर्पूरः ।

रसस्तु मधुरादिः स्याद्वीर्यं कार्यसमर्थता ।
परिणामे गुणाढ्यत्वं विपाक इति संज्ञितम् ॥ ५२ ॥
शीतमुष्णञ्च रूक्षञ्च स्निग्धं तीक्ष्णं तथा मृदु ।
पिच्छिलं विशदं चेति वीर्यमष्टविधं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
निष्कुटप्रमदकाननादिषु द्रव्यमेतदपि निर्गुणं भवेत् ।
शाप्यलोकवचनोपकर्णनात् शाप्यसाधुवनितादिसेवनात् ॥५४॥
जातं श्मशाने वल्मीके देशे मूत्रादिदूषिते ।
द्रव्यं नैवोपयोगाय भिषजामुपजायते ॥ ५५ ॥
कन्दं हिमर्त्तौ शिशिरे च मूलं पुष्पं वसन्ते गुणदं वदन्ति ।
प्रवालपत्राणि निदाघकाले स्युः पङ्कजातानि शरत्प्रयोगे ॥ ५६ ॥
निम्बोदुम्बरजम्ब्वाद्या यथाकालं गुणोत्तराः ।
कन्दादिष्वथ सर्वेषां पृथगेव रसादयः ॥ ५७ ॥
केचित् कन्दे केऽपि मूलेषु केचित् पत्रे पुष्पे केऽपि केचित् फलेषु ।
त्वच्येवान्ये वल्कले केचिदित्थं द्रव्यस्तोमा भिन्नभिन्नं गुणाढ्याः॥५८
देशे देशे योजनद्वादशान्ते भिन्नान्याहुर्द्रव्यनामानि लोके ।
किञ्चामीषु प्राणिनां वर्णभाषाचेष्टाच्छाया भिन्नरूपा विभाति॥५९
अनिर्दिष्टप्रयोगेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ।
सामान्योक्तौ प्रयोक्तव्यं प्राहुस्तोयं तु नाभसम् ॥ ६० ॥
चूर्णकल्ककषायाणां प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
तत्र द्रव्यप्रमाणेन स्वयं बुद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
माध्वीकं सर्वमद्यानां मधूनां माक्षिकं तथा ।
तैलं तु तिलसम्भूतं धातवो वस्तिसम्भवाः ॥ ६२ ॥
शालीनां रक्तशालिः स्यात् सूप्यानां मुद्ग एव च ।
मूलानां पिप्पलीमूलं फलानां मदनं फलम् ॥ ६३ ॥
त्वचा तु गन्धद्रव्याणां पत्राणां गन्धपत्रकम् ।
जीवन्तिशाकं शाकानां लवणानाञ्च सैन्धवम् ॥ ६४ ॥

सामान्यपुष्पनिर्देशात् मालतीकुसुमं क्षिपेत्।
इत्थमन्येऽपि बोद्धव्याः प्रयोगा योगलक्षिताः॥ ६५॥
द्रव्यं वातहरं यत्तत् सकलं दीपनं परम्।
कफहारि समं प्रोक्तं पित्तघ्नं मन्ददीपनम्॥ ६६॥
यच्छीतवीर्य्यं गुरु पित्तहारि द्रव्यं नृणां वातकरं तदुक्तम्।
यदुष्णवीर्य्यं लघु वातहारि श्लेष्मापहं पित्तकरञ्च तत् स्यात्॥६७॥
इति बहुविधदेशभूध्रभूमी-
रुहवनगुल्मलताभिधागुणानाम्।
सविवरमभिधाय लक्ष्म साधा-
रणमथ तच्च विशेषतोऽभिधास्ये॥ ६८॥
इत्थं भूमीविपिनविषयक्षेत्रगोत्रादिनाम-
स्तोमाख्यानप्रकरणगुणव्याकृतिप्रौढ़मेनम्।
वर्गं बुद्धा भिषगुपचितानर्गलात्यन्तसूक्ष्म-
प्रज्ञालोकप्रकटितधियामाधिराज्ये भिषज्येत्॥ ३९॥
इत्येष वैद्यकविकल्पविधानिदान-
चूड़ामणौ मृडपरागमपारगेण।
काश्मीरवंशतिलकेन कृतोपवर्गे
वर्गो नृसिंहकृतिना रचितो द्वितीयः॥ ७०॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
धरण्यादिवर्गो द्वितीयः।

अथ गुडूच्यादिवर्गः।

गुडूची चाथ मूर्वा च पटोलोऽरण्यजस्तथा।
काकोली च द्विधा प्रोक्ता माषपर्णी तथापरे॥ १॥
मुद्गपर्णी च जीवन्ती त्रिविधा चाथ लिङ्गिनी।

कटुकोषातकी चैव कपिकच्छुस्तथापरे ॥ २ ॥
खलता कटुतुम्बी च देवदाली तथा स्मृता।
वन्ध्याकर्कोटकी प्रोक्ता कटुतुण्ड्याखुकर्णिका ॥ ३ ॥
द्विधेन्द्रवारुणी चात्र यवतिक्ताम्बरी तथा।
ज्योतिष्मती द्विधा चैव द्विधा च गिरिकर्णिका ॥ ४ ॥
मोरटयाथ चेदिन्दीवरा वस्ताम्बिका च सा।
सोमवल्ली तथा वत्सादनी गोपालकर्कटी ॥ ५ ॥
काकतुण्डी द्विधा चाथ गुञ्जा द्विहं सदारु च।
कैवर्त्ती ताम्रवल्ली च काण्डीरी चाथ जन्तुका ॥ ६ ॥
अश्मपर्णी तथा शङ्खपुष्पी चावर्त्तकी तथा।
कर्णस्फोटा तथा कट्वी लता चैवाम्लनस्रवा।
पुत्रदा च पलाशी च विज्ञे यात्र नवाभिधा ॥ ७ ॥
सुमतिभिरित्यमनूक्ता बोद्धव्या वीरुधः क्रमादेताः।
अस्मिन् वीरुद्वर्गे नाम्ना च गुणैश्च कीर्त्त्यन्ते ॥ ८ ॥
आपानीयात्परिगणनयैवाप्रसिद्धाभिधानां
नाम्नामुक्ता परिमितिकथाप्यत्र सर्वौषधीनाम्।
सापि क्वापि स्फुटमभिधया क्वापि च प्रौढ़िभङ्ग्या
प्रोक्ता नोक्ता प्रथितविषये सापि नष्टाङ्कवाक्ये ॥ ९ ॥
तस्मादिह न यत्रोक्ता नाम्नामङ्कादिनिर्मितिः।
तत्र तत्राष्टसंख्यैव ज्ञे या सर्वत्र सूरिभिः ॥ १० ॥
यद्यपि क्वापि नष्टाङ्कसंख्यानियतिरीक्ष्यते।
तत्र स्फुटत्वबुद्ध्यैव नोक्ता संख्येति बुध्यताम् ॥ ११ ॥
द्रव्याणां गणशो नियोगवशतो वीर्य्यं परे प्रोचिरे
प्राचीनैर्न च तद्वशेन निगमेषूक्तश्चिकित्साक्रमः।
तस्मान्नैगमयोगसंग्रहविदां संवादवाग्भिस्तथा
नैवास्माभिरभाणि किन्तु तदिह प्रत्येकशः कथ्यते ॥ १२ ॥

अथ गुडूची।

स्याद्या गुडूच्यमृतवल्ल्यमृता ज्वरारिः
श्यामा वरा सुरलता मधुपर्णिका च।
छिन्नोद्भवामृतलता च रसायनी च
छिन्ना च सोमलतिकामृतसम्भवा च ॥ १३ ॥
वत्सादनी च्छिन्नरुहा विशल्या भिषक्प्रिया कुण्डलिनी वयःस्था।
जीवन्तिका नागकुमारिका च स्याच्चक्रलक्षणिका सैव च चण्डहासा॥१४
अन्या कन्दोद्भवा कन्दामृता पिण्डगुडूचिका।
बहुच्छिन्ना बहुरुहा पिण्डालुः कन्दरोहिणी ॥ १५ ॥
पूर्वा वार्षिकराह्वा स्यादुत्तरा लोकसंज्ञिका।
गुडूच्योरुभयोरित्थमेकत्रिंशदिहाभिधाः ॥ १६ ॥
स्याद्या गुडूची गुरुरुष्णवीर्या तिक्ता कषाया ज्वरनाशिनी च।
दाहार्त्तितृष्णावमिरक्तवातप्रमेहपाण्डुभ्रमहारिणी च ॥ १७ ॥
कन्दोद्भवा गुडूची च कटूष्णा सन्निपातहा।
विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी वलीपलितनाशिनी ॥ १८ ॥
(मं गुलवेलि। कं अमरदवेलि। गुरुञ्चीति कान्यकुब्जाः।
गलो इति गुर्जराः। गलाञ्च इति पाश्चात्याः। तें तिप्पतीगे।
हिं गुड़च, घड़ञ्च। गौं गुलञ्च।)

अथ मूर्वा।

मूर्वा दिव्यलता मिरा मधुरसा देवी त्रिपर्णी मधु-
श्रेणी भिन्नदलामरी मधुमती तिक्ता पृथक्पर्णिका।
गोकर्णी लघुपर्णिका च दहनी तेजस्विनी मोरटा
देवश्रेणि-मधूलिका-मधुदलाः स्युः पीलुनी रक्तला ॥१९॥
सुखोषिता स्निग्धपर्णी पीलुपर्णी मधुस्रवा।
ज्वलनी गोपवल्ली चेत्यष्टविंशतिसंज्ञकाः ॥ २० ॥
मूर्वा तिक्तकषायोष्णा हृद्रोगकफवातहृत्।

वमिप्रमेहकुष्ठारिविषमज्वरहारिणी ॥ २१ ॥

(हिं चूर्णहार। मं गोनसफण। तें चागचेट्टु, सग, चग।
वं मोरबिल, मुहुरसि। तां मरुल। गौं मूर्वा,
मुर्गा, मुरहर, शोचमुखो, वोड़ाचक्र।)

अथ पटोलम्।

स्यात्पटोलः कटुफलः कुलकः कर्कशच्छदः।
राजनामाऽमृतफलः पाण्डुः पाण्डुफलो मतः ॥ २२ ॥
बीजगर्भो नागफलः कुष्ठारिः कासमर्दनः।
पञ्चराजिफलो ज्योत्स्नी कुष्ठघ्नः षोडशाह्वयः ॥ २३ ॥
पटोलः कटुतिक्तोष्णः रसपित्तबलासजित्।
कफकण्डूतिकुष्ठास्रक्ज्वरदाहार्त्तिनाशनः ॥ २४ ॥

(मोरहडीति कान्यकुब्जाः। हिं परवल। मं कडूपडवल,
कतुपडोल। तें कोम्मुपोटल। तां कम्बुपुडले। गौं पटोल।
कर्णाटे सोगवल्ली। सुरनिम्बारकपिलवर्णी इति गुर्जराः।)

अथ काकोली।

काकोली मधुरा काकी कालिका वायसोलिका।
क्षीरा च ध्वांक्षिका वीरा शुक्ला धीरा च मेदुरा ॥ २५ ॥
ध्वांक्षोली स्वादुमांसी च वयःस्था चैव जीविनी।
इत्येषा खलु काकोली ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ २६ ॥
काकोली मधुरा स्निग्धा क्षयपित्तानिलार्त्तिनुत्।
रक्तदाहज्वरघ्नी च कफशुक्रविवर्द्धनी ॥ २७ ॥

(गौं कांकला। मं कं कट्टवतिगे, काउली।
तें तेलिमणिचेट्टु। उत् कांकोलि।)

अथ क्षीरकाकोली।

द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
पयस्या क्षीरमधुरा वीरा क्षीरविषाणिका ॥ २८ ॥

जीववल्ली जीवशुक्ला स्यादित्येषा नवाह्वया ।
रसवीर्यविपाकेषु काकोल्या सदृशी च सा ॥ २८ ॥
(हिं मं दुधलाउली। कं हसुगहवनिगे। गौं क्षीरकांकला।)

अथ माषपर्णी ।

माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा ।
आर्द्रमाषा मांसमाषा मङ्गल्या हयपुच्छिका ॥ ३० ॥
हंसमाषाश्वपुच्छा च पाण्डुरा माषपत्रिका ।
कल्याणी वज्रमूली च शालिपर्णी विसारिणी ॥ ३१ ॥
आत्मोद्भवा बहुफला स्वयम्भूः सुलभा घना ।
इत्येषा माषपर्णी स्यादेकविंशतिनामका ॥ ३२ ॥
माषपर्णी रसे तिक्ता वृष्या दाहज्वरापहा ।
शुक्रवृद्धिकरी बल्या शीतला पुष्टिवर्द्धिनी ॥ ३३ ॥
(गौं माषाणी । हिं माषोणी, माषवणी । मं राणउड़दी ।
कं रान्नोडिएड्, काउड्डु ।)

अथ मुद्गपर्णी ।

मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा सिम्बी मार्जारगन्धिका ।
वनजा रिङ्गिणी कृष्णा सूर्पपर्णी कुरङ्गिका ॥ ३४ ॥
कांमिका काकमुद्गा च वनमुद्गा वनोद्भवा ।
अरण्यमुद्गा वन्येति ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ ३५ ॥
मुद्गपर्णी हिमा कामवातरक्तक्षयापहा ।
पित्तदाहज्वरान् हन्ति चक्षुष्या शुक्रवृद्धिकृत् ॥ ३६ ॥
(गौं मुगानी । हिं माठमुगानी । मं राणमुग । कं काडि-
सरु । तें पिल्लपेसरचेट्टु ।)

अथ जीवन्ती ।

जीवन्ती स्याज्जीवनी जीवनीया
जीवा जीव्या जीवदा जीवदात्री ।

शाकश्रेष्ठा जीवभद्रा च भद्रा
मङ्गल्या च क्षुद्रजीवा यशस्या ॥ ३७ ॥
शृङ्गाटी जीवपुष्टा च काञ्जिका शशशिम्बिका ।
सुपिङ्गलेति जीवन्ती ज्ञेया चाष्टादशाभिधा ॥ ३८ ॥
जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्य्यविवर्द्धिनी ॥ ३९ ॥
(कं मं लाहानिहरिणवेलि, किरियशाले । गौं जीवन्ती,
जीवइ, जियाती ।)

अथ वृहज्जीवन्ती ।

जीवन्त्यन्या वृहत्पूर्वा पुत्रभद्रा प्रियङ्करी ।
मधुरा जीवपुष्टा च वृहज्जीवा यशस्करी ॥ ४० ॥
एवमेव वृहत्पूर्वा रसवीर्य्यबलान्विता ।
भूतविद्रावणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥ ४१ ॥
(मं दोनृही हरिणवेलि । कं किरियशाले । हिरियशाले ।)

अथ स्वर्णजीवन्ती ।

हेमा हेमवती सौम्या लघुग्रन्थिर्हिमाश्रया ।
स्वर्णपर्णी सुजीवन्ती स्वर्णजीवा सुवर्णिका ॥ ४२ ॥
हेमपुष्पी स्वर्णलता स्वर्णजीवन्तिका च सा ।
हेमवल्ली हेमलता नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ ४३ ॥
स्वर्णजीवन्तिका हृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
शिशिरा वातपित्तास्रदाहजिद्बलवर्द्धनी ॥ ४४ ॥
(मं हेमहरिणवेलि । कं होवंणदशाले । हिं सोनाजीवइ ।
गौं स्वर्णजीवन्ती ।)

अथ लिङ्गिनी ।

लिङ्गिनी बहुपत्रा स्यादीश्वरी शैवमल्लिका ।
स्वयम्भूलिङ्गसम्भूता लिङ्गी चित्रफलाश्रुता ॥ ४५ ॥

चण्डाली लिङ्गजा देवी चण्डापस्तम्भिनी तथा ।
शिवजा शिववल्ली च विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ ४६ ॥
लिङ्गिनी कटुरुष्णा च दुर्गन्धा च रसायनी ।
सर्वसिद्धिकरी दिव्या वश्या रसनियामिनी ॥ ४७ ॥
(म॰ बाडुबली । क॰ शाकटोण्डे, पचगुरिया, ईश्वरलिङ्गी ।
गौ॰ पञ्चगुड़िका, शिवलिङ्गिनी ।)

अथ कोषातकी ।

कोशातकी क्षतच्छिद्रा जालिनी क्षतवेधना ।
क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिनी तथा ॥ ४८ ॥
कोशातकी तु शिशिरा कटुकाम्लकषायका ।
पित्तवातकफघ्नी च मलाध्मानविशोधिनी ॥ ४९ ॥
(गौ॰ घोषालता । हिं॰ करइतरइ । तै॰ बीर, उत्तेरणि ।
म॰ कडुदोडकी, क॰ काहीरे ।)

अथ कपिकच्छूः ।

कपिकच्छूरात्मगुप्ता स्वयंगुप्ता महर्षभी ।
लाङ्गूली कुण्डली चण्डा मर्कटी दुरभिग्रहा ॥ ५० ॥
कपिरोमफला गुप्ता दुःस्पर्शा कच्छुरा जया ।
प्रावृषेण्या शूकशिम्बी वदरी गुरुरार्षभी ॥ ५१ ॥
शिम्बी वराङ्गिका तीक्ष्णा रोमालुर्वनशूकरी ।
कोशरोमा रोमवल्ली स्यात् षड्विंशतिनामका ॥ ५२ ॥
कपिकच्छूः स्वादुरसा वृष्या वातक्षयापहा ।
शीतपित्तास्रहन्त्री च विक्षता व्रणनाशिनी ॥ ५३ ॥
(गौ॰ आलाकुशी, दया, धुनारगुड़, शूयाशिम्बी । हिं॰ कौंच ।
म॰ कुहिरी । तै॰ दुलगुण्डि । क॰ कपासकूहरी, नसुकुगुरि ।)

अथ आकाशवल्ली ।

खवल्लयाकाशवल्ली स्यादस्पर्शा व्योमवल्लिका ।

आकाशगनामपूर्वा सा वल्लीपर्य्यायगा स्मृता ॥ ५४ ॥
आकाशवल्ली कटुका मधुरा पित्तनाशिनी ।
हृद्या रसायनी बल्या दिव्यौषधिपरा स्मृता ॥ ५५ ॥
(मं अमरवेलि । कं आकाशवेलि । नलसुदवेलि इति पाश्चालाः ।
गौं आलोकलता, आकाशवेल । कों अमरवेल् ।)

अथ कटुतुम्बी ।

कटुतुम्बी कटुफला तुम्बिनी कटुतुम्बिनी ।
हृद्यत्फला राजपुत्री तिक्तबीजा च तुम्बिका ॥ ५६ ॥
कटुतुम्बी कटुस्तीक्ष्णा वान्तिकृत् श्वासवातजित् ।
कासघ्नी शोधनी शोफव्रणशूलविषापहा ॥ ५७ ॥
(गौं तितलाउ । हिं कडुटुभिया, तुम्बी, तितलौकी ।
मं कं कडुभोंप्ला, कडुदुधी, कष्टिसोरे ।
तें चेतिम्रानव ।)

अथ जीमूतकः ।

जीमूतकः कण्टफला गरागरी
वेणी सखा कोशफला च कटफला ।
घोरा कदम्बा विषहा च कर्कटो
स्याद्देवदाली खलु सारमूषिका ॥ ५८ ॥
हसकोशा विषघ्नी च दाली लोमशपत्रिका ।
तुरङ्गिका च तर्कारी नाम्नामेकोनविंशतिः ॥ ५९ ॥
देवदाली तु तिक्तोष्णा कटुः पाण्डुकफापहा ।
दुर्नामश्वासकासघ्नी कामलाभूतनाशनी ॥ ६० ॥
(गौं पीतघोषा, देयाताड़ा । हिं घघरवेल, सनैया ।
मं देवदाली । कं देवडङ्गरी । तें डानरमञ्चि,
लताविशेषम्, देवञ्चि इति ।)

अथ वन्ध्याकर्कोटकी ।

वन्ध्या देवी वन्ध्यकर्कोटिका स्यान्नागारातिर्नागहन्त्री मनोज्ञा ।
पथ्या दिव्या पुत्रदात्री सुकन्दा श्रीकन्दा सा कन्दवल्लीश्वरी च ॥६१॥
सुगन्धा सर्पदमनी विषकण्टकिनी वरा ।
कुमारी भूतहन्त्री च नाम्नामित्यूनविंशतिः ॥ ६२ ॥
वन्ध्याकर्कोटकी तिक्ता कटूष्णा च कफापहा ।
स्थावरादिविषघ्नी च शस्यते सा रसायने ॥ ६३ ॥

(गौं तितकांकड़ी, तित्कांकरोल । हिं वांझखखासा, वाभूखसा, वाँझ् कांकरोल । कं वञ्जेमड्वागलु । मं वं वंझाककटोली ।)

अथ तिक्ततुण्डी ।

तिक्ततुण्डी तु तिक्ताख्या कटुका कटुतुण्डिका ।
बिम्बी च कटुतिक्तादितुण्डीपर्य्यायगा च सा ॥ ६४ ॥
कटुतुण्डी कटुस्तिक्ता कफवान्तिविषापहा ।
अरोचकास्रपित्तघ्नी मदा पथ्या च रोचनी ॥ ६५ ॥

(मं कं कडुतोण्डली, कहितोंडि, तीतकुन्दरु, वनटिण्डुराकडुआ । हिं कटुतराइ । गौं तेतकुन्दुरुकी ।)

अथ आखुकर्णी ।

स्यादाखुकर्णी क्षपिका द्रवन्ती
चित्रा सुकर्णोन्दुरुकर्णिका च ।
न्यग्रोधिका मूषिकनागकर्णी
स्यादृषिकर्णी बहुकर्णिका च ॥ ६६ ॥
माता भूमिचरी चण्डा शम्बरी बहुपादिका ।
प्रत्यक्श्रेणी तथा चैव पुत्रश्रेण्यद्रिभूरया ॥ ६७ ॥
आखुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सदा ।

आनाहज्वरशूलार्त्तिनाशिनी पाचनी परा ॥ ६८ ॥
(हिं मं भोपली । कं वलिइकहे । गौं इन्दुरकाणीपाना ।)

अथ इन्द्रवारुणी ।

ऐन्द्रीन्द्रवारुण्यरुणा मृगादनी
गवादनी क्षुद्रसहेन्द्रचिर्भिटा ।
सूर्य्या विषघ्नी गुणकर्णिकामरा
माता सुवर्णा सुफला च तारका ॥ ६९ ॥
वृषभाक्षी गवाक्षी च पीतपुष्पीन्द्रवल्लरी ।
हेमपुष्पी क्षुद्रफला वारुणी बालकप्रिया ॥ ७० ॥
रक्तैर्वारुविषलता शक्रवल्ली विषापहा ।
अमृता विषवल्ली च ज्ञेयोनविंशदाह्वया ॥ ७१ ॥
इन्द्रवारुणिका तिक्ता कटुशीता च रेचनी ।
गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रिमिकुष्ठज्वरापहा ॥ ७२ ॥
(मं इन्द्रवारुणी । कं हामिके । गौं राखालनाड़ु, राखालशशा, कुन्दरुकी, मामालाड़ु । हिं इन्द्रारुण, वड़ी इन्द्रफला ।)

अथ महेन्द्रवारुणी ।

महेन्द्रवारुणी रम्या चित्रवल्ली महाफला ।
सा माहेन्द्री चित्रफला त्रपुसी त्रपुसा च सा ॥ ७३ ॥
आत्मरक्षा विशाला च दीर्घवल्ली बृहत्फला ।
स्याद् वृहद्वारुणी सौम्या नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ ७४ ॥
महेन्द्रवारुणी ज्ञेया पूर्वोक्तगुणभागिनी ।
रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्दोषा गुणाधिका ॥ ७५ ॥
(मं वड़िल इन्द्रवारुणि । कं हिरियहामिके । गौं वड़-माकाल । राखालशसा वा ।)

अथ यवतिक्ता ।

यवतिक्ता महातिक्ता दृढ़पादा विसर्पिणी ।

नाकुली नेत्रमीला च शङ्खिनी पत्रतण्डुली ॥ ७६ ॥
तण्डुली चाक्षपीडा च सूक्ष्मपुष्पी यशस्विनी ।
माहेश्वरी तिक्तयवा यावी तिक्तेति षोडश ॥ ७७ ॥
यवतिक्ता सतिक्ताम्ला दीपनी रुचितत्परा ।
क्रिमिकुष्ठविषघ्नामदोषघ्नी रेचनी च सा ॥ ७८ ॥
(म° यवोची। क° शङ्खिनी। यवेची इति लोके।)

अथ रुद्रजटा।

रौद्री जटा रुद्रजटा च रुद्रा सौम्या सुगन्धा सुहृता घना च ।
स्यादीश्वरी रुद्रलता सुपत्रा सुगन्धपत्रा सुरभिः शिवाह्वा ॥७९॥
पत्रवल्ली जटावल्ली रुद्राणी नेत्रपुष्करा ।
महाजटा जटारुद्रा नाम्ना विंशतिरीरिता ॥ ८० ॥
जटा कटुरसा श्वासकासहृद्रोगनाशिनी ।
भूतविद्राविणी चैव रक्षसाञ्च निवर्हिणी ॥ ८१ ॥
(म° ईश्वरी। क° रुद्रजटा। गौं जटालङ्का।)

अथ ज्योतिष्मती।

ज्योतिष्मती स्वर्णलतानलप्रभा
ज्योतिर्लता सा कटभी सुपिङ्गला ।
दीप्ता च मेध्या मतिदा च दुर्जरा
सरस्वती स्यादमृतार्कसंख्यया ॥ ८२ ॥

अथ तेजोवती।

तेजोवती बहुरसा कनकप्रभाख्या
तीक्ष्णा सुवर्णनकुली लवणाग्निदीप्ता ।
तेजस्विनी सुरलताग्निफलाग्निगर्भा
स्यात्कङ्गुणी तदनु शैलसुता सुतैला ॥ ८३ ॥
सुवेगा वायसी तीव्रा काकाण्डी वायसादनी ।
गौर्लता श्रीफली सौम्या ब्राह्मी लवणकिंशुका ॥ ८४ ॥

पारावतपदी पीता पीततैला यशस्विनी।
मेध्या मेधाविनी धीरा स्यादेकविंशदाह्वया॥ ८५॥
ज्योतिष्मती तिक्तरसा च रूक्षा किञ्चित्कटुर्वातकफापहा च।
दाहप्रदा दीपनकृच्च मेध्या प्रज्ञाञ्च पुष्णाति तथा द्वितीया॥८६॥
(आं काङ्गुणी दोनि। कोगुएरडु। गौं लताफट्की,
तें वेङ्कडुतोगे। हिं मं मालकाङ्गोणी,
काकुमर्दनिका।)

अथ अश्वखुरा।

अश्वखुराद्रिकर्णी च कटभी दधिपुष्पिका।
गर्दभी सितपुष्पी च श्वेतस्यन्दापराजिता॥ ८७॥
श्वेता भद्रा सुपुष्पी च विषहन्त्री त्रिरेकधा।
नागपर्य्यायकर्णी स्यादश्वाह्वादिखुरी स्मृता॥ ८८॥
गिरिकर्णी हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवनाशिनी।
चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषशमनी च सा॥ ८९॥
(मं वं पाण्डरीसूपली। कं विलियगिरिकर्णिके। गौं श्वेता-
पराजिता। हिं विष्णुक्रान्ति। तें नल्लनेलगुम्मिरी।)

अथ नीलपुष्पी।

नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका।
गवादनी व्यक्तगन्धा नीलस्यन्दा षडाह्वया॥ ९०॥
नीलाद्रिकर्णी शिशिरा सतिक्ता रक्तातिसारज्वरदाहहन्त्री।
विच्छर्दिकोन्मादमदभ्रमार्त्तिश्वासातिकासामयहारिणी च॥९१॥
(मं नीलसूपली। कं नीलगिरिकर्णिके। गौं नीलापराजिता।)

अथ मोरटः।

मोरटः क्षीरपुष्पश्च पीलुपर्णो मधुस्रवः।
घनमूलो दीर्घमूलः पुरुषः क्षीरमोरटः॥ ९२॥
मोरटः क्षीरबहुलो मधुरः सकषायकः।

अथ वत्सादनी।

वत्सादनी सोमवल्ली विक्रान्ता मेचकाभिधा।
पातालगरुडी तार्क्षी सौपर्णी गारुडी तथा॥ १०२॥
वासनी दीर्घकाण्डा च दृढकाण्डा महाबला।
दीर्घवल्ली दृढलता नामान्यस्याश्चतुर्दश॥ १०३॥
वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषनुत्।
वृष्या सन्तर्पणी बल्या विषदोषविनाशिनी॥ १०४॥
(म॰ वासनि। कं दागुडि।)

अथ गोपालकर्कटी।

गोपालकर्कटी वन्या गोपकर्कटिका तथा।
क्षुद्रेर्वारुः क्षुद्रफला गोपाली क्षुद्रचिर्भटा॥ १०५॥
गोपालकर्कटी शीता मधुरा पित्तनाशनी।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषनिकृन्तनी॥ १०६॥
(गौं कुन्दरुकी, केहुड़ा। हिं गोरुभा। म॰ गोवल-
काकडी। कं मूलसौते।)

अथ काकनासा।

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डा च वायसी।
सुरङ्गी तस्करस्नायुर्ध्वाङ्क्षतुण्डा सुनासिका॥ १०७॥
वायसाह्वा ध्वाङ्क्षनखी काकाह्वा ध्वाङ्क्षनासिका।
काकप्राणा च विज्ञेया नामान्यस्यास्त्रयोदश॥ १०८॥
काकनासा तु मधुरा शिशिरा पित्तहारिणी।
रसायनी दार्ढ्यकरी विशेषात् पलितापहा॥ १०९॥
(गौं वड़श्वेतगुड़कांवली। हिं केउयाठुंटी, केउयाठोंड़ी।
म॰ वड़िलिकाकडलि। कं हिरियकागेदोण्डे।
तें वेलुमसन्दिचेट्टु, पुसगुलिविन्दचेट्टु,
काकिदोण्डचेट्टु।)

पित्तदाहज्वरान् हन्ति हृद्यो बलविवर्द्धनः ॥ ९३ ॥

(मं चीरमहुरसि । कं हालुसोगे । गौं लताकड़ार ।)

अथ इन्दीवरा ।

इन्दीवरा युग्मफला दीर्घवृन्तोत्तमारणी ।

पुष्पमञ्जरिका द्रोणी करम्भा नलिका च सा ॥ ९४ ॥

इन्दीवरा कटुः शीता पित्तश्लेष्मापहारिका ।

चक्षुष्या कासदोषघ्नी व्रणक्रिमिविषहरा परा ॥ ९५ ॥

(मं उतरणि । कं कुरुटिगे ।)

अथ वस्त्रान्त्री ।

वस्त्रान्त्री वृषगन्धाख्या मेषान्त्री वृत्तपत्रिका ।

अजान्त्री बोकडी चैव स्यादित्येषा षडाह्वया ॥ ९६ ॥

वस्त्रान्त्री स्यात्कटुरसा कासदोषविनाशिनी ।

बीजदा गर्भजननी कीर्त्तिता भिषगुत्तमैः ॥ ९७ ॥

(मं बोकडी । कं कुरुटिगेयभेदै ।)

अथ सोमवल्ली ।

सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता ।

सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया ॥ ९८ ॥

सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यया ।

सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहनुत् ॥ ९९ ॥

तृष्णाविशोषशमनी पावनी यज्ञसाधनी ॥

(सोमवल्ली सर्वभाषा ।)

अथ महिषवल्ली ।

सौम्या महिषवल्ली च प्रतिसोमाम्लवल्लिका ॥ १०० ॥

अपत्रवल्लिका प्रोक्ता काण्डशाखा षडाह्वया ।

रसवीर्य्यविपाके च सोमवल्लीसमा स्मृता ॥ १०१ ॥

(हिं छिरहिटी । मं महिषवेलि । कं ग्राम्यवल्लि ।)

अथ काकादनी ।

काकादनी काकपीलुः काकशिम्बी च रक्तला ।
ध्वाङ्क्षादनी वक्रशल्या दुर्मोहा वायसादनी ॥ ११० ॥
काकतुण्डी ध्वाङ्क्षनखी वायसी काकदन्तिका ।
ध्वाङ्क्षदन्तीति विज्ञेयास्त्रिसप्त दश चाभिधाः ॥ १११ ॥
काकादनी कटूष्णा च तिक्ता दिव्यरसायनी ।
वातदोषहरा रुच्या पलितस्तम्भिनी परा ॥ ११२ ॥
(म॑ साक्षीकहुडलि । क॑ किरियकागेटोण्डे ।
उत् ० काउथुपिटया ।)

अथ गुञ्जा ।

गुञ्जा चूडामणिः सौम्या शिखण्डी तृणालारुणा ।
ताम्रिका शीतपाकी स्यादुच्चटा कृष्णचूडिका ॥ ११३ ॥
रक्ता च रक्तिका चैव काम्भोजी भिल्लिभूषणा ।
वन्याख्या मानचूडा च विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ ११४ ॥

अथ श्वेतगुञ्जा ।

द्वितीया श्वेतकाम्भोजी श्वेतगुञ्जा भिरिण्टिका ।
काकादनी काकपीलुर्वक्रशल्या षडाह्वया ॥ ११५ ॥
गुञ्जाद्वयस्तु तिक्तोष्णं बीजं वान्तिकरी शिफा ।
शूलघ्नं विषकृत् पत्रं वश्ये श्वेतश्च शस्यते ॥ ११६ ॥
(हिं गुञ्जा टोनि । म॑ गुलुगुञ्जे । क॑ एरडु । उत्॑ कच्च ।
हिं सोणकांइच । गौं कुंच ।)

अथ वृद्धदारकः ।

वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको दीर्घवालुकः ।
वृद्धः कोटरपुष्पी स्यादजान्त्री छागलान्त्रिका ॥ ११७ ॥
जीर्णदारुद्वितीया स्याज्जीर्णा फञ्जी सुपुष्पिका ।
अजरी सूक्ष्मपत्रा च विज्ञेया च षडाह्वया ॥ ११८ ॥

द्वहदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातहृत् ।
वल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥ ११९ ॥
(मं दोनि फाञ्जि । कं एरडुमुष्टे । गौं वीजताड़क ।
हिं वधार ।)

अथ कैवर्त्तिका ।

कैवर्त्तिका सुरङ्गा च लता वल्ली द्रुमारुहा ।
विङ्गिणी वस्त्ररङ्गा च भगा चेत्यष्टधाभिधा ॥ १२० ॥
कैवर्त्तिका लघुर्हृद्या कषाया कफनाशनी ।
कासश्वासहरा चैव सैव मन्दाग्निदोषनुत् ॥ १२१ ॥
(गौं केश्रोंटामुता, केशुरमुता । कैवर्त्तिका मालवे प्रसिद्धा ।)

अथ ताली ।

ताली तमाली ताम्रा च ताम्रवल्ली तमालिका ।
सूक्ष्मवल्ली सुलोमा च शोधनी तालिका नव ॥ १२२ ॥
ताम्रवल्ली कषाया स्यात् कफदोषविनाशनी ।
मुखकण्ठोत्थदोषघ्नी श्लेष्मशुद्धिकरी परा ॥ १२३ ॥
(ताम्रवल्लीति चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा ।)

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः काण्डकटुको नासासंवेदनः पटुः ।
उग्रकाण्डस्तोयवल्ली कारवल्ली सुकाण्डकः ॥ १२४ ॥
काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दुष्टव्रणार्त्तिनुत् ।
लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥ १२५ ॥
(मं काण्डवेलि । कं मणिगुरवल्लि । गौं करला उच्छे ।)

अथ जन्तुका ।

जन्तुका जन्तुकारी च जननी चक्रवर्त्तिनी ।
तिर्य्यक्फला निशान्धा च बहुपत्रा सुपत्रिका ॥ १२६ ॥
राजकृष्णा अनेष्टा च कपिकच्छुफलोपमा ।

रञ्जनी सूक्ष्मवल्ली च भ्रमरी क्षुद्रवल्लिका ॥ १२७ ॥
विस्फुल्लिका द्वन्द्वदला ग्रन्थिपर्णी सुवल्लिका ।
तन्तुवल्ली दीर्घफला एकविंशतिसंज्ञका ॥ १२८ ॥
जन्तुका शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफापहा ।
दाहतृष्णावमिघ्नी च रुचिकृद्दीपनी परा ॥ १२९ ॥
(जन्तुका मालवे प्रसिद्धा । हिं पापड़ी ।)

अथ अत्यम्लपर्णी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णा च कण्डुला वल्लिसूरणा ।
वल्ली करवडादिश्च वनस्थारण्यवासिनी ॥ १३० ॥
अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला प्लीहशूलविनाशनी ।
वातश्लेष्मदीपनी रुच्या गुल्मघ्नी आमयापहा ॥ १३१ ॥
(मं करवडवेलि । कं हेगोलि । गौं आमरुल ।)

अथ शङ्खपुष्पी ।

शङ्खपुष्पी सुपुष्पी च शङ्खाह्वा कम्बुमालिनी ।
सितपुष्पी कम्बुपुष्पी मेध्या वनविलासिनी ॥ १३२ ॥
चिरिण्टी शङ्खकुसुमा भूलग्ना शङ्खमालिनी ।
इत्येषा शङ्खपुष्पी स्यादुक्ता द्वादशनामभिः ॥ १३३ ॥
शङ्खपुष्पी हिमा तिक्ता मेधाकृत् स्वरकारिणी ।
ग्रहभूतादिदोषघ्नी वशीकरणसिद्धिदा ॥ १३४ ॥
(मं शङ्खुली । कं शङ्खपुष्पि । वं शङ्खोनी ।)

अथ आवर्त्तकी ।

आवर्त्तकी तिन्दुकिनी विभाण्डी विषाणिका रङ्गलता मनोज्ञा ।
सा रक्तपुष्पी मरुदादिजाली सा पीतकीलापि च चर्मरङ्गा ॥ १३५ ॥
वामावर्त्ता च संयुक्ता भूसंस्था शशिसंयुता ।

आवर्त्तकी कषायाम्ला शीतला पित्तहारिणी ॥ ३६ ॥

(आवुली तलाडवल्लि, भगतवल्लीति च, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।
गौं सोणामुखी ।)

अथ कर्णस्फोटा ।

कर्णस्फोटा श्रुतिस्फोटा त्रिपुटा कृष्णतण्डुला ।
चित्रपर्णी स्फोटलता चन्द्रिका चार्द्धचन्द्रिका ॥ १३७ ॥
कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा सर्वविषापहा ।
ग्रहभूतादिदोषघ्नी सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १३८ ॥

(मं कानफोड़ी । कं हिडिविडिके । गौं काणछिड़ा ।)

अथ कट्वी ।

कट्वी कटुकवल्ली च सुकाष्ठा काष्ठवल्लिका ।
सुवल्ली च महावल्ली पशुमोहनिका कटुः ॥ १३९ ॥
कट्वी तु कटुका शीता कफश्वासार्त्तिनाशनी ।
नानाज्वरहरा रुच्या राजयक्ष्मनिवारिणी ॥ १४० ॥

(मं कटुकी । तें रेमट्टु ।)

अथ अमृतस्रवा ।

ज्ञेयामृतस्रवा वृक्षारुहाख्या तोयवल्लिका ।
घनवल्ली सितलता नामभिः शरसम्मिता ॥ १४१ ॥
उक्तामृतस्रवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।
विषघ्नी व्रणकुष्ठादीन् कामलां श्वयथुं जयेत् ॥ १४२ ॥

(मं अमृतवल्लि । अमृतस्रवा चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा ।
गौं रुदन्तीलता ।)

अथ पुत्रदात्री ।

पुत्रदात्री तु वातारिर्भ्रामरी श्वेतपुष्पिका ।
वृत्तपत्रातिगन्धालुर्वैश्यिजाता सुवल्लरी ॥ १४३ ॥
पुत्रदात्री तु वातघ्नी कटुरुष्णा कफापहा ।

सुरभिः सर्वदा पथ्या वक्त्रादोषविनाशनी ॥ १४४ ॥

(मुखदायि मालवे प्रसिद्धा ।)

अथ पलाशी ।

पलाशी पत्रवल्ली च पर्णवल्ली पलाशिका ।

क्षुरपर्णी सुपर्णी च दीर्घवल्ली विषादनी ॥ १४५ ॥

अम्लपत्री दीर्घपत्री रसाम्ला चाम्लका च सा ।

अम्लातकी काञ्जिका च स्याच्चतुर्दशधाभिधा ॥ १४६ ॥

पलाशी लघुरम्ला च मुखदोषविनाशनी ।

अरोचकहरा पथ्या पित्तकोपकरी च सा ॥ १४७ ॥

(पलाशी नागरदेशे प्रसिद्धा । काश्मीरे शटीति ख्याता ।)

इति बहुविधवल्लीस्तोम- नामाभिधान-

प्रगुणगुणयथावद्वर्णनापूर्णमेनम् ।

सुललितपदसर्गं वर्गनाम्ना च वैद्यः

सदसि बहुविलासं व्यासवद्व्यातनोतु ॥ १४८ ॥

दीप्ता दीधितयस्तथान्धतमसध्वंसाय भानोरिव

व्यातन्वन्ति निजं रुजां विजयते वीर्य्यं विरूढी च याः । *

तासामेष विलासभूमिरसमो वर्गः श्रुतो वीरुधाम्

वीरुद्वर्ग इति प्रतीतमहिमा नैसर्गिकैर्यो गुणैः ॥ १४९ ॥

---

* दीप्ता इत्यादि। तथा याः (वीरुधः) भानोः दीप्ता दीधितय इव अन्धतमसध्वंसाय रुजां रोगाणां विरूढी निजं (यत्) वीर्य्यं व्यातन्वन्ति (तच्च वीर्य्यमिति शेषः) विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इत्यन्वयः। यद्वा तथा याः (वीरुधः) भानोः दीप्ता दीधितय इव अन्धतमसध्वंसाय विरूढी निजं वीर्य्यं व्यातन्वन्ति (तद्वीर्य्यम्) रुजां रोगं विजयते विनाशयतीत्यन्वयः।

ग्रामा यत्र परिच्छदं विविधसद्वीरैकचूडामणे-
र्नीराजामोघचयः स्रवन्ति सहसा वीर्य्याच्च जयादिव ।
तस्यायं नृहरेः कृतौ स्थितिमगाद्वर्गो गुडूच्यादिक-
स्तार्त्तीयीकतयाभिधानरचनाचूड़ामणौ कीर्त्तितः ॥ १५० ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
गुडूच्यादिवर्गस्तृतीयः ।

अथ शताह्वादिवर्गः ।

शताह्वा चैव मिश्रेया शालिपर्णी समष्ठिला ।
बृहती कण्टकारी च द्विधा स्यात् पृश्निपर्णिका ॥ १ ॥
द्विधा गोक्षुरकश्चैव यासो वासा शितावरी ।
धन्वयासद्वयं चाग्निदमनी वाकुची तथा ॥ २ ॥
शणपुष्पी द्विधा चैव त्रिविधा शरपुङ्खिका ।
शणोऽम्बष्ठा द्विधा नीली द्विधा गोजिह्विका स्मृता ॥३॥
अपामार्गद्वयं पञ्चबला राष्ट्री महादि च । *
हयगन्धा च हपुषा शतावर्य्यौ द्विधा मते ॥ ४ ॥
एलवालुकतैरण्यौ कलिकारी जयन्तिका ।
काकमाची स्नुतश्रेणी भृङ्गराजस्त्रिधा मतः ॥ ५ ॥
काकजङ्घा त्रिधा क्षुपः त्रिविधः सिन्दुवारकः ।
भेण्डा स्यात् पुत्रदा चैव तक्रा स्वर्णुलिकाह्वया ॥ ६ ॥
खसखसः सिण्टडी चैव श्रेयो वन्यकुसुम्भकः ।

---

* महादि चेति । कृतसमासान्तः महा इति शब्द आदि-र्यस्मिन् तद् यथा तथा, क्रियाविशेषणमेतत् । तेन महाराष्ट्रीति शब्दो लभ्यते इत्यर्थः ।

इत्याहुध्रुः कासमर्दश्च रविपत्नी द्विधाक्षिका ॥ ७ ॥
चजगन्धादित्यभक्ता विषमुष्टिर्द्विधा परा।
कालाञ्जनी द्विकार्पासी द्विविधः कोकिलाक्षकः ॥ ८ ॥
सातला कामवृद्धिश्च चक्रमर्दोऽथ झिञ्झिरा।
शताह्वाद्याः क्रमेणैव रूपाः प्रोक्ता यथागुणाः ॥ ९ ॥

अथ शताह्वानाम।

शताह्वा शतपुष्पा च मिसिर्घोषा च पोतिका।
अहिच्छत्राप्यवाक्पुष्पी माधवी कारवी शिफा ॥ १० ॥
सङ्घातपत्रिका छत्रा वज्रपुष्पा सुपुष्पिका।
शतप्रसूना बहुला पुष्पाह्वा शतपत्रिका ॥ ११ ॥
वनपुष्पा भूरिपुष्पा सुगन्धा सूक्ष्मपत्रिका।
गन्धारिकातिच्छत्रा च चतुर्विंशतिनामका ॥ १२ ॥
शताह्वा तु कटुस्तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारनुत्।
ज्वरनेत्रव्रणघ्नी च वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ १३ ॥
(गौं शुल्फाशाक। हिं सोफो। मं सोफ्। वं वड़ि सोफ्।
कं सब्बसिगे।)

अथ मिश्रेयानाम।

मिश्रेया तालपर्णी च तालपत्रा मिसिस्तथा।
शालेया स्वाच्छीतशिवा शालीना वनजा च सा ॥ १४ ॥
अवाक्पुष्पी मधुरिका छत्रा संहितपुष्पिका।
सुपुष्पा सुरसा वन्या ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १५ ॥
मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्रौढजन्तुविनाशनी ॥ १६ ॥
(मं वनसुफ। कं कासब्बसिगे। गौं वनशुल्फा। हिं सोंया,
वड़ि सोंफ्। तें पेद्दजिलकुर्र। तां सोहिकिरि।)

अथ शालिपर्णीनाम ।

स्याच्छालिपर्णी सुदला सुपत्रिका
स्थिरा च सौम्या कुमुदा गुहा ध्रुवा ।
विदारिगन्धांशुमती सुपर्णिका
स्याद्दीर्घमूलापि च दीर्घपत्रिका ॥ १७ ॥
वातघ्नी पीतिनी तन्वी सुधा सर्वानुकारिणी ।
शोफघ्नी सुभगा देवी निश्चला ब्रीहिपर्णिका ॥ १८ ॥
सुमूला च सुरूपा च सुपत्रा शुभपत्रिका ।
शालिपर्णी शालिदला स्यादूनत्रिंशदाह्वया ॥ १९ ॥
शालिपर्णी रसे तिक्ता गुरूष्णा वातदोषनुत् ।
विषमज्वरमेहार्शःशोफसन्तापनाशनी ॥ २० ॥
(मं भूइसिवरा, सालवण् । तें सप्पाकुपोव । कं मुरु-
ग्योने । हिं सरिवन् । गौं शालपाणि, छालानि ।
उत् शारपणि ।)

अथ समष्ठिलनाम ।

समष्ठिलश्च भण्डीरो नद्याम्रश्चाम्रगन्धहृक् ।
काकाम्रः कण्टकिफलोऽप्युपदंशो मुनिह्वयः ॥ २१ ॥
नद्याम्रः कटुरुष्णश्च रुच्यो मुखविशोधनः ।
कफवातप्रशमनो दाहकृद्दीपनः परः ॥ २२ ॥
(मं काकुम्बा । कं तोरेमाउ । हिं ककुंभा ।)

अथ बृहतीनाम ।

बृहती महतिक्रान्ता वार्त्ताकी सिंहिकाकुली ।
राष्ट्रिका स्थूलकण्टा च भण्टाकी तु महोटिका ॥ २३ ॥
बहुपत्री कण्टतनुः कण्टालुः कटुफला तथा ।
डोरली वनहन्ताकी नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ २४ ॥
बृहती कटुतिक्तोष्णा वातजिज्ज्वरहारिणी ।

अरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रोगनाशनी ॥ २५ ॥

(मं डोरली पाण्डरी । कं वनभण्टी, हेग्गुलु ।)

अथ सर्पतनुनाम ।

बृहत्यन्या सर्पतनुः चविका पीततण्डुला ।
पुत्रप्रदा बहुफला गोधिनीति षडाह्वया ॥ २६ ॥
चविका बृहती तिक्ता कटूष्णा च तत्समा ।
युक्त्या द्रव्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा ॥ २७ ॥

अथ श्वेतबृहतीनाम ।

श्वेतान्या श्वेतबृहती ज्ञेया श्वेतमक्षोटिका ।
श्वेतसिंही श्वेतफला श्वेतवार्त्ताकिनी च षट् ॥ २८ ॥
विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशनी ।
रुच्या चाञ्जनयोगेन नानानेत्रामयापहा ॥ २९ ॥

(हिं वार्हंगटा । वं डोरलिविङ्गनी । तें कुक्कमाचो । तां
वेरुचुण्ट । मं पाण्ढरीडोरली । कं बिलियगुल्लु ।
गौं व्याकुड़ ।)

अथ कण्टकारीनाम ।

कण्टकारी कण्टकिनी दुःस्पर्शा दुष्प्रधर्षिणी ।
क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धा च धाविनी क्षुद्रकण्टिका ॥ ३० ॥
बहुकण्टा क्षुद्रकण्टा ज्ञेया क्षुद्रफला च सा ।
कण्टारिका चित्रफला स्याच्चतुर्दशसंज्ञका ॥ ३१ ॥
कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासजित् ।
प्रतिश्यायार्त्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्त्तिनुत् ॥ ३२ ॥

(मं रिङ्गणी । कं भटकटैया, नेलगुल्लु । हिं कण्टेली,
रिङ्गिणी । तें वाकुडीचेट्टु । उत् कण्ठमारिप्र ।
गौं कण्टकारि ।)

अथ सितकण्टारिकानाम ।

सितकण्टारिका श्वेता श्वेतदूती च लक्ष्मणा ।
सितसिंही सितक्षुद्रा क्षुद्रवार्त्ताकिनी सिता ॥ ३३ ॥
क्षिया च कटुवार्त्ताकी श्वेतजा कपटेश्वरी ।
स्यात्रिःक्षेहफला रामा सितकण्टा महौषधी ॥ ३४ ॥
गर्दभी चन्द्रिका चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ।
नाकुली दुर्लभा रास्ना द्विरेधा द्वादशाह्वया ॥ ३५ ॥
श्वेतकण्टारिका रुच्या कटूष्णा कफवातनुत् ।
चक्षुष्या दीपनी श्रेया प्रोक्ता रसनियामिका ॥ ३६ ॥

(मं श्वेतरिङ्गणी । कं श्वेतभटकटैया, विलियनेलगुलु ।)

अथ पृश्निपर्णीनाम ।

स्यात् पृश्निपर्णी कलसी महागुहा
शृगालविन्ना धमनी च मेखला ।
लाङ्गूलिका क्रोष्टुकपुच्छिका गुहा
शृगालिका सैव च सिंहपुच्छिका ॥ ३७ ॥
पृथक्पर्णी दीर्घपर्णी दीर्घा क्रोष्टुकमेखला ।
चित्रपर्ण्युपचित्रा च श्वपुच्छाष्टादशाह्वया ॥ ३८ ॥
पृश्निपर्णी कटूष्णाम्ला तिक्तातीसारकासजित् ।
वातरोगज्वरोन्मादव्रणदाहविनाशनी ॥ ३९ ॥

(गौं चाकुलिया । हिं पीठवन, पीतवन, पठौनी । मं सेवरा ।
कं नवियलवोने, पिटौनी । तें कोलाकुपोना ।
उत् क्रुष्टपणि ।)

अथ गोक्षुरनाम ।

स्याद्गोक्षुरो गोक्षुरकः क्षुराङ्गः श्वदंष्ट्रकः कण्टक-भद्रकण्टकौ ।

स्याद् व्यालदंष्ट्रः क्षुरको महाङ्गो दुष्क्रमश्च क्रमशो दशाह्वः॥४०॥
(गौं गोखुरी। हिं गोक्षुरमूल। उत् गोखुरा। मं वेडिलो-
सराटी। कं दोड्डुनेग्गिलु, गोखरु।)

अथ क्षुद्रगोक्षुरनाम।

क्षुद्रोऽपरो गोक्षुरकस्त्रिकण्टकः कण्टो षडङ्गो बहुकण्टकः क्षुरः।
गोकण्टकः कण्टफलः पलङ्कषः क्षुद्रक्षुरो भञ्चटकश्चण्द्रुमः॥४१॥
स्थलशृङ्गाटकश्चैव वनशृङ्गाटकस्तथा।
इक्षुगन्धः स्वादुकण्टः पर्य्यायाः षोडश स्मृताः॥ ४२॥
स्यातामुभौ गोक्षुरकौ सुशीतलौ बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः॥४३॥
(मं दोन्हि सराटियाचेगुण। कं एरडुनेग्गिलगुण।)

अथ यासनाम।

यासो यवासो बहुकण्टकोऽल्पकः
क्षुद्रक्षुदो रोदनिका च कच्छुरा।
स्याद् बालपत्रोऽधिककण्टकः खरः
सुदूरमूलो विषकण्टकोऽपि सः॥ ४४॥
अनन्तस्तीक्ष्णकण्टश्च समुद्रान्तो मरुद्भवः।
दीर्घमूलः सूक्ष्मपत्रो विषघ्नः कण्टकालुकः।
त्रिपर्णिका च गान्धारी चैकविंशतिनामभिः॥ ४५॥ *
यासो मधुरतिक्तोऽसौ शीतः पित्तास्त्रदाहजित्।
बलदीपनकृत्तृष्णाकफच्छर्दिविसर्पजित्॥ ४६॥
(तें वं धमासा, पिन्नरेगटोटुलगोरिङ। गौं दुरालभा।
हिं जवासा, दुराला। मं वेलिकासुली। कं बलि-
दुरुवे। तां नोरिङ्गुलु।)

---

* अत्र यासं विहाय यवासादयः शब्दा यासपर्य्यायवाचका इति बोध्यम्। अन्यथा द्वाविंशतिसंज्ञा स्यादित्यर्थः।

अथ वासकनाम।

वासकः सिंहिका वासा भिषङ्माता वसादनी।
आटरूषः सिंहमुखी सिंही कण्ठीरवी वृषः॥ ४७॥
शितपर्णी वाजिदन्ता नासा पञ्चमुखी तथा।
सिंहपर्णी मृगेन्द्राणी नामान्यस्यास्तु षोडश॥ ४८॥
वासा तिक्ता कटुः शीता कासघ्नी रक्तपित्तजित्।
कामलाकफवैकल्यज्वरश्वासक्षयापहा॥ ४९॥

(तैं अडसर। तां अधडोड़े। गौं वासक। हिं अडुलसा।)
(मं अरूषा। आडुलिसा। कं अण्डूसा, अडूसा,
आडसोगे।)

अथ शितावरीनाम।

शितावरी शितवरः सूच्याह्वः सूचिपत्रकः।
श्रीवारकः शिखी वभ्रुः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः॥ ५०॥
कुरुटः कुक्कुटः सूचीदलः श्वेताम्बरोऽपि सः।
मेधाकृद्ग्राहकश्चेति ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः॥ ५१॥
शितावरस्तु संग्राही कषायोष्णस्त्रिदोषजित्।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनः॥ ५२॥

(गौं शुशुनिशाक। हिं चणपत्नी, शिरीआरी। मं कुर-
डाहके। कं खडकतिरा। तैं सुनिसन्नमनेशाकमु।
उं कुञ्कुनिया।)

अथ धन्वयासनाम।

धन्वयासो दुरालभा ताम्रमूली च कच्छुरा।
दुरालभा च दुःस्पर्शा धन्वी धन्वयवासकः॥ ५३॥
प्रबोधनी सूक्ष्मदला विरूपा दुरभिग्रहा।
दुर्लभा दुष्प्रधर्षा च स्यात्तदुर्दशसंज्ञका॥ ५४॥
दुरालभा कटुस्तिक्ता सोष्णा क्षाराम्लिका तथा।

मधुरा वातपित्तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहजित् ॥ ५५ ॥
(गौं दुरालभा। हिं यवासा, दुराला। वं धमासा।
मं वेलिकासुली। कं वल्लिदुरुवे। तें पिल्ल-
रेगटीटुलगोण्डि।)

अथ क्षुद्रदुरालभानाम।

अन्या क्षुद्रदुरालभा मरुस्था मरुसम्भवा।
विशारदाऽजभक्षा स्यादजादन्युष्ट्रभक्षिका ॥ ५६ ॥
कषाया कफहृच्चैव ग्राहिणी करभप्रिया।
करभादनिका चेति विज्ञेया द्वादशाभिधा ॥ ५७ ॥
दुरालभा द्वितीया च गौल्याज्ज्वरकुष्ठनुत्।
श्वासकासभ्रमघ्नी च पारदे शुद्धिकारिका ॥ ५८ ॥
(मं साङ्गीवेलिकासुली। कं किरुवल्लिदुरुवे।)

अथ अग्निदमनीनाम।

अथाग्निदमनी वह्निदमनी बहुकण्टका।
वल्लिकण्टारिका गुच्छफला क्षुद्रफला च सा ॥ ५९ ॥
विज्ञेया क्षुद्रदुःस्पर्शा क्षुद्रकण्टारिका तथा।
मत्स्येन्द्रमाता दमनी स्यादित्येषा दशाह्वया ॥ ६० ॥
कटूष्णा चाग्निदमनी रूक्षा वातकफापहा।
रुचिकृद्दीपनी हृद्या गुल्मप्लीहापहा भवेत् ॥ ६१ ॥
(मं अग्निदवणा, धमासाभेद। कं चित्तरटे। गौं दुरालभा-
भेद, "शोला" इति मतान्तरम्।)

अथ वाकुचीनाम।

वाकुची सोमराजी च सोमवल्ली सुवल्लिका।
सिता सितावरी चन्द्रलेखा चान्द्री च सुप्रभा ॥ ६२ ॥
कुष्ठघ्नी च काम्बोजी प्रतिगन्धा च वल्गुजा।
अमृता चन्द्राभिधा राजी कालमेषी च तथैन्दवी ॥ ६३ ॥

कुष्ठदोषापहा चैव कान्तिदा वल्गुजा तथा ।
चन्द्राभिधा प्रभायुक्ता विंशतिः स्यात्तु नामतः ॥ ६४ ॥
वाकुची कटुतिक्तोष्णा क्रिमिकुष्ठकफापहा ।
त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्जुप्रशमनी च सा ॥ ६५ ॥
(हिं बावची, बुकची । मं बाउची । कं बाउचिगि । वं बाब्बची ।
तां कोगिविट्टुलु । गौं सोमराज, हाकुच ।)

अथ शणपुष्पीनाम ।

शणपुष्पी बृहत्पुष्पी शणिका शणघण्टिका ।
पीतपुष्पी स्थूलफला लोमशा माल्यपुष्पिका ॥ ६६ ॥
शणपुष्पी रसे तिक्ता कषाया कफवातजित् ।
अजीर्णज्वरदोषघ्नी वमनी रक्तदोषनुत् ॥ ६७ ॥
(गौं वनशण, झनझनिया । हिं बागरी, वनशणइ, शणहुली ।
(मं खिलिखिला । कं शणवीज, गिलुगिञ्चि ।)

अथ क्षुद्रशणपुष्पीनाम ।

द्वितीयान्या सूक्ष्मपुष्पा स्यात् क्षुद्रशणपुष्पिका ।
विष्टिका सूक्ष्मपर्णी च वाणाह्वा सूक्ष्मघण्टिका ॥ ६८ ॥
शणपुष्पी क्षुद्रतिक्ता वम्या रसनियामिका ।
तृतीयान्या हृस्वपर्णी श्वेतपुष्पा महासिता ।
सा महाश्वेतघण्टी च सा महाशणपुष्पिका ॥ ६९ ॥
महाश्वेता कषायोष्णा शस्ता रसनियामिका ।
कुतूहलेषु च प्रोक्ता मोहनस्तम्भनादिषु ॥ ७० ॥
(मं साङ्गीकिलिखिला, पाण्ढरीखिलिखिला । हिं फुणफुणा,
कं चिक्कगिलुगुचि, मले काडविट्टि । गौं श्वेतअरण्यशण ।)

अथ शरपुङ्खानाम ।

शरपुङ्खा काण्डपुङ्खा वाणपुङ्खेषुपुङ्खिका ।
ज्ञेया सायकपुङ्खा च इषुपुङ्खा च सप्तधा ॥ ७१ ॥

शराभिधः च पुङ्खा स्यात्तथाच्या सितसायका।
सितपुङ्खा श्वेतपुङ्खा शुभ्रपुङ्खा च पञ्चधा॥ ७२॥
शरपुङ्खा कटूष्णा च क्रिमिवातरुजापहा।
श्वेता त्वेषा गुणाढ्या स्यात् प्रशस्ता च रसायने॥ ७३॥

(हिं शरफोंका। वैं दां जङ्गलीकुलथी। तें तेल्लवेंपल्लिचेट्टु।
तां कोल्लुक्कयवेल्लयि। मं टौनिउनिलिया, उन्हलि।
कं येरडुकोग्गि। गौं शरपुङ्खा।)

अथ काण्टपुङ्खानाम।

अन्या तु काण्टपुङ्खा स्यात् काण्टालुः काण्टपुङ्खिका।
काण्टपुङ्खा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशनी॥ ७४॥

(मं काण्टउन्हली। कं मुल्लुगोग्गि।)

अथ शणनाम।

शणस्तु माल्यपुष्पः स्याद्दमनः कटुतिक्तकः।
निशावनी दीर्घशाखस्त्वक्सारो दीर्घपल्लवः॥ ७५॥
शणस्त्वम्लः कषायश्च मलगर्भास्रपातनः।
वान्तिकृद्वातकफनुत् श्रेयस्तीव्राङ्गमर्दजित्॥ ७६॥

(हिं शण। तें शनमनुवेल्ल, जनपनर, पेल्लचेट्टु। तां जनप्प-
नर। दां अनवकनर। मं गौं शण। कं शणवु।)

अथ अम्बष्ठानाम।

अम्बष्ठाऽम्बालिकाऽम्बाला शठाम्बाऽम्बष्ठिकाऽम्बिका।
अम्बा च माचिका चैव दृढवल्का मयूरिका॥ ७७॥
गन्धपत्री चित्रपुष्पी श्रेयसी मुखवाचिका।
छिन्नपत्रा भूरिमल्ली विज्ञेया षोड़शाह्वया॥ ७८॥
अम्बष्ठा सा कषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा।

वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥ ७९ ॥

(गौं आमड़ा । अम्बाड़ा, अम्बरीति च दक्षिणापथे । हिं मड़ुया । माचिका, साकुरुण्ड इति च पश्चिमदेशे
(ख्याता । मं आंबाडा । कं पुडोन ।)

अथ नीलीनाम ।

नीली नीला नीलिनी नीलपत्री
तुत्था राज्ञी नीलिका नीलपुष्पी ।
काली श्यामा शोधनी श्रीफला च
ग्राम्या भद्रा भारवाही च मोचा ॥ ८० ॥
कृष्णा व्यञ्जनकेशी च रञ्जनी च महाफला ।
असिता क्लीतनी नीलकेशी चारटिका मता ॥ ८१ ॥
गन्धपुष्पा श्यामलिका रङ्गपत्री महाबला ।
स्थिररङ्गा रङ्गपुष्पी स्यादेषा त्रिंशदाह्वया ॥ ८२ ॥
नीली तु कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामनुत् ।
मरुद्विषोदरव्याधिगुल्मजन्तुज्वरापहा ॥ ८३ ॥

(मं नीलीचे झाड़ । तें नल्लपेट्टगेरिट, पेट्टनीलिचेट्टु ।
गौं नीलगाछ । कं हिं नीली ।)

अथ महानीलीनाम ।

अन्या चैव महानीली असला राजनीलिका ।
तुत्था श्रीफलिका मेला केशार्हा भृशपत्रिका ॥ ८४ ॥
महानीली गुणाढ्या स्याद्रङ्गश्रेष्ठा सुवीर्य्यदा ।
पूर्वोक्तनीलिकादेश्या सगुणा सर्वकर्मसु ॥ ८५ ॥

(मं वडिलनीली । कं हिरियनीली ।)

अथ गोजिह्वानाम ।

गोजिह्वा खरपर्णी स्यात् प्रतना दार्विका तथा ।
अधोमुखा धेनुजिह्वा अधःपुष्पी च सप्तधा ॥ ८६ ॥

गोजिह्वा कटुका तीव्रा शीतला पित्तनाशनी।
व्रणसंरोपणी चैव सर्वदन्तविषार्त्तिजित्॥ ८७॥
(हिं पाथरी, गोभी, गोजियालता, दाड़ीशाक। तें येद्दुना-
लुकचेट्टु, भरिलिकचेट्टु। गौं दाड़िशाक।
मं धाउना। कं यलुनालगे, पथरी,
गोजिह्वा।)

अथ अपामार्गनाम।

अपामार्गस्तु शिखरी किणिही खरमञ्जरी।
दुर्ग्रहश्चाप्यधःशल्यः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः॥ ८८॥
काण्डकण्टः शैखरिको मर्कटो दुरभिग्रहः।
वशिरश्च पराक्पुष्पी कण्टी मर्कटपिप्पली॥ ८९॥
कटुर्मञ्जरिको नन्दी चवकः पंक्तिकण्टकः।
मालाकण्टश्च कुब्जश्च त्रयोविंशतिनामकः॥ ९०॥
अपामार्गस्तु तिक्तोष्णः कटुश्च कफनाशनः।
अर्शःकण्डूदरामघ्नो रक्तहृद्ग्राहिवान्तिकृत्॥ ९१॥
(हिं लटजीरा, चिरचिरा। तें उत्तरेणी। मं आघाडा।
कं उत्तरणे, चिचिरा। गौं आपाङ।)

अथ रक्तापामार्गक्षुद्रापामार्गनाम।

अन्यो रक्तो ह्यपामार्गः क्षुद्रापामार्गकस्तथा।
आघट्टको दुग्धनिका रक्तबिन्दुश्चपत्रिका॥ ९२॥
रक्तोऽपामार्गकः शीतः कटुकः कफवातनुत्।
व्रणकण्डूविषघ्नश्च संग्राही वान्तिकृत् परः॥ ९३॥
(हिं लालचिरचिरा। मं कं तांबडा, आघाडा। तें कोंपि-
गुत्तरेणे। गौं लालआपाङ्।)

अथ बलानाम।

बला समङ्गोदकिका च भद्रा भद्रोदनी स्यात् खरकाष्ठिका च।

कङ्घाधिनी भद्रबला च मोटा वाटी बलाख्येति च रुद्रसंज्ञा॥९४॥*

बलातितिक्ता मधुरा पित्तातीसारनाशनी ।
बलवीर्य्यप्रदा पुष्टिकफरोगविशोधनी ॥ ९५ ॥

(हिं वीजवन्द । म वं चिकणा । कं बेणेंगरग, वरियारा ।
तें पाचितोगें, मुत्तवपुत्तगमु, करिबेपचेट्टु ।
गौं बेलेड़ा ।)

अथ महासमङ्गानाम ।

महासमङ्गोदनिका बलाह्वया
हृषारुहा वृद्धिबलाऽऽस्तरण्डुला ।
भुजङ्गजिह्वापि च शीतपाकिनी
शीता बला शीतवरा बलोत्तरा ॥ ९६ ॥

खिरिहिट्टी च बल्या च ललज्जिह्वा विपद्वधा ।
महासमङ्गा मधुरा अम्ला चैव त्रिदोषहा ।
युक्त्या बुधैः प्रयोक्तव्या ज्वरदाहविनाशनी ॥ ९७ ॥

(हिं कगाहिया, खिरिहिटौरा । वं थोरचिकणाभेदु ।
म चिकणभेदु । कं खिरिहिटिवा,
बेणंगरगभेदु ।)

अथ महाबलानाम ।

महाबला ज्येष्ठबला कटम्भरा केशारुहा केसरिका मृगादनी ।
स्वार्हपुष्पापि च केशवर्द्धनी पुरासणी देवसहा च सारिणी ॥९८॥

सहदेवी पीतपुष्पी देवार्हा गन्धवल्लरी ।
मृगा मृगरसा चेति ज्ञेया सप्तदशाह्वया ॥ ९९ ॥

महाबला तु हृद्रोगवातार्शःशोफनाशनी ।
शुक्रवृद्धिकरी बल्या विषमज्वरहारिणी ॥ १०० ॥

(म पेटारी । कं सहदेवी, बेत्तुदुवे ।)

---

* रुद्रसंज्ञा एकादशाभिधा बला स्यादित्यर्थः ।

अथ अतिबलानाम ।

अतिकातिबला बल्या विकङ्कता वाट्यपुष्पिका घण्टा ।
शीता च शीतपुष्पा भूरिबला ह्यगन्धिका दशधा ॥ १०१ ॥
तिक्ता कटुश्चातिबला वातघ्नी क्रिमिनाशनी ।
दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमनी परा ॥ १०२ ॥

(गौं पीतवाकुली । हिं ककहिया । मं पिटारिणी, कांसुली । कं मुद्रुदुरवें ।)

अथ भद्रोदनीनाम ।

भद्रोदनी नागबला खरगन्धा चतुष्फला ।
महोदया महाशाखा महापत्रा महाफला ॥ १०३ ॥
विश्वदेवा तथारिष्टा खर्वा ह्रस्वा गवेधुका ।
देवदण्डा महादण्डा घाटेत्याह्वास्तु षोडश ॥ १०४ ॥
मधुराम्ला नागबला कषायोष्णा गुरुः स्मृता ।
कण्डूतिकुष्ठवातघ्नी व्रणपित्तविकारजित् ॥ १०५ ॥

(गौं गोरक्षचाकुलिया । हिं गुलशकरी, ककही । मं तुप्पटी । कं नागबला, बहगरुकें ।)

अथ महाराष्ट्रीनाम ।

महाराष्ट्री तु सम्प्रोक्ता शारदी तोयपिप्पली ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १०६ ॥
अग्निज्वाला चित्रपत्री प्राणदा जलपिप्पली ।
तृणशीता बहुशिखा स्यादित्येषा त्रयोदश ॥ १०७ ॥
महाराष्ट्री कटुस्तीक्ष्णा कषाया मुखशोधनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हणी ॥ १०८ ॥

(गौं कांचड़ा, पानसगा । मं पिप्पलकार्शी । कं शीमुगुलु, पनिसङ्गा ।)

अथ अश्वगन्धानाम।

अश्वगन्धा वाजिगन्धा कम्बुकाष्ठा वराहिका।
वराहकर्णी तुरगी वनजा वाजिनी हयी॥ १०९॥
पुष्टिदा बलदा पुण्या हयगन्धा च पीवरा।
पलाशपर्णी वातघ्नी श्यामला कामरूपिणी॥ ११०॥
कालप्रियकरी बल्या गन्धपत्री हयप्रिया।
वराहपत्री विज्ञेया त्रयोविंशतिनामका॥ १११॥
अश्वगन्धा कटूष्णा स्यात्तिक्ता च मदगन्धिका।
बल्या वातहरा हन्ति कासश्वासक्षयव्रणान्॥ ११२॥
(हिं असगन्ध, वाराहीगेठी। मं आसन्ध, आसान्दु,
अङ्कुर, आसन्धिका।)

अथ हपुषानाम।

हपुषा विपुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका।
अन्या चार्मी स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वांक्षनाशिनी॥११३॥
प्लीहशत्रुर्विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता।
पूर्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा॥ ११४॥
हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुः श्लेष्मबलासजित्।
प्रदरोदरविड्बन्धशूलगुल्मार्शसां हरा॥ ११५॥
(हिं होहबेर। मं सेरणीया दोनी, यरडुहब्बे। कं शौबिर।)

अथ शतावरीनाम।

शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी।
भीरुर्द्वीप्या द्वीपिशत्रुर्द्वीपिकामरकण्टिका॥ ११६॥
सूक्ष्मपत्रा सुपत्रा च बहुमूला शताह्वया।
नारायणी स्वादुरसा शताह्वा लघुपर्णिका॥ ११७॥
आत्मगुप्ता जटामूला शतवीर्या महौदनी।
मधुरा शतमूला च केशिका शतनेत्रिका॥ ११८॥

अथ तैरिणीनाम ।

तैरिणी तैरणस्तैरः कुनीली नामतश्चतुः ।
तैरणः शिशिरस्तिक्तो व्रणघ्नोऽसृग्वरङ्गदः ॥ १२७ ॥
(मं तेरणा । कं बेवन्निगे । गौं तेरड़ागाछ ।)

अथ कलिकारीनाम ।

कलिकारी लाङ्गलिनी हलिनी गर्भपातिनी ।
दीप्तिर्विशल्याग्निमुखी हली नक्तेन्दुपुष्पिका ॥ १२८ ॥ *
विद्युज्ज्वालाग्निजिह्वा च व्रणहृत् पुष्पसौरभा ।
स्वर्णपुष्पा वह्निशिखा स्यादेषा षोड़शाह्वया ॥ १२९ ॥
कलिकारी कटूष्णा च कफवातनिकृन्तनी ।
गर्भान्तःशल्यनिष्कासकारिणी सारिणी परा ॥ १३० ॥
(मं लाङ्गलिलाङ्गलिके । कं करिहारी, राडागारि ।
गौं विषलाङ्गलिया ।)

अथ जयन्तीनाम ।

जयन्ती तु बलामोटा हरिता च जया तथा ।
विजया सूक्ष्ममूला च विक्रान्ता चापराजिता ॥ १३१ ॥
ज्ञेया जयन्ती गलगण्डहारी तिक्ता कटूष्णानिलनाशनी च ।
भूतापहा कण्ठविशोधनी च कृष्णा तु सा तत्र रसायनी स्यात्
॥ १३२ ॥
(मं सोरेरि । कं तोगरसे । गौं जन्तीगाछ, धञ्चेगाछ ।)

अथ काकमाचीनाम ।

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची वायसाह्वा च वायसी ।
सर्वतिक्ता बहुफला कट्फला च रसायनी ॥ १३३ ॥
गुच्छफला काकमाता स्वादुपाका च सुन्दरी ।

---

* नक्तेन्दुपुष्पिकेति । नक्ता इन्दुपुष्पिकेति च द्वयम् । तेन मिलित्वा षोड़शसंख्या स्यादित्यर्थः ।

विश्वाख्या वैष्णवी कार्ष्णी वासुदेवी वरीयसी।
दुर्मरा तेजवह्नी च स्यात्त्रयस्त्रिंशदाह्वया॥ ११९॥
('गौं शतमूली। हिं सफेदमुशली, छोटीशतावरी।
मं सानीकाण्टेसेर। कं किरियखासडि।
तें चह्न, चह्नगड्डह्न।)

अथ महाशतावरीनाम।

महाशतावरी वीरा तुङ्गिनी बहुपत्रिका।
सहस्रवीर्य्या सुरसा महापुरुषदन्तिका॥ १२०॥
ऊर्द्धकण्टा महावीर्य्या फणिजिह्वा महाशता।
शतवीर्य्या सुवीर्य्या च नामान्यस्यास्त्रयोदश॥ १२१॥
शतावर्य्यौ हिमे हृष्ये मधुरे पित्तजित्परे।
कफवातहरे तिक्ते महार्य्येष्ठे रसायने॥ १२२॥
शतावरीद्वयं हृष्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम्।
महती कफवातघ्नी तिक्ता श्रेष्ठा रसायने।
कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः॥ १२३॥
(हिं कङ्कहीमूल। मं दोन्ही कांठेसरगुण।
कं यरडु श्रासडियगुण।)

अथ एलावालुकनाम।

एलावालुकमालूकं वालुकं हरिवालुकम्।
एल्वालुकं कपित्थं च दुर्वर्णं प्रमरं दृढम्॥ १२४॥
एलागन्धिकमेलाह्वं गुप्तगन्धि सुगन्धिकम्।
एलाफलं च विज्ञेयं द्विः सप्ताह्वयमुच्यते॥ १२५॥
एलावालुकमत्युष्णं कषायं कफवातनुत्।
मूर्च्छार्त्तिज्वरदाहांश्च नाशयेद्रोचनं परम्॥ १२६॥
(हिं एल्वा। तें कुतुरवुडमचेट्टु। गौं नालुका।
मं.कलङ्कडले।)

वरा चन्द्राविणी * चैव मत्स्याक्षी कुष्ठनाशनी ॥ १३४ ॥
तिक्तिका बहुतिक्ता च नाम्नामष्टादश स्मृताः ।
काकमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशनी ॥ १३५ ॥
शूलार्शःशोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ।
(हिं कवैया, कावइ, काकै । म कं कवय्या ।
गौं काँटागुड़काँउली ।)

अथ श्वेतश्रेणीनाम ।

श्वेतश्रेणी द्रवन्ती च न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ।
चित्रा मूषकमारी च प्रत्यक्श्रेणी च शम्बरी ॥ १३६ ॥
श्वेतश्रेणी च चक्षुष्या कटुरामविषापहा ।
व्रणदोषहरा चैव नेत्रामयनिकृन्तनी ॥ १३७ ॥
(म भोम्पणी, उन्दिरकविगोवा । कं बलोकर्डे, इलुवालु ।
तां इन्द्रवालुक । तें एलुकचेविचेट्टु । गौं मूषाकाणी ।)

अथ मार्कवनाम ।

मार्कवो भृङ्गराजश्च भृङ्गाह्वः केशरञ्जनः ।
पितृप्रिया रङ्गकश्च केश्यः कुन्तलवर्द्धनः ॥ १३८ ॥
पीतोऽन्यः † स्वर्णभृङ्गारो हरिवासो हरिप्रियः ।
देवप्रियो वन्दनीयः पवनश्च षडाह्वयः ॥ १३९ ॥
नीलस्तु § भृङ्गराजोऽन्यो महानीलस्तु नीलकः ।
महाभृङ्गो नीलपुष्पः श्यामलश्च षडाह्वयः ॥ १४० ॥

---

* अत्र विद्रावणीति पाठस्तु सुगम एव । वस्तुतस्तु "वरा च द्राविणी चैव" इत्येवं पाठ एव लिपिकरप्रमादात् "द्राविण्याः" पूर्वं चकारस्य निवेशितत्वादीदृशः पाठप्रमादः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

† अत्र पीतशब्दो विशेषणवाचकः न तु पर्य्यायवाची ।

§ अत्र नीलशब्दः पर्य्यायवाची न तु भृङ्गराजस्य विशेषण मिति ज्ञेयम् ।

भृङ्गराजास्तु चत्वारस्तिक्तोष्णाः केशरञ्जनाः ।
कफशोफविषघ्नाश्च तत्र नीलो रसायनः ॥ १४१ ॥
(हिं भङ्गरा । म गरुगमूरु । वं माका । गौं भीमराज ।)
कं भङ्गरैया ।)

अथ काकजङ्घानाम ।

काकजङ्घा ध्वांक्षजङ्घा काकाङ्गा साथ वायसी ।
पारावतपदी दासी नदीकान्ता सुलोमशा ॥ १४२ ॥
काकजङ्घा तु तिक्तोष्णा क्रिमिव्रणकफापहा ।
बाधिर्य्याजीर्णजित् जीर्णविषमज्वरहारिणी ॥ १४३ ॥
(गौं केउयाठेङा । मसीतिपाश्चात्ये । म जोरी ।
कं चौलेच ।)

अथ चुञ्चुनाम ।

चुञ्चुश्च विजला चञ्चुः कलभी वीरपत्रिका ।
चुञ्चुरश्चुञ्चुपत्रश्च सुशाकः क्षेत्रसम्भवः ॥ १४४ ॥
चुञ्चुस्तु मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोषणी ।
गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीरोगहारिणी ॥ १४५ ॥
(म महाचुञ्चु । कं हिरियचुञ्चु । हिं चेचुना । तें चिन्त-
चेट्टु । गौं चेंचको ।)

अथ बृहच्चुञ्चुनाम ।

बृहच्चुञ्चुर्विषारिः स्यान्महाचञ्चुः सुचञ्चुका ।
स्थूलचुञ्चुर्दीर्घपत्री दिव्यगन्धा च सप्तधा ॥ १४६ ॥
महाचुञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलरोधनी ।
गुल्मशूलोदरार्शोऽतिविषघ्नी च रसायनी ॥ १४७ ॥

अथ क्षुद्रचुञ्चुनाम ।

क्षुद्रचुञ्चुः सुचुञ्चुः स्याच्चुञ्चुः शुनकचुञ्चुका ।
त्वक्सारभेदिनी क्षुद्रा कटुका चिरपत्रिका ॥ १४८ ॥

क्षुद्रचुञ्चुस्तु मधुरा कटूष्णा च कषायिका।
दीपनी शूलगुल्मार्शःशमनी च विबन्धकृत्॥ १४९॥
(मं लाहानुचुञ्चु, नाडचुञ्चु। कं छोटिचेच।)

अथ महाचुञ्चुबीजगुणाः।

चुञ्चुबीजं कटूष्णञ्च गुल्मशूलोदरार्त्तिजित्।
विषत्वग्दोषकण्डूतिखर्जूकुष्ठविनाशकम्॥ १५०॥

अथ सिन्दुवारनाम।

सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः।
सुरसाधनको नेता सिद्धकश्चार्थसिद्धकः॥ १५१॥
सिन्दुवारः कटुस्तिक्तः कफवातक्षयापहः।
कुष्ठकण्डूतिशमनः शूलहृत्कासमिद्धिदः॥ १५२॥
(हिं शम्भालु। मं लिङ्गुर। तें वाविलि। तां निर्णोच्चि।
गौं शादा निशिन्दा।)

अथ नीलनिर्गुण्डीनाम।

सुगन्धान्या शीतसहा निर्गुण्डी नीलसिन्दुकः।
सिन्दूकश्चपिका भूतकेशीन्द्राणी च नीलिका॥ १५३॥
कटूष्णा नीलनिर्गुण्डी तिक्ता रूक्षा च कासजित्।
श्लेष्मशोफसमीरार्त्तिप्रदराध्मानहारिणी॥ १५४॥
(मं करियल्लोक्कि। कं मेउडी। तें नल्लवविले। वं काल-
श्रड्डुलसा। द्रां कालिसुम्बालि। गौं नीलनीशिन्दा,
जगत्मादन।)

अथ शेफालिनाम।

शेफालिका तु सुवहा मल्लिका शीतमञ्जरी प्रोक्ता।
अपराजिता च विजया वातारिर्भूतकेशी च॥ १५५॥
शेफालिः कटुतिक्तोष्णा रूक्षा वातक्षयापहा।

स्यादङ्गसन्धिवातघ्नी गुदवातादिदोषनुत् ॥ १५६ ॥

(हिं सिहरु, सिओलि । मं पाण्ढरीनिर्गुण्डि । कं बिलिय-

लोके । वं श्वरसिङ्गर । तां मन्जप । गौं शिउलि ।

लक्करीति पञ्जाबे प्रसिद्धा ।)

अथ भेण्डानाम ।

भेण्डा भिण्डातिका भिण्डो भिण्डकः क्षेत्रसम्भवः ।

चतुष्पदश्चतुष्पुण्ड्रः सुशाकश्चाम्लपत्रकः ॥ १५७ ॥

करपर्णो वृत्तबीजो भवेदेकादशाह्वयः ।

भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ॥१५८॥

(मं मेड । कं बेंडे । तां भेंडीरञ्जुसम्भव ।)

अथ पुत्रदानाम ।

पुत्रदा गर्भदात्री च प्रजादाऽपत्यदा च सा ।

सृष्टिप्रदा प्राणिमाता तापसद्रुमसन्निभा ॥ १५९ ॥

पुत्रदा मधुरा शीता नारीपुष्पादिदोषहा ।

पित्तदाहश्रमहरा गर्भसम्भूतिदायिका ॥ १६० ॥

(मं गर्भदा । कं बेदनकस ।)

अथ तक्काह्वानाम ।

तक्काह्वा तक्कभद्रा तु तक्कपर्य्यायवाचका ।

पञ्चाङ्गुली सिताभा स्यादेषा पञ्चाभिधा स्मृता ।

तक्का कटुः क्रिमिघ्नी स्याद् व्रणनिर्मूलिनी च सा ॥१६१॥

(मं ताका । कं हिट्टणिके ।)

अथ स्वर्णुलीनाम ।

स्वर्णुली हेमपुष्पी स्यात् स्वर्णपुष्पध्वजा तथा ।

स्वर्णुली कटुका शीता कषाया च व्रणापहा ॥ १६२ ॥

(वं सोनुली । कं सहकनकस । तां सनाय । हिं आमल् टस् ।

मं गुड़मलवर । तें येयलु । यं कनिआर । सोनालुगाछ ।)

अथ खसखसनाम ।

खसखसः सूक्ष्मबीजः स्यात् सुबीजः सूक्ष्मतण्डुलः ।
खसखसो मधुरः पाके कान्तिवीर्य्यबलप्रदः ॥ १६३ ॥

(खसखस, मालवे प्रसिद्धः । गौं खाकसी,
पोस्तदानार गाछ ।)

अथ शिम्बडीनाम ।

शिम्बडी मतिदा प्रोक्ता बल्या पङ्गुत्वहारिणी ।
द्रवत्पत्री च वातघ्नी गुच्छपुष्पी च सप्तधा ॥ १६४ ॥
शिम्बडी कटुरुष्णा च वातहृत् पृष्ठशूलहा ।
युक्त्या रसायने योग्या देहदार्ढ्यकरी च सा ॥ १६५ ॥
(मं सेगुडितो । कं सेगुडिति । हिं चङ्गोनी ।)

अथ अरण्यकुसुम्भनाम ।

श्रेयोऽरण्यकुसुम्भः स्यात् कौसुम्भश्चाग्निसम्भवः ।
कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्मह्रद्दोपनश्च सः ॥ १६६ ॥
(मं रानकसुम्भे । कं कालुकुसुम्भे । तां अडविकुसुमे ।
गौं वनकुसुम ।)

अथ आहुल्यनाम ।

आहुल्यं ह्युलराख्यं च करं तरवटं तथा ।
शिम्बीफलं सुपुष्पं स्याद्वरं दन्तकाष्ठकम् ॥ १६७ ॥
हेमपुष्पं तथा पीतपुष्पं काञ्चनपुष्पकम् ।
नृपमङ्गल्यकं चैव शरत्पुष्पं त्रिरेकधा ॥ १६८ ॥
आहुल्यं तिक्तशीतं स्याच्चक्षुष्यं पित्तदोषनुत् ।
मुखरुक्कुष्ठकण्डूतिजन्तुमूत्रव्रणापहम् ॥ १६९ ॥
(हिं भुञ्जितरवड़ । मं तरवडु, आवेर । कं भूईतरवडु ।
तां नेलांवरै ।)

अथ भूम्याहुल्यनाम ।

भूम्याहुल्यं कुष्ठकेतुर्मार्कण्डीयं महौषधम् ।
भूम्याहुल्यं तिक्तरसं ज्वरकुष्ठामसिध्मनुत् ॥ १७० ॥
(मं कासवदा । कं एलहुरि । हिं भूइतखड़ ।)

अथ कासमर्दनाम ।

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कामारिः कासमर्दकः ।
कालः कनक इत्युक्तो जारणो दीपकश्च सः ॥ १७१ ॥
कासमर्दः सतिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।
अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥ १७२ ॥
(हिं कसौंदी, कासिन्दा । मं कं कासविन्दा । तें कसिंविन्दचेट्टु । गौं कालकासन्दा । कासवदौफरहुल् कमादश्च इति देशविशेषे ख्यातः ।)

अथ आदित्यपत्रनाम ।

आदित्यपत्रोऽर्कदलार्कपत्रः स्यात् सूक्ष्मपत्रस्तपनच्छदश्च ।
कुष्ठारिरर्को विटपः सुपत्रो रविप्रियो रश्मिपतिश्च रुद्रः ॥१७३॥
आदित्यपत्रः कटुरुष्णवीर्यः कफापहो वातरुजापहश्च ।
सन्दीपनो जाठरगुल्महारी ज्ञेयः स चारोचननाशकश्च ॥ १७४ ॥
(मं आदित्याचाभेद । कं आदित्यभक्तियभेद ।)

अथ श्वेताम्लीनाम ।

श्वेताम्ली त्वम्बिका प्रोक्ता पिष्टौण्डिः पिण्डिका च सा ।
श्वेताम्ली मधुरा वृष्या पित्तघ्नी बलदायिनी ॥ १७५ ॥
(मं पीठौण्डि । कं बिलियहुलि । तें कालीपिटौण्डि । तां करियहुलि ।)

अथ नीलाम्ली ।

नीलाम्ली नीलपिष्टौण्डी श्यामाम्ली दीर्घशाखिका ।

वक्षुपर्णी दीर्घपत्रा सूक्ष्मपत्रा च जीवनी ॥ १८४ ॥
डोडी तु कटुतिक्तोष्णा दीपनी कफवातजित्।
कण्ठामयहरा वृष्या रक्तपित्तार्तिदाहनुत् ॥ १८५ ॥
(मं वेलिदोडी। कं वल्लिकडसिगि।)

अथ कालाञ्जनीनाम।

कालाञ्जनी चाञ्जनी च रेचनी चासिताञ्जनी।
नीलाञ्जनी च कृष्णाभा काली कृष्णाञ्जनी च सा ॥१८६॥
कालाञ्जनी कटूष्णा स्यादामक्रिमिशोधनी।
अपानावर्त्तशमनी जठरामयहारिणी ॥ १८७ ॥
(कालाञ्जनी सर्वत्र प्रसिद्धा। गौं कालकापास।)

अथ कार्पासीनाम।

कार्पासी सारिणी चैव चव्या स्थूला पिचुस्तथा।
वदरी वादरश्चैव गुणसूस्तुरिडकेरिका।
मरुद्भवा समुद्रान्ता ज्ञेया एकादशाभिधा ॥ १८८ ॥
कार्पासी मधुरा शीता स्तन्या पित्तकफापहा।
तृष्णादाहश्रमभ्रान्तिमूर्च्छाहृद्बलकारिणी ॥ १८९ ॥
(मं रक्तकापुसी। कं हत्ति। तें पत्ति।)

अथ अरण्यकार्पासीनाम।

वनजारण्यकार्पासी भारद्वाजी वनोद्भवा।
भारद्वाजी हिमा रुच्या व्रणशस्त्रक्षतापहा ॥ १९० ॥
(मं राणकापुसी। कं काडहत्ति।)

अथ कोकिलाक्षनाम।

कोकिलाक्षः शृगाली च शृङ्खला रक्तणस्तथा।
शृङ्गालघण्टी वज्रास्थिशृङ्खला वज्रकण्टकः ॥ १९१ ॥
इक्षुरः क्षुरको वक्रः शृङ्खलिका पिकेक्षणः।
पिच्छिला चेक्षुगन्धा च ज्ञेया भुवनसम्मिता ॥ १९२ ॥

नीलाम्नी मधुरा रूक्षा कफवातहरा परा ॥ १७६ ॥
(हिं कालीपिठोली। मं अजगन्धि। कं वेलियगिड्डु।
तां नक्कवुलगुड़।)

अथ अजगन्धानाम।

अजगन्धा वस्तगन्धा सुरपुष्पाऽविगन्धिका।
उग्रगन्धा ब्रह्मगर्भा ब्राह्मी पूतिमयूरिका ॥ १७७ ॥
अजगन्धा कटूष्णा स्याद्वातगुल्मोदरापहा।
कर्णव्रणार्त्तिशूलघ्नी पीता वेदघ्नने हिता ॥ १७८ ॥
(नीलवर्णीति सर्वत्र प्रसिद्धा। तिलोणी, ववरीति लोकः।)

अथ आदित्यभक्तानाम।

आदित्यभक्ता वरदार्कभक्ता सुवर्चला सूर्य्यलतार्ककान्ता।
मण्डूकपर्णी सुरसम्भवा च सौरिः सुतेजोऽर्कहिता रवीष्टा ॥१७९॥
मण्डूकी सत्यनाम्नी स्याद्देवी मार्त्तण्डवल्लभा।
विक्रान्ता भास्करेष्टा च भवेदष्टादशाह्वया ॥ १८० ॥
आदित्यभक्ता शिशिरा सतिक्ता कटुस्तथोग्रा कफहारिणी च।
त्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहोग्रशीतज्वरनाशिनी च ॥ १८१ ॥
(कं आदिता। तां आदित्यभक्ति। हिं हुलहुल, हुरहुज।
मं सूर्य्यफुलवल्लि। गौं शुल्टे, वनशल्ते, हुड़हुड़े।)

अथ विषमुष्टिनाम।

विषमुष्टिः केशमुष्टिः सुमुष्टिरणुमुष्टिकः।
क्षुपडोडिसमायुक्तो मुष्टिः पञ्चाभिधः स्मृतः ॥ १८२ ॥
विषमुष्टिः कटुस्तिक्तो दीपनः कफवातहृत्।
कण्ठामयहरो रूक्षो रक्तपित्ताग्निदाहकृत् ॥ १८३ ॥
(हिं विषडोड़ी। मं डोडी। कं कडसिगे। गौं घोड़ानिम।)

अथ डोडीनाम।

अन्या डोडी तु जीवन्ती शाकश्रेष्ठा सुखालुका।

कोकिलाक्षस्तु मधुरः शीतः पित्तातिसारनुत् ।
वृष्यः कफहरो बल्यो रुच्यः सन्तर्पणः परः ॥ १८३ ॥
(मं कोलिसा । कं कुलुगोलिके । हिं कोलिम्ताविखड़,
कैलया । तद्बीजं तालमाखना । तें गोल्मिर्मिड्डिचेट्टू,
गोब्बिचेट्टु । उत् कुइलिरखा, माखुरंग ।
गौं कुलेखाड़ा, कुलेकांटा, शूलमर्दन ।)

अथ सातलानाम ।

सातला सप्तला सारी विदुला विमलाऽमला ।
बहुफेना चर्मकषा फेना दीप्ता विषाणिका ।
स्वर्णपुष्पी चित्रघना स्यात्त्रयोदशनामका ॥ १८४ ॥
सातला कफपित्तघ्नी लघुतिक्तकषायिका ।
विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रणशोफनिकृन्तनी ॥ १८५ ॥
(वं वडिलसोनुली । कं हिरियचटकनख । तां पीतदुग्ध-
सेहुण्डभेद । गौं मनसाभेद ।)

अथ कामवृद्धिनाम ।

स्यात् कामवृद्धिः स्मरवृद्धिसंज्ञो मनोजवृद्धिर्मदनायुधश्च ।
कन्दर्पजीवश्च जितेन्द्रियाह्वः कामोपजीवोऽपि च जीवसंज्ञः॥१८६
कामवृद्धेस्तु वीजं स्यान्मधुरं बलवर्द्धनम् ।
कामवृद्धिकरं वृष्यं बहुलेन्द्रियहर्षदम् ॥ १८७ ॥
(कामजा चण्डितेन्द्रिया कर्णाटदेशे प्रसिद्धा ।)

अथ चक्रमर्दनाम ।

स्याच्चक्रमर्दोऽण्डगजो गजाख्यो मेषाह्वयश्चैडगजोऽण्डहस्ती ।
व्यावर्त्तकश्चक्रगजश्च चक्री पुन्नाडपुन्नाटविमर्दकाश्च ॥ १८८ ॥
दद्रुघ्नस्तर्वटश्च स्याच्चक्राह्वः शुकनाशनः ।
दृढवीजः प्रपुन्नाटः खर्जूघ्नश्चोनविंशतिः ॥ १८९ ॥
चक्रमर्दः कटुस्तीक्ष्णो मेदोवातकफापहः ।

व्रणकण्डूतिकुष्ठार्शोदद्रुपामादिदोषनुत् ॥ २०० ॥

(मं तरवटा। कं चगचे। हिं चकवड। गौं चाकन्दा, चाटकाटा, एडाञ्चो।)

अथ झिञ्झिरीटानाम।

झिञ्झिरीटा कण्टफली पीतपुष्पापि झिञ्झिरा।
क्षुद्ररोमाश्मयफला वृत्ता चैव षडाह्वया ॥ २०१ ॥
झिञ्झिरीटा कटुः शीता कषाया चातिसारजित्।
वृष्या सन्तर्पणी बल्या महिषीक्षीरवर्द्धनी ॥ २०२ ॥

(मं झिञ्झिरिडा। कं जोडोट्टे। तां अण्टरोठ।)

इत्थं पृथुक्षुपकदम्बकनामकाण्ड-
निर्वर्णनागुणनिरूपणपूर्वमेतम्।
वर्गं वटुः स्फुटमधीत्य दधीत सद्यः
सौवर्गवैद्यकविचारसुचातुरीं सः ॥ २०३ ॥ *

येन स्वेन नृणां क्षणेन महता वीर्य्येण सूर्य्योपमा
व्यत्यस्याङ्गविकारमुद्धततया दूरं क्षिपन्त्यामयान्।
स्वस्मिन्नाम्नपि संस्तवादिवशतस्तेषां विकारोदय-
व्यत्यासं दधतां नितान्तगहनो वर्गः क्षुपाणामयम् ॥२०४॥ †

---

* इत्थमित्यादि। इत्थं पृथुक्षुपादीनां निर्वर्णनाया गुण-निरूपणपूर्वकं एतं वर्गं स्फुटमधीत्य स (विद्यार्थी) वटुः (माणवकः) सौवर्गस्य सुवर्गसम्बन्धिनः वैद्यकग्रन्थस्य विचार-विषये सम्यक् चातुरीं कौशलं सद्यस्तत्क्षणात् दधीत कुर्य्या-दित्यन्वयमुखो व्याख्या।

† येनेत्यादि। येन स्वेन महता वीर्य्येण सूर्य्योपमास्तेजस्विनः क्षणेन नृणां अङ्गविकारं देहरोगं व्यत्यस्य विनाश्य उद्धततया वीर्य्यातिशयादितिभावः। आमयान् नृणां रोगान् दूरं क्षिपन्ति

सन्तापं विदुषां प्रसह्य समितौ स्फीतं प्रतापं द्विषाम्
यस्मिन् विस्मयतेऽवमत्य निधनं हृष्टाधुना तेजसा ।
धुन्वन्त्यौषधयः स्वयं किल गदान् येनार्पिता: स्वर्द्धया
तुर्य्यस्तस्य कृतौ स्थितो नरहरेर्वर्गः शताह्वादिकः ॥१०५॥ *

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
शताह्वादिवर्गश्चतुर्थः ।

अथ पर्पटादिवर्गः ।

पर्पटो जीवकश्चैवर्षभकः श्रावणी द्विधा ।
मेदाद्दयं ऋद्धिवृद्धी धूम्रपत्रा प्रसारणी ॥ १ ॥

ताडयन्ति ये नृपा इति शेषः । तथा स्वस्मिन् स्वकीये नाम्नि नामधेयेऽपि का कथा सेवनादौ इत्यपेरर्थः । संस्तवादिवशतः परिचयादिवशात् विकारोदयस्य रोगोत्पत्तेः व्यत्यासं नाशं दधतां कुर्वतां तेषां नृपाणां नितान्तगह्वनः दुर्ज्ञेयत्वादतीव दुरूहः अयं वर्गः समासो भवतीति शेषः ।

* सन्तापमित्यादि । विदुषां सन्तापं संज्वरं प्रसह्य अभिभूय नाशयित्वेति यावत्, तथा समितौ सदसि स्फीतं वर्द्धितम् द्विषां शत्रूणां प्रतापं प्रभावं तेज इति यावत् प्रसह्य, अधुना इदानीं तेजसा यस्य प्रभावेणेत्यर्थः । अवनं विदुषामिति शेषः । निधनं द्विषामिति शेषः । हृष्टा यस्मिन् यत्समीपे इति सामीप्याधिकरणम् । विस्मयते विस्मयापन्ना भवति लोक इति शेषः । तथा येन नरहरिणा स्वयम् आत्मना स्पर्द्धया गर्वेण अर्पिता औषधयः गदान् रोगान् धुन्वन्ति नाशयन्ति तस्य नरहरेः कृतौ ग्रन्थे अयं तुर्य्यः चतुर्थः शताह्वादिकः वर्गः स्थितः ।

चतुष्प्राणभेदः स्यात् कन्या वहिंशिखा तथा ।
चौरिण्योद्वितयं चैव त्रायमाणा रुदन्तिका ॥ २ ॥
ब्राह्मी द्विधा च वन्दाकः कुलत्था तण्डुलीयकः ।
चिविल्ली नागपुष्पी च कुटुम्बी स्वल्पपर्णिनी ॥ ३ ॥
जम्बूश्च नागदन्ती च विष्णुक्रान्ता कुचन्दरः ।
भूम्यामली च गोरची गोलोमी दुग्धफेनिका ॥ ४ ॥
क्षुद्राम्लिका च लज्जाद्दो हंसपादी च वाकरा ।
पुनर्नवात्रयं प्रोक्तं वसुको द्विविधः स्मृतः ॥ ५ ॥
सर्पिणी चालिमत्स्याक्षो गुण्डालाऽवनिपाटली ।
स्यात् पाण्डुरफली श्वेता ब्रह्मदण्डी द्रवन्तिका ॥ ६ ॥
द्रोणपुष्पीद्वयं चैव भण्डुर्गोरचदुग्धिका ।
नववाणमिताः क्षुद्रक्षुपाः प्रोक्ता यथाक्रमात् ॥ ७ ॥ *

अथ पर्पटनाम ।

पर्पटश्चरको रेणुस्तृष्णारिः खरको रजः ।
शीतः शीतप्रियः पांशुः कल्पाङ्गी वर्मकण्टकः ॥ ८ ॥
क्रमशाखः पर्पटकः सुतिक्तो रक्तपुष्पकः ।
पित्तारिः कटुपत्रश्च कवचोऽष्टादशाभिधः ॥ ९ ॥
पर्पटः शीतलस्तिक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
रक्तदाहारुचिग्लानिमदविभ्रमनाशनः ॥ १० ॥
(म° वं पित्तपापडा । कं पर्पाटक । हिं दवनपापड़ा ।
उत्° जड़पाँपड़ा । गौं खेतपावड़ा ।)

---

* नववाणमिता इति । अत्र पर्पटमारभ्य गोरक्षदुग्धिकां यावत् नववेदमिता संख्या भवति । तत एषां भेदान् कृत्वा, क्वचिद्द्वयोरेकस्य गृहीत्वा पुनर्दशसंख्या चयिता ; ततो मिलित्वा एकोनषष्टिसंख्या स्यादित्यर्थः ।

अथ जीवकनाम।

जीवको जीवनो जीव्यः शृङ्गाह्वः प्राणदः प्रियः।
चिरजीवी च मधुरो मङ्गल्यः कूर्चशीर्षकः॥ ११॥
ह्रस्वाङ्गो वृद्धिदश्चोक्तो ह्यायुष्मान् जीवकस्तथा।
दीर्घायुर्बलदश्चैव नामान्येतानि षोड़श॥ १२॥
जीवको मधुरः शीतो रक्तपित्तानिलार्त्तिजित्।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनः॥ १३॥
(जीवक इति गौड़े प्रसिद्धः। तं वैगिमपुषेट्ठ।)

अथ ऋषभनाम।

ऋषभो गोपतिर्धीरो विषाणी धूर्द्धरो वृषः।
ककुद्मान् पुङ्गवो वोढा शृङ्गी धुर्य्यश्च भूपतिः॥ १४॥
कामी ऋतप्रियश्चोक्ता लाङ्गली गोश्च बन्धुरः।
गोरक्षो वनवासी च ज्ञेया विंशतिनामकः॥ १५॥
ऋषभो मधुरः शीतः पित्तरक्तविरेकनुत्।
शुक्रश्लेष्मकरो दाहक्षयज्वरहरश्च सः॥ १६॥
(ऋषभक इति काश्मीरे गौड़े च प्रसिद्धः।)

अथ श्रावणीनाम।

श्रावणी स्यान्मुण्डितिका भिक्षुः श्रवणशीर्षिका।
श्रवणा च प्रव्रजिता परिव्राजी तपोधना॥ १७॥
श्रावणी तु कषाया स्यात् कटूष्णा कफपित्तनुत्।
आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दिविनाशिनी॥ १८॥
(मं छोटीमुण्डी। कं कीयोवोडतर। गौं मुण्डीरी।)

अथ महाश्रावणीनाम।

महाश्रावणिकाऽन्या सा महामुण्डी च लोचनी।

---

* महाश्रावणिकेत्यादि। अत्र महामुण्ड्यादयः पर्य्याय-

कदम्बपुष्पी विकचा क्रोडचूडा पलङ्कषा ॥ १९ ॥
नदीकदम्बो मुण्डाख्या महामुण्डनिका च सा ।
छिन्ना ग्रन्थिनिका माता स्थविरा लोभनी तथा ।
भूकदम्बोऽलम्बुजा स्यादित्येषा षोडशाह्वया ॥ २० ॥
महामुण्डी कषायतिक्ता च ईषद्गौल्या मरुच्छिदा ।
स्वरलोचनी चैव मेहघ्न्च रसायनी ॥ २१ ॥
(मं वडोमुण्डी । कं हिरिय बोलतर । गौं वड़फुलकुड़ि, गोरखमुण्डी ।)

अथ मेदानाम ।

मेदा वसा मणिच्छिद्रा जीवनी शल्यपर्णिका ।
नखच्छेद्या हिमा रक्ता मध्यदेशे प्रजायते ॥ २२ ॥
मेदःसारा स्नेहवती मेदिनी मधुरा वरा ।
स्निग्धा मेदोद्भवा साध्वी शल्यदा बहुरन्ध्रिका ।
ऊनविंशत्याह्वया सा मता पुरुषदन्तिका ॥ २३ ॥
मेदा तु मधुरा शीता पित्तदाहार्त्तिकासनुत् ।
राजयक्ष्मज्वरहरा वातदोषकरी च सा ॥ २४ ॥
(लघुमेदा इति गौड़े प्रसिद्धा । कं महामेदा । तें ज्योतिष्मतीचेट्टु, शङ्खपुष्पचेट्टु ।)

अथ महामेदानाम ।

महामेदा वसुच्छिद्रा जीवनी पांशुरागिणी ।
देवेष्टा सुरमेदा च दिव्या देवमणिस्तथा ॥ २५ ॥
देवगन्धा महाच्छिद्रा त्रयोदशी रुद्रसम्मिता ।
महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।

वाचकाः, न तु महाश्रावणिकाशब्दः, तथात्वे सप्तदशसंख्या स्यादित्यर्थः ।

मेदापि शुक्लकन्दः स्यान्मेदो धातुमिव स्रवेत् ॥ २६ ॥
महामेदा हिमा रुच्या कफशुक्रप्रवृद्धिकृत्।
हन्ति दाहास्रपित्तानि क्षयं वातज्वरं च सा ॥ २७ ॥
(महामेदेति गौड़े प्रसिद्धा। तें महामेदयनेचेड़्।)

अथ ऋद्धिनाम।

ऋद्धिः सिद्धिः प्राणदा जीवदात्री सिद्धा योग्या चेतनीया रथाङ्गी।
मङ्गल्या स्याल्लोककान्ता यशस्या जीवश्रेष्ठा द्वादशाह्वा क्रमेण॥२८॥

अथ वृद्धिनाम।

वृद्धिस्तुष्टिः पुष्टिदा वृद्धिदात्री मङ्गल्या श्रीः सम्पदाशीर्जनेष्टा।
लक्ष्मीर्भूतिर्मुत् सुखं जीवभद्रा स्यादित्येषा लोकसंज्ञा क्रमेण॥२९॥
ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले।
श्वेतरोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः॥ ३०॥
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा।
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः॥ ३१॥
ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला।
रुचिमेधाकरी श्लेष्मक्रिमिकुष्ठहरा परा॥ ३२॥
प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत्।
यत्र द्वयानुवृष्टिः स्याद्द्वयमप्यत्र योजयेत्॥ ३३॥
(कोशयामले, ऋद्धिवृद्धीतिच गौड़े प्रसिद्धे।)

अथ धूम्रपत्रानाम।

धूम्रपत्रा तु धूम्राह्वा सुलभा तु स्वयम्भुवा।
गृध्रपत्रा च गृध्राणी क्रिमिघ्नी स्त्रीमल्लापहा॥ ३४॥
धूम्रपत्रा रसे तिक्ता शोफघ्नी क्रिमिनाशिनी।
उष्णा कासहरा चैव रुच्या दीपनकारिणी॥ ३५॥
(मं गान्धारि। कं कर्त्तगिरि। उत् धूयापतर।
गौं तामाक।)

अथ प्रसारणीनाम ।

प्रसारणी सुप्रसरा सारणी सरणी सरा ।
चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका ॥ ३६ ॥
प्रबला राजपर्णी च बल्या भद्रबला तथा ।
चन्द्रवल्ली प्रभद्रा च ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ ३७ ॥
प्रसारणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥ ३८ ॥

(मं चान्दवेलि । कं हेमरणे । हिं गान्धालि, गन्धालि, गन्धप्रसारणी । तें गोन्तेमगोरुचेट्टु, सविरेल-चेट्टु । गौं गन्धभादुलिया ।)

अथ पाषाणभेदनाम ।

पाषाणभेदकोऽश्मघ्नः शिलाभेदोऽश्मभेदकः ।
श्वेता चोपलभेदी च नगजिच्छिलगर्भजा ॥ ३९ ॥
पाषाणभेदी मधुरस्तिक्तो मेहविनाशनः ।
वस्तिदाहमूत्रकृच्छ्रघ्नः शीतलश्चाश्मरीहरः ॥ ४० ॥

अथ वटपत्रीनाम ।

अन्या तु वटपत्री स्यादन्या चैरावती च सा ।
गोधावतीरावती च श्यामा खट्वाङ्गनामिका ॥ ४१ ॥
वटपत्री हिमा शील्या मेहकृच्छ्रविनाशिनी ।
बलदा व्रणहन्त्री च किञ्चिद्दीपनकारिणी ॥ ४२ ॥

(मं वडवती । कं पाषाणभेदि । तां मालेलगपाषाणभेदि । हिं पाथरचुर । तें पिण्डिचेट्टु । गौं पाथरकुचा, हिमसागर । पाथरचुणीति लोके ।

अथ श्वेतशिलानाम ।

अन्या श्वेता शिलावल्का शिलाजा शैलवल्कला ।

वल्कला शैलगर्भाह्वा शिलात्वक् सप्तनामिका ॥ ४३ ॥
शिलावल्कं हिमं स्वादु मेहकृच्छ्रविनाशनम् ।
मूत्ररोधाश्मरीशूलक्षयपित्तापहारकम् ॥ ४४ ॥

अथ क्षुद्रपाषाणभेदनाम ।

क्षुद्रपाषाणभेदाऽन्या चतुष्पत्री च पार्वती ।
नागभूरश्मकेतुश्च गिरिभूः कन्दरोद्भवा ॥ ४५ ॥
शैलोद्भवा च गिरिजा नगजा च दशाह्वया ।
क्षुद्रपाषाणभेदा तु प्रोक्ता कृच्छ्राश्मरीहरा ॥ ४६ ॥

(मं कं क्षुद्रपाषाणभेदि ।)

अथ गृहकन्यानाम ।

गृहकन्या कुमारी च कन्यका दीर्घपत्रिका ।
स्थलेरुहा मृदुः कन्या बहुपत्राऽमराऽजरा ॥ ४७ ॥
कण्टकप्रावृता वीरा भृङ्गेष्टा विपुलस्रवा ।
ब्रह्मघ्नी तरुणी रामा कपिला चाम्बुधिस्रवा ।
सुकण्टका स्थूलदलेत्येकविंशतिनामका ॥ ४८ ॥
गृहकन्या हिमा तिक्ता मदगन्धिः कफापहा ।
पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी च रसायनी ॥ ४९ ॥

(हिं घिउकुमारी । मं कुवारि । कं लोलिसर । तां चिकुवार ।
तें पिन्नगोरिण्टकलबन्द, विरजाक्तितोगे ।
गौं घृतकुमारी ।)

अथ बर्हिचूडानाम ।

बर्हिचूडा तु शिखिनी शिखालुः सुशिखा शिखा ।
शिखामला केकिशिखा मयूराद्यभिधा शिखा ॥ ५० ॥
बर्हिचूडा रसे स्वादुर्मूत्रकृच्छ्रविनाशिनी ।

बालग्रहादिदोषघ्नी वश्यकर्मणि शस्यते ॥ ५१ ॥
(मं मयूरशिखा । कं श्रोरियसूसुव । तें मयूरशिखियने-
ऽपुपविशिषमु ।)

अथ क्षीरिणीनाम ।

क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी कर्षणी कटुपर्णिका ।
तिक्तदुग्धा हैमवती हिमदुग्धा हिमावती ॥ ५२ ॥
हिमाद्रिजा पीतदुग्धा यवचिञ्चा हिमोद्भवा ।
हैमी च हिमजा चेति चतुरेकगुणाह्वया ॥ ५३ ॥
क्षीरिणी कटुतिक्ता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा च सा ॥ ५४ ॥
(मं पिसौराभेदः । कं चिक्कणिकेयभेदु । गौं शेयाल-
कांटा, खिरुइ ।)

अथ स्वर्णक्षीरीनाम ।

स्वर्णक्षीरी स्वर्णदुग्धा स्वर्णाह्वा रुक्मिणी तथा ।
सुवर्णा हेमदुग्धी च हेमक्षीरी च काञ्चनी ॥ ५५ ॥
स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता क्रिमिपित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोफदाहज्वरहरा परा ॥ ५६ ॥
(मं पिसौराभेद । कं चिक्कणिकेयभेदु । हिं भेरवन्द ।
वं पिंवलाधोतरा । तां ब्रह्मदण्डुविरइ ।
गौं सोणाखिरुइ ।)

अथ त्रायमाणानाम ।

त्रायमाणा क्षतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका ।
बलभद्रा सुकामा च वार्षिकी गिरिजाऽनुजा ॥ ५७ ॥
मङ्गल्याह्वा देवबला पालनी भयनाशिनी ।
अवनी रक्षणी त्राणा विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ ५८ ॥
त्रायन्ती शीतमधुरा गुल्मज्वरकफास्रनुत् ।

ब्राह्मी तिक्तरसोष्णा च सरा वातामयोपहा ॥ ६७ ॥

(मं ब्राह्मि, किर्व ब्राह्मी । कं ब्रायर्षका ।
तां वन्दविकै ।)

अथ वन्दाकनाम ।

वन्दाकः पादपरुहा शिखरी तरुरोहिणी ।
वृक्षादनी वृक्षरुहा कामवृक्षश्च शेखरी ॥ ६८ ॥
केशरूपा तरुरुहा तरुस्था गन्धमादिनी ।
कामिनी तरुवट् श्यामा द्रुपदी षोडशाह्वया ॥ ६९ ॥
वन्दाकस्तिक्तशिशिरः कफपित्तश्रमापहः ।
वश्यादिसिद्धिदो हृद्यः कषायश्च रसायनः ॥ ७० ॥
(हिं तें वन्दा । वं वादाकुल । गौं मान्दड़ा,
परगाछा, बांदु ।)

अथ कुलत्थानाम ।

कुलत्था दृक्प्रसादा च श्रेयाऽरण्यकुलत्थिका ।
कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भकारिका ॥ ७१ ॥
कुलत्थिका कटुस्तिक्ता चाद्यंशूलनाशनी ।
विषश्वासशमनी चक्षुष्या व्रणरोपणी ॥ ७२ ॥
(हिं कुलथी । तें बोलवलु । गौं कुत्तिकलाय ।
मं रायकुलिथ । कं काडहुलिग ।)

अथ तण्डुलीयनाम ।

तण्डुलीयस्तु भण्डीरस्तण्डुली तण्डुलीयकः ।
पत्रिलो वहुवीर्यश्च मेघनादो घनस्वनः ॥ ७३ ॥
सुशाकः पथ्यशाकश्च स्थूलांशुः क्वथिताह्वयः ।
वीरस्तण्डुलनामा च पर्यायाश्च चतुर्दश ॥ ७४ ॥
तण्डुलीयस्तु शिशिरो मधुरो विषनाशनः ।

श्रमतृष्णाक्षयश्वासविषच्छर्दिविनाशिनी॥ ५९॥

(त्रायमाणा इति हिमवति प्रसिद्धा। गौं बलाडुमुर, बलालता, बहुला, बनभादुलिया।)

अथ रुदन्तीनाम।

स्याद्रुदन्ती स्रवत्तोया सञ्जीवन्यमृतस्रवा।
रोमाञ्चिका महामांसी चणपत्री सुधास्रवा॥ ६०॥
रुदन्ती कटुतिक्तोष्णा क्षयक्रिमिविनाशिनी।
रक्तपित्तकफश्वासमेहहारी रसायनी॥ ६१॥
चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाऽल्पकम्।
शिशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका॥ ६२॥

(कं उत्० रुदन्ती। मं अलुगणि।)

अथ ब्राह्मीनाम।

ब्राह्मी सरस्वती सौम्या सुरश्रेष्ठा सुवर्चला।
कपोतवेगा वैधात्री दिव्यतेजा महौषधी॥ ६३॥
स्वायम्भुवी सोमलता सुरेज्या ब्रह्मकन्यका।
मण्डूकमाता मत्स्याक्षी मण्डूकी सुरसा तथा॥ ६४॥
मेध्या वीरा भारती च वरा च परमेष्ठिनी।
दिव्या च शारदी चेति चतुर्विंशतिनामका॥ ६५॥
ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित्।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्य्यादायुष्यवर्द्धनी॥ ६६॥

(हिं बरम्भी, श्वेतचमनी। तैं शम्भूमीचेट्टु। मं ब्रह्म-माण्डूकी। कं थीं टेलग। वं थाम। तां वौमी। गौं ब्रह्मीशाक, अधविर्णी।)

अथ लघुब्राह्मीनाम।

ब्राह्मी तु क्षुद्रपत्राऽन्या लघुब्राह्मी जलोद्भवा।

रम्या पद्मवती चातिचरा स्थूलकन्दा स्मृता।
ज्ञेया पुष्करिणी चैव पुष्कराद्या च पर्णिका। *
पुष्करादियुता नाडी प्रोक्ता पञ्चदशाह्वया॥ ८२॥ †
स्थलादिपद्मिनी गौल्या तिक्ता शीता च वान्तिनुत्।
रक्तपित्तहरा मेहमूत्रार्तीसारनाशनी॥ ८३॥

(म० गौ० स्थलपद्मिनी। तै० स्थलपद्मनेपुष्पम्। हिं बेटतामर। क० कलुदावरे।)

अथ जम्बूनाम।

जम्बूर्जाम्बवती हृद्या हृद्यपुष्पा च जाम्बवी।
मदघ्नी नागदमनी दुर्धर्षा दुःसहा नव॥ ८४॥
ज्ञेया जम्बूस्त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुतिक्तका।
उदराध्मानदोषघ्नी कोष्ठशोधनकारिणी॥ ८५॥

(नागदमनेति गौडे प्रसिद्धा। हिं नागचुनी, नागदवन। तै० ईश्वरिचेट्टु, दरणम। ता० माचिपत्री। वं० दवणा। "तितापात" इति नेपाले प्रसिद्धा।)

अथ नागदन्तीनाम।

नागदन्ती श्वेतघण्टा मधुपुष्पा विशोधनी।
नागस्फोता विशालाक्षी नागच्छत्रा विचक्षणा॥ ८६॥
सर्पपुष्पी शुक्लपुष्पी स्वादुका शीतदन्तिका।
सितपुष्पी सर्पदन्ती नागिनी वाणभूमिता॥ ८७॥ ‡
नागदन्ती कटुस्तिक्ता रूक्षा वातकफापहा।
मधाक्तविषदोषघ्नी पाचनी शुभदायिनी।

---

* पुष्कराद्या पर्णिकेति पुष्करपर्णिका।

† पुष्करादिना युता नाडीति पुष्करनाडी।

‡ वाणभूमितेति। वाणः पञ्चसंख्या, भूमिरेकसंख्या "अङ्कस्य वामा गतिः" इति न्यायात् पञ्चदशसंख्येत्यर्थः।

रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहभ्रमापहः ॥ ७५ ॥

(म० तांडुलिजा । कं० किरुकुशाले । हिं० चलमरुसा, चवड़ाइ । द्रा० काषटेमाट । तां० मुळुक्किरइ । गौं० गोयाल-नटे, कांटानटे, कुदेनटे, चांपानटे ।)

अथ चिविल्लीनाम ।

चिविल्लिका रक्तदला खरच्छदा
स्यात् क्षुद्रघोली मधुमालपत्रिका ।
चिविल्लिका चैव कटुः कषायिका
ज्वरेऽतिसारे च हिता रसायनी ॥ ७६ ॥

(म० कं० चिविलि । कं० किरुक्कीलि ।)

अथ नागशुण्डीनाम ।

हस्तिशुण्डी महाशुण्डी शुण्डी धूसरपत्रिका ।
हस्तिशुण्डी कटूष्णा स्यात् सन्निपातज्वरापहा ॥ ७७ ॥

(गौं० हातिशुंड़े । म० नेलवाल । कं० नलंदाडरे ।)

अथ कुटुम्बिनीनाम ।

कुटुम्बिनी पयस्या च क्षीरिणी जलकामुका ।
वक्रशल्या दुराधर्षा क्रूरकर्मा झिरिण्टिका ॥ ७८ ॥
शीता प्रहरजाया च शीतला च जलेरुहा ।
विख्याता किल विद्वद्भिरेषा द्वादशनामभिः ॥ ७९ ॥
कुटुम्बिनी तु मधुरा ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
व्रणास्रदोषकण्डूतिनाशनी सा रसायनी ॥ ८० ॥

(म० पहरकुटुम्बी । कं० मरिजेवगिणियभेद । तां० मरुलिगनकम ।)

अथ स्थलपद्मिनीनाम ।

स्थलपद्मी तु पद्माख्या चारटी पद्मचारिणी ।
सुगन्धमूलाऽम्बुरुहा लक्ष्मीश्रेष्ठा सुपुष्करा ॥ ८१ ॥

गुल्मशूलोदरव्याधिकफहृद्दोषनिकृन्तनी ॥ ८८ ॥
(मं कं नागदन्ती ।)

अथ विष्णुक्रान्तानाम ।

विष्णुक्रान्ता हरिक्रान्ता नीलपुष्पाऽपराजिता ।
नीलक्रान्ता सतीना च त्रिक्रान्ता छर्दिका च सा ।
विष्णुक्रान्ता कटुस्तिक्ता कफवातामयापहा ॥ ८९ ॥
(मं विष्णुक्रान्ता । कं विष्णुकार्के । गौं नील अपराजिता ।)

अथ कुणञ्जरनाम ।

कुणञ्जरः कुणञ्जो च कुणञ्जोऽरण्यवास्तुकः ।
कुणञ्जो मधुरो रुच्यो दीपनः पाचनोहितः ॥ ९० ॥
(मं कुणजिक । कं गोरजे । गौं वनवेतुया ।)

अथ भूम्यामलीनाम ।

भूम्यामली तमाली च ताली चैव तमालिका ।
उच्चटा दृढपादी च वितुन्ना च वितुन्निका ॥ ९१ ॥
भूधात्री चारुटा हृष्या विपघ्नी बहुपत्रिका ।
बहुवीर्याऽहिभयदा विश्वपर्णी हिमालया ।
अटा वीरा च नाम्ना सा भवेदेकोनविंशतिः ॥ ९२ ॥
भूधात्री तु कषायाम्ला पित्तमेहविनाशनी ।
शिशिरा मूत्ररोगार्त्तिशमनी दाहनाशनी ॥ ९३ ॥
(मं भूयाम्बली । कं आकर्नेल्लि । हिं भद्र आम्बड़ा ।
तें लेलवुसिविकचेट्टु । गौं भुंइ आमला ।)

अथ गोरक्षीनाम ।

गोरक्षी सर्पदण्डी च दीर्घदण्डी सुदण्डिका ।
चित्रला मध्यवल्ली गोपाली पञ्चपर्णिका ॥ ९४ ॥
गोरक्षी मधुरा तिक्ता शिशिरा दाहपित्तनुत् ।

विस्फोटवान्त्यतीसारज्वरदोषविनाशनी ॥ ९५ ॥

(गोरखीति मालवे प्रसिद्धा।)

अथ गोलोमिकानाम।

गोलोमिका तु गोधूमी गोजा क्रोष्टुकपुच्छिका।
गोमध्यवा प्रस्तरिणी विज्ञेयेति षडाह्वया ॥ ९६ ॥
गोलोमिका कटुस्तिक्ता त्रिदोषशमनी हिमा।
मूत्ररोगास्रदोषघ्नी ग्राहिणी दीपनी च सा ॥ ९७ ॥

(हिं पाथरी। कं हुट्गिरे। गौं गन्धल।)

अथ दुग्धफेनीनाम।

दुग्धफेनी पयःफेनी फेनदुग्धा पयस्विनी।
लूतारिर्व्रणकेतुश्च गोजापर्णी च सप्तधा ॥ ९८ ॥
दुग्धफेनी कटुस्तिक्ता शिशिरा विषनाशिनी।
व्रणापसारिणी रुच्या युक्त्या चैव रसायनी ॥ ९९ ॥

(मं दुधफेनी। कं हालुगोलवि।)

अथ क्षुद्राम्लिकानाम।

क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी चुक्राह्वा चुक्रिका च सा।
लोणाम्ला च चतुष्पर्णी लोणा लोडाऽम्लपत्रिका ॥१००॥
अम्बष्ठाऽम्लवती चैव अम्ला दन्तशठा मता।
शस्ताङ्गा चाऽम्लपत्री च ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १०१ ॥
क्षुद्राम्ली च रसे साम्ला मोषणा सा वह्निवर्द्धनी।
रुचिकृद्ग्रहणीदोषदुर्नामघ्नी कफापहा ॥ १०२ ॥

(मं आम्बती। कं पुलुम्बाणिसे। गौं आमरुल।)

अथ लज्जालुनाम।

रक्तपादी शमीपत्रा स्पृक्का खदिरपत्रिका।
सङ्कोचनी समङ्गा च नमस्कारी प्रसारिणी ॥ १०३ ॥
लज्जालुः सप्तपर्णी स्यात् खदिरी गण्डमालिका।

लज्जा च लज्जिका चैव स्पर्शलज्जाऽप्सरोधनी ॥ १०४ ॥
रक्तमूला ताम्रमूला स्वगुप्ताऽञ्जलिकारिका।
नाम्नां विंशतिरित्युक्ता लज्जायास्तु भिषग्वरैः ॥ १०५ ॥
रक्तपादी कटुः शीता पित्तातीसारनाशनी।
शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रनुत् ॥ १०६ ॥
लज्जालुर्वैपरीत्यान्या अल्पक्षुपबहुच्छला।
वैपरीत्या तु लज्जालुर्भिधाने प्रयोजयेत् ॥ १०७ ॥
लज्जालुर्वैपरीत्याख्या कटूष्णा कफामनुत्।
रसो नियामकोऽत्यन्तनानाविज्ञानकारकः ॥ १०८ ॥
(मं उपरती लज्जालुः। कं म्हिन्दक्रीमुट्टिदरेमुद्दुडवद्द।
तां लाजिरी। तें मुद्दिदाममुरुटव।)

अथ हंसपादीनाम।

रक्तपाद्यपरा प्रोक्ता त्रिपदा हंसपादिका।
वृत्तमण्डलिका ज्ञेया विश्वग्रन्थिस्त्रिपादिका ॥ १०९ ॥
विपादी कीटमारी च हंसपादी मधुस्रवा।
कर्णाटी ताम्रपर्णी च विक्रान्ता सुवहा तथा ॥ ११० ॥
प्रह्लादनी पदाङ्गी च शीताङ्गी सुलपादुका।
मञ्जारिणी च पदिका प्रह्लादी कोलपादिका ॥ १११ ॥
गोधापदी च हंसाङ्घ्रिर्धार्त्तराष्ट्रपदी तथा।
हंसपादी च विज्ञेया नाम्ना चैषा शराक्षिधा ॥ ११२ ॥*
हंसपादी कटूष्णा स्यात् विषभूत विनाशिनी।
भ्रान्त्यपस्मारदोषघ्नी विज्ञेया च रसायनी ॥ ११३ ॥
(मं हंसपादी। कं नविल्लडि। गों गोयालियालता।)

---

* शराक्षिधेति। शरो बाणः पञ्च, अक्षि नेत्रं द्वि, तेन पञ्चविंशतिसंख्येत्यर्थः।

अथ कातरानाम।

कातरा इयपर्य्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिता।
अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा॥ ११४॥
(मं घोडे कातरा कुदिरेगातकबिलियगणजिले।)

अथ पुनर्नवानाम।

पुनर्नवा विशाखश्च कठिल्लः शशिवाटिका।
पृथ्वी च सितवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः॥ ११५॥
श्वेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषापहा।
कासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोफानिलार्त्तिनुत्॥ ११६॥
(मं पाण्डरःघेण्टुलि। कं र्विलियदुबेल्लडकिलु।)

अथ रक्तपुनर्नवानाम।

पुनर्नवाऽन्या रक्ताख्या क्रूरा मण्डलपत्रिका।
रक्तकाण्डा वर्षकेतुर्लोहिता रक्तपत्रिका॥ ११७॥
वैशाखो रक्तवर्षाभूः शोफघ्नी रक्तपुष्पिका।
विकस्वरा विषघ्नी च प्रावृषेण्या च सारिणी॥ ११८॥
वर्षाभवः शोणपत्रः शोणः सम्मीलितद्रुमः।
पुनर्नवो नवो नव्यः स्याच्च विंशतिसंज्ञया॥ ११९॥
रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी।
रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी॥ १२०॥
(मं रक्तघेण्टुलि। कं केम्पिनबेल्लडकिलु, करियगणजिले।
हिं शान्त। तं सतिकममेदि। तां मुकरत्तेकिरे।
वं पुनर्नरा। गौं श्वेतपुष्पा, गादापुष्पा।)

अथ नीलपुनर्नवानाम।

नीला पुनर्नवा नीला श्यामा नीलपुनर्नवा।

---

* पुनर्नवं विहाय रक्तादिकं नव्यान्तं सर्वं विंशतिसंख्यकम् बोध्यम्।

कृष्णाख्या नीलवर्षाभूर्नीलिनी स्वाभिधान्विता ॥१२१॥
नीला पुनर्नवा तिक्ता कटूष्णा च रसायनी।
हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातकफापहा ॥ १२२ ॥
(मं कालोचेगट्लि। कं करियबेल्लडकिलु, करियगण-
जिले। तां कोगणगिलु।)

अथ वसुकनाम।

वसुकोऽथ वसुः शैवो वसोऽथ शिवमल्लिका।
पाशुपतः शिवमतः सुरेष्टः शिवशेखरः।
सितो रक्तो द्विधा प्राक्तो ज्ञेयः स च नवाभिधः ॥१२३॥
वसुकौ कटू तिक्तोष्णौ पाके शीतौ च दीपनौ।
अजीर्णवातगुल्मघ्नौ श्वेतश्चैव रसायनः ॥ १२४ ॥
(मं दोनि वसो, अगस्ता। तें अविसि। तां अगति।
कं यरडुगणजिले। गौं वकफुल। हिं वासना।)

अथ सर्पिणीनाम।

सर्पिणी भुजगी भोगी कुण्डली पन्नगी फणी।
षडभिधा सर्पिणी स्याद्विषघ्नी कुचवर्द्धनी ॥ १२५ ॥
(सर्पिणीति सर्वत्र प्रसिद्धा। रूपं सर्पाकारवत्।
गौं सर्पकङ्कालो।)

अथ वृश्चिकानाम।

वृश्चिका नखपर्णी च पिच्छिलाऽप्यलिपत्रिका।
वृश्चिका पिच्छलाऽम्ला स्याद्व्रणहृद्यादिदोषनुत् ॥१२६॥
(मं चिञ्चुवा। कं चङ्गुले। तां मासमाचोलगले।)

अथ मत्स्याचीनाम।

ब्राह्मी वयस्था मत्स्याची मीनाची सोमवल्लरी।
मत्स्याक्षी शिशिरा रुच्या व्रणदोषक्षयापहा ॥ १२७ ॥
(गौं हिञ्चेशाक। हिं मछेच्छी, मछरिया। मं जलब्राह्मी।)

अथ गुण्डालानाम ।

गुण्डाला तु जलोद्भूता गुच्छबुध्ना जलाशया ।
गुण्डाला कटुतिक्तोष्णा शोफव्रणविनाशनी ॥ १२८ ॥
(मं गुण्डाला, गोण्डाल । कं काडविनभेद ।)

अथ भूपाटलीनाम ।

भूपाटली च कुम्भी च भूताली रक्तपुष्पिका ।
भूपाटली कटूष्णा च पारदे सुप्रयोजिका ॥ १२९ ॥
(मं भूयिं पाडलि । कं नेलवादरि । गौं टीकापाना ।)

अथ पाण्डुरफली ।

पाटली स्यात् पाण्डुफली भ्रमरा वृत्तबीजका ।
भूरिफली तथा पाण्डुफली सप्ताह्वयाभिधा ॥ १३० ॥
शिशिरा पाण्डुरफली गौल्या कच्छ्रार्त्तिदोषहा ।
बल्या पित्तहरा हृष्या मूत्रघातनिवारणी ॥ १३१ ॥
(पोटरफलमिति सर्वत्र प्रसिद्धम् । मं मधमण्डे ।
कं पाण्डुरफालरे ।)

अथ श्वेतानाम ।

श्वेता तु क्षुरिकापत्री पर्वमूलाऽम्बुविप्रिया ।
श्वेताऽतिमधुरा शीता स्तन्यदा रुचिकृत्परा ॥ १३२ ॥
(मं केना । कं कन्ने ।)

अथ ब्रह्मदण्डीनाम ।

ब्रह्मदण्डाजलादण्डी कण्टपत्रफला च सा ।
ब्रह्मदण्डी कटूष्णा स्यात् कफशोफानिलापहा ॥१३३॥
(ब्रह्मदण्डीति सर्वत्र प्रसिद्धा । मं ब्रह्मदण्डे ।
गौं छागलदाँड़ि, वामनदाँड़ि ।)

अथ द्रवन्तीनाम ।

द्रवन्ती शाम्बरी चित्रा न्यग्रोधी शतमूलिका ।

प्रत्यक्श्रेणी द्रवा चण्डा पत्रश्रेण्याखुकर्णिका ॥१३४॥
मूषकाह्वादिका कर्णी प्रतिपर्णी शिफा च सा।
सहस्रमूली विक्रान्ता ज्ञेया स्याच्चतुरंकधा ॥ १३५ ॥
द्रवन्ती मधुरा शीता रसबन्धकरी परा।
ज्वरघ्नी क्रिमिहा शूलशमनी च रसायनी ॥ १३६ ॥

(मं भीम्पनी। कं वल्लिहर्द। तें एलुकचेविचेट्टु। गौं मुशाली लता, वुडिगयापान, मूषाकाणी।)

अथ द्रोणपुष्पीनाम।

द्रोणपुष्पी दीर्घपत्रा कुम्भयोनिः कुतुम्बिका।
चित्राक्षुपः कुतुम्बा च सुपुष्पा चित्रपत्रिका ॥ १३७ ॥
द्रोणपुष्पी कटुः सोष्णा रुच्या वातकफापहा।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥ १३८ ॥

(मं कुम्बा। कं तुम्बे। हिं गुम्मा, गूमा। तें एणुगतुम्मि। गौं हलकसा, दण्डकलम, घलघसेति केचित्।)

अथ महाद्रोणानाम।

अन्या चैव महाद्रोणा कुरुम्बा देवपूर्वका।
दिव्यपुष्पी महाद्रोणी देवीकाण्डा पड़ाह्वया ॥ १३९ ॥
देवद्रोणी कटुस्तिक्ता मेध्या वातामिभूतनुत्।
कफमान्द्यापहा चैव युक्त्या पारदशोधनी ॥ १४० ॥

(मं देवकुम्बा। कं देवतुम्बे। गौं वड़घलघसिया।)

अथ भण्डूनाम।

भण्डुः स्यात् स्थूलपुष्पा तु भण्डूको भेण्डुकस्तथा।
भण्डुः कटुकषायः स्यात् ज्वरभूतग्रहापहा ॥ १४१ ॥

(मं भेण्डू। कं गोवगडे।)

अथ गोरक्षदुग्धीनाम।

गोरक्षदुग्धी गोरक्षी ताम्रदुग्धी रसायनी।

बहुपत्रा मृताजीवी मृतसञ्जीवनी मुनिः ॥ १४२ ॥ *
गोरक्षदुग्धी मधुरा हृष्या सा ग्राहिणी हिमा ।
सर्ववश्यकरी चैव रसे सिद्धिगुणप्रदा ॥ १४३ ॥

(म॑ नागार्जुनदूधी । कं मरीजेवणिगे ।)

इत्थं वितत्य विशदीक्रियमाणनाना-
क्षुद्रक्षुपाह्वयगुणप्रगुणापवर्गम् ।
वर्गं विधाय सुखमण्डनमेनमुच्चै-
रुच्चाटनाय च रुजां प्रभुरस्तु वैद्यः ॥ १४४ ॥ †

क्षुधं रान्ति जनस्योच्चैस्तस्मात् क्षुद्राः प्रकीर्त्तिताः ।

---

* मुनिरिति सप्तसंख्ये त्यर्थः ।

† इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण वितत्य विस्तार्य्य विशदीक्रियमाणाः स्फुटीक्रियमाणा नानाविधा ये क्षुद्राः क्षुपाह्वयाः क्षुपनामानि तेषां ये गुणाः तेषां प्रगुणः अनुकूलः अपवर्गः क्रियावसानसाफल्यं यत्र तम् । "अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः । क्रियावसानसाफल्येऽपि" इति हेमचन्द्रः । यद्वा तादृशानां क्षुपाणां गुणाः सामान्यगुणाः, प्रगुणा विशेषगुणाः, तेषां अपवर्गः निक्षेपः प्रयोग इति यावत् । यत्र स तादृशमित्यर्थः । वर्गं विधाय निर्माय, यद्वा, एनम् वर्गम् सुखमण्डनम् सुखाभरणम् कण्ठस्थमिति यावत् । विधाय कृत्वा स्थित इति पदमूह्यम् । अन्यथा एककर्त्तृकत्वाभावात् ल्यप्प्रत्ययो न स्यादिति बोध्यम् । उच्चैः अधिकं यथा तथा रुजां रोगाणाम् उच्चाटनाय प्रशमनाय च वैद्यः भिषक् प्रभुः समर्थोऽस्तु भवतु । क्षुद्रक्षुपवर्गं सुखस्थं कृत्वा तदनुसारेण क्षुपप्रयोगं विधाय च सर्वरोगं नाशयत्विति भावः ॥ १४४ ॥

तेषां क्षुपाणां वर्गोऽयमादाने धातुरुच्यते ॥ १४५ ॥
धत्ते नित्यसमाधिसंस्तववशात् प्रीत्यार्चितेशार्पिताम्
स्वात्मीयामृतहस्ततां किल सदा यः सर्वसञ्जीवनीम्।
वर्गस्तस्य कृती नृसिंहकृतिनो यः पर्पटादिर्महा-
नेष प्राञ्चति नामकाण्डपरिषच्चूडामणौ पञ्चमः ॥ १४६ ॥†

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
क्षुद्रः क्षुपवर्गः पञ्चमः।

क्षुद्रशब्दं व्युत्पादयति क्षुधं रान्तीत्यादि। यस्मात् जनस्य लोकसामान्यस्य उच्चैः अधिकं यथा तथा क्षुधं क्षुधाम् रान्ति आददते, जनयन्तीति यावत्। क्षुपश्चेति आदन्तस्य राधातोः कः। तस्मात् क्षुधाजननात् हेतोः क्षुद्राः प्रकीर्त्तिता उक्ताः। तेषां क्षुद्राणां क्षुपाणां अयमेव वर्ग उक्त इति शेषः। रा आदाने, आदानार्थे अयं राधातुरुच्यते कथ्यते ॥ १४५ ॥

† वर्गं समापयति धत्ते इत्यादि। यः किल नृसिंहकृतीत्यर्थः। नित्यसमाधिसंस्तववशात् नित्यचिरन्तनः अविच्छिन्न इति यावत् यः समाधिश्चित्तैकाग्र्यम्। "समाधिः स्यात् समर्थने। चित्तैकाग्र्यनियमयोर्माने" इति हैमः। तस्य संस्तववशात् परिचयवशात् प्रीत्या प्रेम्णा मुदा वा "प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्।" इति मेदिनी। अर्चितेशार्पिताम् अर्चितः पूजितः य ईशः महादेवः तेन अर्पिताम् प्रदत्ताम् सर्वसञ्जीवनीम् सर्वेषां जीवनदायिनीमौषधिमित्यर्थः। स्वात्मीयामृतहस्ततां सुशोभनौ आत्मीयौ निजसम्बन्धिनौ अमृतहस्तौ यस्य स तस्य भावस्तत्ताम् धत्ते धारयति। समाधिमग्नेन शिवेन प्रदत्तां सञ्जीवनीमौषधिं प्रयोज्य यः किल पीडितान् सञ्जीवयति, तेनैव तस्य अमृतहस्तत्वमिति भावः। तस्य नृसिंहकृतिनः नृसिंहपण्डितस्य

अथ पिप्पल्यादिवर्गः ।

चतुर्द्धा पिप्पली प्रोक्ता तन्मूलं नागरं तथा ।
आर्द्रकं मरिचद्वन्द्वं धान्यकञ्च यवानिका ॥ १ ॥
चव्यं च चित्रकद्वन्द्वं विडङ्गं च वचाद्वयम् ।
कुलञ्जो जीरकाः पञ्च मेथिका हिङ्गुपत्रिका ॥ २ ॥
हिङ्गुद्वयं चाग्निजारो रास्ने एलाद्वयं शिवम् ।
सौवर्चलं च काचाह्वं विडञ्च गडनामकम् ॥ ३ ॥
सामुद्रं द्रौणिकं चान्यदौपरं रोमकं तथा ।
नवधा लवणं प्रोक्तमजमोदा च रेणुका ॥ ४ ॥
चोलं कर्चूरकः पाठा वृक्षाम्लश्चाम्लवेतसम् ।
कटुकाऽतिविषा मुस्ताद्वयं यष्टीमधुद्वयम् ॥ ५ ॥
भार्गी पुष्करमूलञ्च शृङ्ग्यो दन्तिकाद्वयम् ।
जैपालश्च त्रिवृद्द्वेधा त्वक्पत्रं नागकेशरम् ॥ ६ ॥
तवक्षीरञ्च तालीसपत्राख्यं वंशरोचना ।
मञ्जिष्ठा च चतुर्धा स्याद्धरिद्रे च द्विधा मते ॥ ७ ॥
लाक्षा चालक्तको लोध्रो धातक्यब्धिफलं तथा ।
निर्विषाऽथ विषद्वन्द्वं द्विधा चाम्लहरिद्रका ॥ ८ ॥
अब्धिफेनमफेनञ्च टङ्कणो माकुरण्डकम् ।
हिमावली हस्तिमदः सर्जिको लोणकं तथा ॥ ९ ॥
वज्रको यवजश्चाथ सर्वक्षारोऽथ मायिका ।
औषधान्यभिधीयन्ते षडङ्गमितसंख्यया ॥ १० ॥

नामकाण्डपरिषच्चूडामणौ नाम्नां काण्डानाञ्च या परिषत् सभा, समूह इति यावत् । तस्याश्चूडामणौ शिरोरत्नरूपे कृतौ प्रबन्धे य एष महान् विश्रामः पर्पटादिः वर्गः प्राञ्चति प्रयाति अञ्चू गतिपूजनयोरिति धातुः । समासो भवतीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

अथ पिप्पलीनाम ।

पिप्पली कृकरा शौण्डी चपला मागधी कणा ।
कटुबीजा च कोरङ्गी वैदेही तिक्ततण्डुला ॥ ११ ॥
श्यामा दन्तफला कृष्णा कोला च मगधोद्भवा ।
उषणा चोपकुल्या च स्मृत्याह्वा तीक्ष्णतण्डुला ॥ १२ ॥
पिप्पली ज्वरहा वृष्या स्निग्धोष्णा कटुतिक्तका ।
दीपनी मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयापहा ॥ १३ ॥

(हिं पीपर । म पिपली । कं हिप्पली । तें पिप्पलि-
चेट्टु । बं वङ्गालिपिम्पलि । नां पिपिलि ।
गौं पिपलगाछ ।)

अथ गजोषणानाम ।

गजोषणा चव्यफला चव्यजा गजपिप्पली ।
श्रेयसी कृट्वैदेही दीर्घग्रन्थिश्च तैजसी ।
वर्त्तुली स्थूलवैदेही इभ्या चेति दशाभिधा ॥ १४ ॥
गजोषणा कटूष्णा च रूक्षा मलविशोषणी ।
बलासवातहन्त्री च स्तन्यवर्णविवर्द्धिनी ॥ १५ ॥

(मं गजपिप्पली । कं गजहिप्पली ।)

अथ सैंहलीनाम ।

सैंहली सर्पदण्डा च सर्पाङ्गी ब्रह्मभूमिजा ।
पार्वती शैलजा ताम्रा लम्बबीजा तथोत्कटा ॥ १६ ॥
अद्रिजा सिंहलस्था च लम्बदन्ता च जीवला ।
जीवाली जीवनेत्रा च कुरवी षोडशाह्वया ॥ १७ ॥
सैंहली कटुरूक्षा च जन्तुघ्नी दीपनी परा ।
कफश्वासप्रमोहार्त्तिशमनी कोष्ठशोधनी ॥ १८ ॥

(मं सिंहलीपिप्पली । कं सैंहलपिप्पली ।)

अथ वनादिपिप्पली।

वनादिपिप्पल्यभिधानयुक्तं सूक्ष्मादिपिप्पल्यभिधानमेतत्।
क्षुद्रादिपिप्पल्यभिधानयोग्यं वनाभिधापूर्वकणाभिधानम् ॥१९॥
वनपिप्पलिका चोष्णा तीक्ष्णा रुच्या च दीपनी।
आमा भवेद्गुणाढ्या तु शुष्का स्वल्पगुणा स्मृता ॥ २० ॥
(म॰ रानपिम्पलि। क॰ काहिपिप्पलि।)

अथ ग्रन्थिकनाम।

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं मूलं तु चविकाशिरः।
कोलमूलं कटुग्रन्थि कटुमूलं कटूषणम् ॥ २१ ॥
सर्वग्रन्थि च पत्राढ्यं विरूपं शोणसम्भवम्।
सुग्रन्थि ग्रन्थिलं चैव पर्य्यायाः स्युश्चतुर्दश ॥ २२ ॥
कटूष्णं पिप्पलीमूलं श्लेष्मक्रिमिविनाशनम्।
दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनम् ॥ २३ ॥
(म॰ पिम्पलीमूल। क॰ हिप्पलियबेरु। तै॰ पिप्पली-
दुम्प। गौ॰ पिपुलमूल।)

अथ शुण्ठीनाम।

शुण्ठी महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजम्।
विश्वौषधं कटुग्रन्थि कटुभद्रं कटूषणम् ॥ २४ ॥
सौपर्णं शृङ्गवेरञ्च कफारिश्चार्द्रकं स्मृतम्।
शोषणं नागराह्वञ्च विज्ञेयं षोडशाह्वयम् ॥ २५ ॥
शुण्ठी कटूष्णा स्निग्धा च कफशोफानिलापहा।
शूलबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदहारिणी ॥ २६ ॥
(म॰ सुण्ठि। क॰ शुण्ठि। गौ॰ शुँट। शुण्ठीति
सर्वत्र ख्याता।)

अथार्द्रकनाम।

आर्द्रकं गुल्ममूलञ्च मूलजं कन्दलं वरम्।

शृङ्गवेरं महौजश्च सैकतेष्टमनूपजम् ॥ २७ ॥
अथार्द्रकशाकं चार्द्राख्यं राहुच्छत्रं सुशाककम्।
शाङ्गं स्यादार्द्रशाकञ्च सच्छाकश्चतुभूद्वयम् ॥ २८ ॥
कटूष्णमार्द्रकं हृद्यं विपाके शीतलं लघु।
दीपनं रुचिदं शोफकफकण्ठामयापहम् ॥ २९ ॥
(मं आले। तें अल्लं। कं अद्रका। हिं अदरख।
गौं आदा।)

अथ मरिचनाम।

मरिचं पलितं श्यामं कोलं वल्लीजमूषणम्।
यवनेष्टं वृत्तफलं शाकाङ्गं धर्मपत्तनम् ॥ ३० ॥
कटुकञ्च शिरोवृत्तं वीरं कफविरोधि च।
रूक्षं सर्वहितं कृष्णं सप्तभूख्यं निरूपितम् ॥ ३१ ॥
मरिचं कटु तीक्ष्णोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम्।
समीरकृमिहृद्रोगहरञ्च रुचिकारकम् ॥ ३२ ॥
(मं मरिच। कं मेणसु। हिं मिरी, कालामरिच।
त मिरियलु। तां मिलगु। गौं गोलमरिच।)

अथ श्वेतमरिचनाम।

सितमरिचं तु सिताख्यं सितवल्लीजं च बालकं बहुलम्।
धवलं चन्द्रकमेतन्मुनिनाम गुणाधिकं च वश्यकरम् ॥ ३३ ॥†
कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाशनम्।
अचक्ष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या चैव रसायनं ॥ ३४ ॥
(मं पाण्डरे मिरिये। कं बिलियमेणसु।
तें तेल्लमिरियालु। गौं सजिनावीज।)

---

* चतुभूद्वयम् षोड़शसंख्यकमित्यर्थः।

† मुनिनाम सप्तसंख्यकमित्यर्थः।

अथ धान्यकनाम ।

धान्यकं धान्यजं धान्यं धानेयं धनिकं तथा ।
कुस्तुम्बुरुश्चावलिका छत्रधान्यं वितुन्नकम् ॥ ३५ ॥
सुगन्धिः शाकयोग्यश्च सूक्ष्मपत्रो जनप्रियः ।
धान्यबीजो बीजधान्यं बेधकं षोड़शाह्वयम् ॥ ३६ ॥
धान्यकं मधुरं शीतं कषायं पित्तनाशनम् ।
ज्वरकासतृषाच्छर्दिकफहारि च दीपनम् ॥ ३७ ॥
(मं कं कोथुम्बुरि । हिं धनिया । गौं धने ।)

अथ यवानीनाम ।

यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्वो यवाग्रजः ।
दीपनी चोग्रगन्धा च वातारिर्भूकदम्बकः ॥ ३८ ॥
यवजो दीपनीयश्च शूलहन्त्री यवानिका ।
उग्रा च तीव्रगन्धा च ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ ३९ ॥
यवानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शःश्लेष्मनाशनी ।
शूलाध्मानक्रिमिच्छर्दिमर्दनी दीपनी परा ॥ ४० ॥
(मं उम्वा । कं उण्डु । तें ओममी । हिं, वम् अज-
वाइन । तां अमन । गौं योआन ।

अथ चव्यकनाम ।

चव्यकं चविका चव्यं वशिरो गन्धनाकुली ।
वल्ली च कोलवल्ली च कोलं कुटलमस्तकम् ।
तीक्ष्णा करिणिका वल्ली कृकरो नेत्रभूह्वया ॥ ४१ ॥
चव्यं स्यादुष्णकटुकं लघु रोचनदीपनम् ।
अन्तूद्रेकापहं कासश्वासशूलार्तिकृन्तनम् ॥ ४२ ॥
(मं कं चव्य । तें सेवाम् । गौं चइगाछ ।)

---

* नेत्रभूह्वयेति त्रयोदशसंख्येत्यर्थः ।

अथ चित्रकनाम।

चित्रकोऽग्निश्च शार्दूलश्चित्रपाली कटुः शिखी।
कृशानुर्दहनो व्यालो ज्योतिष्कः पालकस्तथा॥ ४३॥
अनलो दारुणो वह्निः पावकः शबलस्तथा।
पाठी द्वीपी च चित्राङ्गो ज्ञेयः शूरश्च विंशतिः॥ ४४॥
चित्रकोऽग्निसमः पाके कटुः शोफकफापहः।
वातोदरार्शोग्रहणीक्रिमिकण्डूतिनाशनः॥ ४५॥

(मं चित्रकु। तें चित्रमूलम्। हिं चिता। उत्० धुवचिता। गौं चितगाछ।)

अथ कालनाम।

कालो व्यालः कालमूलोऽतिदीप्यो
मार्जारोऽग्निर्दाहकः पावकश्च।
चित्राङ्गोऽयं रक्तचित्रो महाङ्गः
स्याद्रुद्राह्वश्चित्रकोऽन्यो गुणाढ्यः॥ ४६॥
स्थूलकायकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तचित्रकः।
रसे नियामको लोहे वेधकश्च रसायनः॥ ४७॥

(मं रक्तचित्रकु। कं केम्पिनचित्रमूल। तें एर्रचित्र। ता शिवप्पुचित्तिर। गौं रक्तचिता। उत्० रकतचिता।)

अथ विडङ्गनाम।

विडङ्गा क्रिमिघ्ना चैवातण्डुला तण्डुलीयका।
वातारिस्तण्डुला प्रोक्ता जन्तुघ्नी मृगगामिनी॥ ४८॥
कैरली गह्वराऽमोघा कपाली चित्रतण्डुला।
वरा सुचित्रबीजा च जन्तुहन्त्री च षोडश॥ ४९॥
विडङ्गा कटुरुष्णा च लघुर्वातकफार्तिनुत्।

अग्निमान्द्यारुचिभ्रान्तिक्रिमिदोषविनाशनी ॥ ५० ॥
(तैं वायुविड़ङ्गपुचेट्टु । हिं वाविराङ्, वायविडं । वं वर्वटि, अम्बट, कार्कचनी । तां वायविलं । गौं विड़ङ्ग ।)

अथ वचानाम ।

वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च लोमशा ।
रक्षोघ्नी विजया भद्रा मङ्गल्येति दशाह्वया ॥ ५१ ॥
वचा तीक्ष्णा कटूष्णा च कफामग्रन्थिशोफनुत् ।
वातज्वरातिसारघ्नी वान्तिक्लमादभूतनुत् ॥ ५२ ॥
(हिं वच, घोरवच । तैं वड़ज, नलदम । मं वेखण्ड । तां वशम्ब । गौं वच । कं वजे ।)

अथ मेध्यानाम ।

मेध्या श्वेतवचा त्वन्या षड्ग्रन्था दीर्घपत्रिका ।
तीक्ष्णगन्धा हैमवती मङ्गल्या विजया च सा ॥ ५३ ॥
श्वेतवचाऽतिगुणाढ्या मतिमेधायुःसमृद्धिदा कफनुत् ।
हृद्या च वातभूतक्रिमिदोषघ्नी च दीपनी च वचा ॥५४॥
(मं पाण्डर वेखण्डा । कं विलियवजे । गौं शादावच् ।)

अथ कुलञ्जनाम ।

कुलञ्जो गन्धमूलश्च तीक्ष्णमूलः कुलञ्जनः ।
कुलञ्जः कटुतिक्तोष्णो दीपनो मुखदोषनुत् ॥ ५५ ॥
(गौं कुड़विशेष, महाभरी वच ।)

अथ जीरकनाम ।

जीरको जरणो जीरो जीर्णो दीप्यश्च दीपकः ।
अजाजिको वह्निशिखो मागधश्च नवाह्वयः ॥ ५६ ॥
जीरकः कटुरुष्णश्च वातघ्नदीपनः परः ।
गुल्माध्मानातिसारघ्नो ग्रहणीक्रिमिहृत्परः ॥ ५७ ॥
(हिं जीरा । तैं जीलकर्र । गौं शादाजीरे, वड़जीरे ।)

अथ गौरजीरनाम ।

गौरादिजीरकस्त्वन्योऽजाजी स्यात् श्वेतजीरकः ।
कणाह्वा कणजीर्णा च कणा दीप्यः सितादिकः ।
ज्ञेया दीर्घकणा चैव सिताजाजी नवाह्वया ॥ ५८ ॥
गौराजाजी हिमा रुच्या कटुर्मधुरदीपनी ।
क्रिमिघ्नी विषहन्त्री च चक्षुष्याध्माननाशिनी ॥ ५९ ॥
(मं पाण्ढरे जीरे । कं बिलियजीरिगे ।
गौं शादाजीरे ।)

अथ कृष्णजीरनाम ।

कृष्णा तु जरणा काली बहुगन्धा च भेदिनी ।
कटुभेदिनिका रुच्या नीला नीलकणा स्मृता ॥ ६० ॥
काश्मीरजीरका वर्षा काली स्याद् दन्तशोधनी ।
कालमेषी सुगन्धा च विज्ञेया बाणभूह्वया ॥ ६१ ॥ *
जरणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी ।
रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च चक्षुष्या ग्रहणी परा ॥ ६२ ॥
(मं कालेंजीरें । कं करिजीरिगे । तें नल्लजीर ।
हिं मङ्गरइल । गौं कालजीरे ।)

अथ पृथ्वीकानाम ।

दीप्योपकुञ्चिका काली पृथ्वी स्थूलकणा पृथुः ।
मनोज्ञा जरणी जीर्णा तरुणी स्थूलजीरकः ।
सुषवी कारवी ज्ञेया पृथ्वीका च चतुर्दश ॥ ६३ ॥
पृथ्वीका कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मामदोषनुत् ।
आध्मानहरा जीर्णा जन्तुघ्नी दीपनी परा ॥ ६४ ॥
(मं कालेंजीरें । कं करिदोड्डजीरगे ।
गौं मोटाकृष्णजीरे ।)

---

* बाणभूह्वया पञ्चदशसंख्येत्यर्थः ।

अथ वृहत्पालीनाम।

वृहत्पाली क्षुद्रपत्रोऽरण्यजीरः कणा तथा।
वनजीरः कटुः शीतो व्रणघ्नो पञ्चनामकः॥ ६५॥

(मं राणजीरें। कं काजीरगे।)

अथ सामान्यसमस्तजीरकगुणाः।

जीरकाः कटुकाः पाके क्रिमिघ्ना वह्निदीपनाः।
जीर्णज्वरहरा रुच्या व्रणहाध्माननाशनाः॥ ६६॥

अथ मेथिकानाम।

मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका।
बोधनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा॥ ६७॥
वल्लरी चन्द्रिका मेथा मिश्रपुष्पा च कैरवी।
कुञ्चिका बहुपर्णी पीतबीजा मुनीन्दुधा॥ ६८॥
मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपणी।
अरोचकहरा दीप्तिकरा वातघ्नदीपनी॥ ६९॥

(हिं मं मेथी। कं मेथय। तें मेण्टुलु। तां वेण्डयम्।
गौं मेति।)

अथ हिङ्गुपत्रीनाम।

पृथ्वीका हिङ्गुपत्री च कवरी दीर्घिका पृथुः।
तन्वी च दारुपत्री च विल्वी वाष्पी नवाह्वया॥ ७०॥
हिङ्गुपत्री कटुस्तीक्ष्णा तिक्तोष्णा कफवातनुत्।
आमक्रिमिहरा रुच्या पथ्या दीपनपाचनी॥ ७१॥

(हिङ्गुपत्रीति सर्वत्रख्याता। गौं वंशपत्रदल।)

---

* मुनीन्दुधा सप्तदशसंख्येत्यर्थः। ज्योतिष्फला गन्धफला चेति द्वयम्।

अथ रास्नानाम।

रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसना रसा।
सुगन्धिमूला सुरसा रसाढ्याऽतिरसा दश ॥ ८० ॥
रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृणं तथा।
श्रेये मूलदले श्रेष्ठे तृणरास्ना च मध्यमा ॥ ८१ ॥
रास्ना गुरुश्च तिक्तोष्णा विषवातास्रकासजित्।
शोफकम्पोदरश्लेष्मशमनी पाचनी च सा ॥ ८२ ॥
(हिं रास्ना। तें किरम्मिचक। तां अन्तरदामर।
गौं रास्ना। रास्ना केदारदेशे प्रसिद्धा।)

अथ स्थूलैलानाम।

स्थूलैला बहुलैला त्रिपुटा त्रिदिवोद्भवा च भद्रैला।
सुरभित्वक् च महैला पृथ्वी कन्या कुमारिका चैन्द्री ॥८३॥
कायस्था गोपुटा कान्ता घृताची गर्भसम्भवा।
इन्द्राणी दिव्यगन्धा च विज्ञेयाऽष्टादशाह्वया ॥ ८४ ॥
(म एलदोडि, एलची। तें पेद्दएलाकुलु, यवड्लक्कि,
एलुकचेट्टु। तां एलम्। हिं इलाँची पूरबी।
गौं वड़ एलाच।)

अथ सूक्ष्मैलानाम।

एला बहुलगन्धैन्द्री द्राविडी निष्कुटिस्त्रुटिः।
कपोतवर्णी गौराङ्गी बाला बलवती हिमा ॥ ८५ ॥
चन्द्रिका चोपकुञ्ची च सूक्ष्मा सागरगामिनी।
गर्भारिर्गन्धफलिका कायस्थाऽष्टादशाह्वया ॥ ८६ ॥
एलाद्वयं शीतलतिक्तमुक्तं सुगन्धि पित्तार्त्तिकफापहारि।
करोति हृद्रोगमलार्त्तिबस्तिपुंस्त्वघ्नमत्र स्थविरा गुणाढ्या ॥८७॥
(हिं छोटीएलाचि। तें चिन्नयालकुलु, एलक्काय।
गौं छोटएलाच।)

अथ हिङ्गुनाम।

हिङ्गूग्रगन्धं भूतारिर्बाह्लीकं जन्तुनाशनम्।
शूलगुल्मादिरक्षोघ्नमुग्रवीर्य्यं च रामठम्॥ ७२॥
अगूढगन्धं जरणं भेदनं सूपधूपनम्।
दीप्तं सहस्रवेधीति ज्ञेयं पञ्चदशाभिधम्॥ ७३॥
हृद्यं हिङ्गु कटूष्णं च क्रिमिवातकफापहम्।
विबन्धाध्मानशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मनाशनम्॥ ७४॥
(हिं, वम् हिङ्ग। मं इङ्ग। कं लेसु। तें इङ्गुर। गौं हिं।)

अथ नाडीहिङ्गुनाम।

नाडीहिङ्गुः पलाशाख्या जन्तुका रामठी च सा।
वंशपत्री च पिण्डाह्वा सुवीर्य्या हिङ्गुनाडिका॥ ७५॥
नाडीहिङ्गुः कटूष्णा च कफवातातिशान्तिकृत्।
विष्ठाविबन्धदोषघ्नमानाहामयहारि च॥ ७६॥
(मं नाडीहिङ्गु। कं कलहन्ति। हिं कलःपतिहिङ्गु।
गौं हिङ्गुविशेष।)

अथ अग्निजारनाम।

अग्निजारोऽग्निनिर्य्यासोऽप्यग्निगर्भोऽग्निजः स्मृतः।
वडवाऽग्निमलो ज्ञेयो जरायुश्चाग्निसम्भवः॥ ७७॥
स्यादग्निजारः कटूष्णवीर्य्यस्तुण्डामयो वातकफापहश्च।
पित्तप्रदः सोऽधिकसन्निपातशूलार्त्तिशीतामयनाशकश्च॥ ७८॥

आराभः (अग्निजारभेदः)।

आराभो दहनस्पर्शोपिच्छिलः सागरे भवः।
जरायुस्तच्चतुर्वर्णः तेषु श्रेष्ठः सलोहितः॥ ७९॥
(अग्निजार इति भाषा पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे स्वनामख्याते
सागरसम्भूतौषधविशेषे।)

---

* शूलगुल्मघ्नं रक्षोघ्नमिति द्वयम्।

अथ सैन्धवनाम।

सैन्धवं स्याच्छीतशिवं नादेयं सिन्धुजं शिवम्।
शुद्धं शिवात्मजं पथ्यं मणिमन्थं नवाभिधम्॥ ८८॥
सैन्धवं लवणं हृष्यं चक्षुष्यं रुचिदीपनम्।
त्रिदोषशमनं पूतं व्रणदोषविबन्धजित्॥ ८९॥
सैन्धवं द्विविधं ज्ञेयं श्वेतं रक्तमिति क्रमात्।
रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्यं पूतनं शिवम्॥ ९०॥
(सैन्धव इति प्रायेण सर्वत्र प्रसिद्धम्। हिं सैन्धेलोण।
गौं सैन्धवलवण।)

अथ सौवर्चलनाम।

सौवर्चलन्तु रुचकं तिलकं हृद्यगन्धकम्।
अक्षञ्च कृष्णलवणं रुच्यं कौटविकं तथा॥ ९१॥
सौवर्चलं लघु क्षारं कटूष्णं गुल्मजन्तुजित्।
ऊर्द्ध्ववातामशूलार्त्ति विबन्धारोचकान् जयेत्॥ ९२॥
(मं कं सौवर्चल। हिं चौहारकौड़ा, चौहारलवण।
गौं सचललवण।)

अथ काचलवणनाम।

नीलं काचोद्भवं काचं तिलकं काचसम्भवम्।
काचसौवर्च्चलं कृष्णलवणं पाक्यजं स्मृतम्॥ ९३॥
काचोत्थं हृद्यगन्धञ्च तत्कालवर्णं तथा।
कुरुविन्दं काचमलं कृत्रिमञ्च चतुर्दश॥ ९४॥
काचादिलवणं रुच्यमीषत्क्षारं च पित्तलम्।
दाहकं कफवातघ्नं दीपनं गुल्मशूलहृत्॥ ९५॥
(काचलवण इति सर्वत्र प्रसिद्धम्। गौं कालालवण,
कृष्णलवण। सोरा इति केचित्, तन्मते।
मं वाहड़खार।)

अथ विड़नाम।

विड़ं द्राविड़कं खण्डं कृतकं क्षारमासुरम्।
सुपाक्यं खण्डलवणं धूर्त्तं कृत्रिमकं दश॥ ९६॥
विड़मुष्णञ्च लवणं दीपनं वातनाशनम्।
रुच्यं चाजीर्णशूलघ्नं गुल्ममेहविनाशनम्॥ ९७॥
(म, कं विड़लवण। हिं विड़ि, खासोचर।
गौं विट्लवण।)

अथ गाढ़ादिलवणनाम।

गाढ़ादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गड़देशजम्।
गड़ोत्थं च मल्लारभं साम्भरं सम्भरोद्भवम्॥ ९८॥
गड़ोत्थं तूष्णलवणमीषदम्लं मलापहम्।
दीपनं कफवातघ्नमर्शोघ्नं कोष्ठशोधनम्॥ ९९॥
(गाढ़लवणम् सम्भरदेशे प्रसिद्धम्। गौं शाम्भरलवण।)

अथ सामुद्रकनाम।

सामुद्रकं तु सामुद्रं समुद्रलवणं शिवम्।
वंशिरं सागरोत्थञ्च शिशिरं लवणाब्धिजम्॥ १००॥
सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्रदपित्तदम्।
विदाहिकफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत्परम्॥ १०१॥
(म कं वड़ागरलवण। हिं पाङ्गा। गौं पाङा, करकच।)

अथ द्रौणेयनाम।

द्रौणेयं वार्द्धेयं द्रोणीजं वारिजं च वार्द्धिभवम्।
द्रोणीलवणं द्रौणं विकटुलवणं च वसुसंज्ञम्॥ १०२॥*
द्रौणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाल्पपित्तलम्॥ १०३॥
(म दोणीचेमीट। द्रां दोणीय उपु।)

---

* वसुसंज्ञं अष्टसंख्यकमित्यर्थः।

अथ औषरकनाम ।

औषरकं सार्वगुणं सार्वरसं सर्वलवणमूषरजम्* ।
साम्भारं बहुलवणं मेलकलवणं च मिश्रकं नवधा ॥१०७॥
औषरं तु कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकृद् ग्राहि मूत्रसंशोधकारि च ॥ १०८ ॥
(म॰ कटुया । क॰ वैरकेय । ता॰ आट्टउप्पु ।
गौ॰ खाड़ीनुन् ।)

अथ रोमकनाम ।

रोमकमौद्भिदमुक्तं वसुकं वसु पांशुलवणमूषरजम् ।
पांशवमौषरमैरिणमौर्वं सार्वसहं रुद्रैः† ॥ १०९ ॥
रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥ ११० ॥
(म॰ वापिसुखलेम्मोठ । क॰ बयलुगट्टियउप्पु ।
हिं॰ शाकम्भरि । गौ॰ शम्बरलवण ।)

अथ अजमोदानाम ।

अजमोदा खराह्वा च वस्तमोदा च मर्कटी ।
मोदा गन्धदला हस्तिकारवी गन्धपत्रिका ॥ १११ ॥
मायूरी शिखिमोदा च मोदाढ्या वह्निदीपिका ।
ब्रह्मकोशी विशाला च हृद्यगन्धोग्रगन्धिका ।
मोदिनी फलमुख्या च वसुचन्द्राभिधा मता‡ ॥ ११२ ॥
अजमोदा कटूष्णा रूक्षा कफवातहारिणी रुचिकृत् ।

---

* ऊषरं मरुक्षेत्रं तस्मात् जायते इति ऊषरजं मरुक्षेत्रसम्भवमित्यर्थः ।

† रुद्रैरिति एकादशसंख्यकमित्यर्थः ।

‡ वसुचन्द्राभिधेति अष्टादशसंख्येत्यर्थः ।

शूलाध्मानारोचकजठरामयनाशनी चैव ॥ ११३ ॥

(मं कं अजमोदा । हिं अजमूद । तें वाम ।

गौं राम्धनी ।)

अथ रेणुकानाम ।

रेणुका कपिला कान्ता नन्दिनी मैथिला द्विजा ।

राजपुत्री हिमा रेणुः पाण्डुपुत्री हरेणुका ॥ ११४ ॥

सुपर्णी शिशिरा शान्ता कौन्ती वृत्ता च धर्मिणी ।

कपिलोमा हैमवती पाण्डुपत्नी च विंशतिः ॥ ११५ ॥

रेणुका तु कटुः शीता खर्जूकण्डूतिहारिणी ।

तृष्णादाहविषघ्नी च मुखवैमल्यकारिणी ॥ ११६ ॥

(मं कं रेणुका । गौं रेणुकशाक । हिं सम्भालुकाबीज ।

वं वैणुकबीज, कौन्ती । तां येट्टी ।)

अथ बोलनाम ।

बोलं रक्तापहं मुण्डं सुरसं पिण्डकं विषम् ।

निर्लोहं बर्बरं पिण्डं सौरभं रक्तगन्धकम् ॥ ११७ ॥

रसगन्धं महागन्धं विश्वञ्च शुभगन्धकम् ।

विश्वगन्धं गन्धरसं व्रणारिर्वसुभूद्वयम् ॥ ११८ ॥

बोलन्तु कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् ।

कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहम् ॥ ११९ ॥

(मं, कं, हिं, दां, बोल । तें वालिम्बोपोलम् । तां बैल-

इपोलम् । वम्० रक्ताबोल । गौं गन्धरस, बोल ।

गौं हिराबोल, खुन्खारापी ।)

अथ कर्चूरनाम ।

कर्चूरो द्राविडः कार्शो दुर्लभो गन्धमूलकः ।

---

* वसुभूद्वयमिति अष्टादशसंख्यकमित्यर्थः ।

वैधमुख्यो गन्धसारो जटिलश्चाष्टनामकः॥ १२०॥
कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः।
मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत्॥ १२१॥
(कं, मं, कचोरा। हिं कचुरा। तें पौकानीकंचेट्टा।
गौं एकाङ्गी।)

अथ पाठानाम।

पाठाऽम्बष्ठाऽम्बष्ठिका स्यात् प्राचीना पापचेलिका।
पाठिका स्थापनी चैव श्रेयसी वृद्धिकर्णिका॥ १२२॥
एकाष्ठीला कुचेली च दीपनी वरतिक्तका।
तिक्तपुष्पा वृहत्तिक्ता दीपनी विशिरा वृकी।
मालवी च वरा देवी वृत्तपर्णी द्विड्भिता॥ १२३॥ *
पाठा तिक्ता गुरूष्णा च वातपित्तज्वरापहा।
भग्नसन्धानकृत्पित्तदाहातीसारशूलहृत्॥ १२४॥
(चक्रपाठा इति देशविशेषेष्वाता। हिं निमुका।
तें पाठचेट्टु। उत् अकान्विन्धि। गौं आक-
नादि, आखान्दि।)

अथ वृक्षाम्लनाम।

वृक्षाम्लमम्लशाकं स्याच्चुकाम्लं तित्तिडीफलम्।
शाकाम्लमम्लपूरं च पूराम्लं रक्तपूरकम्॥ १२५॥
चूडाम्लवीजाम्लफलाम्लकं स्यादम्लादिवृक्षाम्लफलं रसाम्लम्।
श्रेष्ठाम्लमत्यम्लमथाम्लवीजं फलं च चुक्रादि नगेन्दुसंख्यम्॥१२६॥†
वृक्षाम्लमम्लं कटुकं कषायं सोष्णं कफार्शोघ्नमुदीरयन्ति।

---

* द्विड्भितेति द्वाविंशतिसंख्येत्यर्थः। द्वक् नेवम्, नेवं द्वि।

† नगेन्दुसंख्यं नगः पर्वतः सप्त, इन्दुश्चन्द्र एकः, सप्तदश-संख्येत्यर्थः।

कटुरञ्जनीकाण्डरुहा कटुश्च कटुरोहिणी।
केदारकटुकाऽरिष्टाऽप्यामघ्नो पञ्चविंशतिः॥ १३४॥
कटुकाऽतिकटुस्तिक्ता शीतपित्तास्रदोषजित्।
बलासाऽरोचकश्वासज्वरच्छर्दिरेचनी च सा॥ १३५॥
(केदारकटुकीति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धा। हिं कुटकी।
तें नल्लकोलकर। गौं कटकी।)

अथ अतिविषानाम।

अतिविषा श्वेतकन्दा विश्वा शृङ्गी च भङ्गुरा।
विरूपा श्यामकन्दा च विश्वरूपा महौषधी॥ १३६॥
वीरा प्रतिविषा चान्द्री विषा श्वेतवचा स्मृता।
अरुणोपविषा चैव ज्ञेया षोडशसम्मिता॥ १३७॥
कटूष्णाऽतिविषा तिक्ता कफपित्तज्वरापहा।
आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दिविनाशनी॥ १३८॥
त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा।
रसवीर्य्यविपाकेषु निर्विशेषगुणा च सा॥ १३९॥

अथ अतिविषाशोधनम्।

दोलायां गोमयक्काथे पचेदतिविषां तथा।
सूर्य्यतापे भवेच्छुष्का योजयेत् तां भिषग्वरैः॥ १४०॥
(अतिविषेति सर्वत्र प्रसिद्धा। हिं आतइष्।
तें अतिवसचेटु। गौं आतइच्।)

अथ मुस्तानाम।

मुस्ताभद्रावारिदाश्चोदमेघा
जीमूतोऽब्दो नीरदोऽभ्रं घनश्च।
गाङ्गेयं स्याद्भद्रमुस्ता वराही
गुन्द्राग्रन्थिर्भद्रकासी कसेरुः॥ १४१॥
क्रोडेष्टा कुरुविन्दाख्या सुगन्धिर्ग्रन्थिला हिमा।

तृष्णासमीरोदरहृद्गदादिगुल्मातीसारव्रणदोषनाशि ॥ १२७ ॥

(हिं विषाम्बिल । गौं चुका । "मतान्तरे हिं अम्बो, इम्बो ।
मं इम्ली, चिञ्चा । कं लुनिसे । तें चिण्ट । उत्० कँथाँ ।
तां पुलि । वम्० टिन्टज् । गौं तें तुल" ।
"मल्हदा" "अम्बलकूटा" इति
च केचित् ।)

अथ अम्लवेतसनाम ।

अम्लोऽम्लवेतसो वेधी रसाम्लो वीरवेतसः ।
वेतसाम्लश्चाम्लसारः शतवेधी च वेधकः ॥ १२८ ॥
भीमश्च भेदनो भेदी राजाम्लश्चाम्लभेदनः ।
अम्लाङ्गो रक्तसारः फलाम्लश्चाम्लनायकः ॥ १२९ ॥
सहस्रवेधी वीराम्लो गुल्मकेतुर्धराद्विधा ।
शङ्खमांसादिद्रावी स्यादृद्विधा चैवाम्लवेतसः ॥ १३० ॥
अम्लवेतसमत्यम्लं कषायोष्णं च वातजित् ।
कफार्शःश्रमगुल्मघ्नमरोचकहरं परम् ॥ १३१ ॥

(अम्लवेतस इति भोटदेशे गौड़े च प्रसिद्धम् । हिं आम-
लटास् । "थैकल" इति देशान्तरे प्रसिद्ध
इति चक्रदत्तः ।)

अथ कटुकानाम ।

कटुका जननी तिक्ता रोहिणी तिक्तरोहिणी ।
चक्राङ्गी मत्स्यपित्ता च वक्त्रला शकुलादनी ॥ १३२ ॥
सादनी शतपर्वा स्यात् चक्राङ्गी मत्स्यभेदिनी ।
अशोकरोहिणी कृष्णा कृष्णभेदा महौषधी ॥ १३३ ॥

---

* धराद्विधेति धरा एकसंख्या, अश्वि नेत्रं द्विसंख्या, तेन
एकविंशतिसंख्येत्यर्थः ।

वन्या राजकसेरुश्च कच्छोत्था पञ्चविंशतिः ॥ १४२ ॥
भद्रमुस्ता कषाया च तिक्ताशीता च पाचनी ।
पित्तज्वरकफघ्नी च ज्ञेया तृड्घ्नी च सा ॥ १४३ ॥
(कं भद्रकाशी ।)

अथ नागरमुस्तानाम ।

अपरा नागरमुस्ता नागरोत्था नागरादिघनसंज्ञा ।
चक्राङ्का नादेयो चूडाला पिण्डमुस्ता च ॥ १४४ ॥
शिशिरा च वृषध्वाङ्क्षी कच्छरुहा चारुकेसरोत्कटा ।
सा पूर्णकोष्ठसंज्ञा कलापिनी सागरेन्दुमिता ॥ १४५ ॥ *
तिक्ता नागरमुस्ता कटुः कषाया च शीतला कफनुत् ।
पित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहनाशनी श्रमहृत् ॥ १४६ ॥
(नागरमुस्तानागरदेशे प्रसिद्धा । हिं नागरमोथा । तें तुङ्ग-
गड्डलविम् । तां मुट्टकाच । द्रां गरमोटा ।
गौं नागरमुता ।)

अथ यष्टीमधुनाम ।

यष्टीमधुर्मधुयष्टी मधुवल्ली मधुस्रवा ।
मधुकं मधुका यष्टी यष्ट्याह्वं वसुसम्मितम् ॥ १४७ ॥
मधुरं यष्टिमधुकं किञ्चित्तिक्तं च शीतलम् ।
चक्षुष्यं पित्तहृद्वृष्यं शोषतृष्णाव्रणापहम् ॥ १४८ ॥
(मं कं यष्टीमधु । हिं जेठीमधु, मुलहटी । तें
मिष्टमूलविशेषमु । गौं यष्टिमधु ।)

अथ क्लीतनक नाम ।

अन्यत्क्लीतनमुक्तं क्लीतनकं क्लीतनीयकं मधुकम् ।

---

* सागरेन्दुमितेति । सागराः पूर्वोत्तरभेदात् चत्वार एवात्र ग्राह्या, न तु लवणादिभेदेन सप्त । इन्दुश्चन्द्र एकः, तेन चतुर्दशसंख्येत्यर्थः ।

मधुवल्ली च मधूली मधुरलता मधुरसाऽतिरसा ॥ १४८ ॥
शोषापहा च सौम्या खलजा जलजा च सा विधाभूता।
सामान्येन मतेयं द्वादशसंज्ञा बुधैर्मधिया ॥ १५० ॥
शीतलं मधुरं रुच्यं बल्यं वृष्यं व्रणापहम्।
शीतलं गुरु चक्षुष्यमस्रपित्तापहं परम् ॥ १५१ ॥
(गौं मं कं वज्रियष्टिमधु।।)

अथ भार्ङ्गी (भार्गी) नाम।

भार्ङ्गी गर्दभिशाकश्च फञ्जी चाङ्गारवल्लरी।
वर्षा ब्राह्मणयष्टिश्च वर्बरी भृङ्गजा च सा ॥ १५२ ॥
पद्मा यष्टिश्च भारङ्गी वातारिः कासजित्परम्।
सुरूपाभ्रमरेष्टा च शक्रमाता च षोडश ॥ १५३ ॥
भार्ङ्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशनी।
शोफव्रणक्रिमिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी ॥ १५४ ॥
(मं भारङ्गी। कं किवर्दगु। हिं बरङ्गी, बभनेटी।
तें भगटमारङ्गि। नेपा० चूया।
गौं वामनहाटी।)

अथ पुष्करमूलनाम।

मूलं पुष्करमूलं च पुष्करं पद्मपत्रकम्।
पद्मं पुष्करजं बीजं पौष्करं पुष्कराह्वयम् ॥ १५५ ॥
काश्मीरं ब्रह्मतीर्थं च श्वासारिर्मूलपुष्करम्।
ज्ञेयं पञ्चदशाह्वं च पुष्कराद्यं जटाशिफं ॥ १५६ ॥
पुष्करं कटुतिक्तोष्णं कफवातज्वरापहम्।
श्वासारोचककासघ्नं शोफघ्नं पाण्डुनाशनम् ॥ १५७ ॥
(पुष्करमूल पुष्करे प्रसिद्धं। पातालपद्मिनीति काश्मीरदेश-
प्रसिद्धकन्दविशेषे। तें पुष्करदेशंलोप्रसिद्धमैन औषधि-
विशेषमु। हिं पोहोकरमूली। गौं पुष्करमूल।)

अथ शृङ्गीनाम।

शृङ्गी कुलीरशृङ्गी स्याद् घोषा च वनमूर्द्धजा।
चन्द्रा कर्कटशृङ्गी च महाघोषा च शृङ्गिका॥ १५८॥
कालिका चेन्दुखण्डा च लताङ्गी च विषाणिका।
वक्रा च शिखरं चैव कर्कटाह्वा त्रिपञ्चधा॥ १५९॥ *
तिक्ता कर्कटशृङ्गी तु गुरूष्णाऽनिलापहा।
हिक्कातीसारकासघ्नी श्वासपित्तास्रनाशनी॥ १६०॥
(मं काकडासिङ्गी। कं तें कर्काटशृङ्गी। हिं काकड़ा-
शृङ्गी, ककरशिं। गौं काँकड़ाशृङ्गी।)

अथ दन्तीनाम।

दन्ती शीघ्रा श्येनघण्टा निकुम्भी
नागस्फोता दन्तिनी चोपचित्रा।
भद्रा रूक्षा रोचनी चानुकूला
निःशल्या स्याद्वक्रदन्ता विशल्या॥ १६१॥
मधुपुष्पैरण्डफला भद्राख्यैरण्डपत्त्रिका।
उदुम्बरदला चैव तरुणी चाग्निरेवती।
विशोधनी च कुम्भी च ज्ञेया चाग्निकराह्वया॥१६२॥ †
दन्ती कटूष्णा शूलामत्वग्दोषशमनी च सा।
अर्शोव्रणाश्मरीशल्यशोधनी दीपनी परा॥ १६३॥
(मं दान्ति। कं दन्ति। हिं हकुम्। तें दन्तिचेट्टु, कोण्ड-
अमदुम्। वं जामालगोटा। गौं दन्तिगाछ।)

---

* त्रिपञ्चधेति त्रिगुणितपञ्चसंख्या, तेन पञ्चदशसंख्येत्यर्थः।

† अग्निकराह्वयेति अग्निस्त्रि, करः द्वि, तेन त्रयोविंशति-संख्येत्यर्थः।

अथ अपरदन्तीनाम।

अन्या दन्ती केशरुहा विषभद्रा जयावहा।
आवर्त्तकी वराङ्गी च जयाह्वा भद्रदन्तिका॥ १६४॥
अन्या दन्ती कटूष्णा च रेचनी क्रिमिहा परा।
शूलकुष्ठामदोषघ्नी तुदामयविनाशनी॥ १६५॥
(मं दुसरीदान्ती। कं एरडनेदन्ति।)

अथ दन्तीवीजनाम।

रेचको जयपालश्च सारकस्तित्तिरीफलम्।
दन्तीवीजं मलद्रावि ज्ञेयं स्याद्वीजरेचनी॥ १६६॥
कुम्भीवीजं कुन्तिनीवीजसंज्ञं
घण्टावीजं दन्तिनीवीजमुक्तम्।
वीजान्ताख्यं शोधनी चक्रदन्त्यो
वेदेन्द्राख्यं तन्निकुम्भाश्च वीजम्॥ १६७॥ *
जेपालः कटुरुष्णश्च क्रिमिहारी विरेचनः।
दीपनः कफवातघ्नो जठरामयशोधनः॥ १६८॥
(गौं जयपाल। मं जेपाल। जामालगोटा इति च
देशविशेषे ख्याता।)

अथ त्रिवृन्नाम।

उक्ता त्रिवृन्मालविका मसूरा
श्यामाऽर्द्धचन्द्रा विदला सुषेणी।
कालिन्दिका सैव तु कालमेषी
काली त्रिवेलाऽवनिचन्द्रसंज्ञा॥ १६९॥ †
त्रिवृत्तिक्ता कटूष्णा च क्रिमिश्लेष्मोदरार्त्तिजित्।

---

* वेदेन्द्राख्यमिति चतुर्दशसंख्येत्यर्थः।
† अवनि चन्द्रसंज्ञेति एकादशसंख्येत्यर्थः।

कुष्ठकण्डुव्रणान् हन्ति प्रशस्ता च विरेचने ॥ १७० ॥

(मं तियड । कं तिगडे । गौं कालतेउड़ी । हिं तवेद, निशोत, मकूपतर, पियोरी । तें आलतेगड़ । तां शिवदई । वम्० फुट्‌कुरी, निशोथोर ।)

अथ रक्तात्रिवृन्नाम ।

रक्ताऽन्यापि च कालिन्दी त्रिपुटा ताम्रपुष्पिका ।
कुलवर्णा मसूरी चाप्यसृताऽर्काकनाशिका ॥ १७१ ॥
रक्ता त्रिवृद्रसे तिक्ता कटूष्णा रेचनी च सा ।
ग्रहणी मलविष्टम्भहारिणी हितकारिणी ॥ १७२ ॥

(गौं लालतेउड़ी । मं लोहिड़ोतियड । कं केम्पिनेयतियडे ।)

अथ त्वग्वल्कलनाम ।

त्वचं त्वग्वल्कलं भृङ्गं वराङ्गं मुखशोधनम् ।
शकलं सैंहलं वन्यं सुरसं रामवल्लभम् ॥ १७३ ॥
उत्कटं बहुगन्धञ्च विज्जुलञ्च वनप्रियम् ।
लाटपर्णं गन्धवल्कं वरं शीतं वसुचितौ ॥ १७४ ॥ ✱
त्वचन्तु कटुकं शीतं कफकासविनाशनम् ।
शुक्रामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥ १७५ ॥

(मं कं तज । गौं दारुचिनि । हिं त्वक् ।)

अथ तमालपत्रनाम ।

पत्रं तमालपत्रञ्च पत्रकं छदनं दलम् ।
पलाशमंशुकं वासस्तापसं सुकुमारकम् ॥ १७६ ॥
वस्त्रं तमालकं रामं गोपनं वसनं तथा ।
तमालं सुरभिगन्धं ज्ञेयं सप्तदशाह्वयम् ॥ १७७ ॥
पत्रकं लघु तिक्तोष्णं कफवातविषापहम् ।

✱ वसुचितौ अष्टादशसंख्येत्यर्थः ।

वस्तिकण्डूतिदोषघ्नं मुखमस्तकशोधनम् ॥ १७८ ॥

(मं, कं पत्रक । हिं तेजपत्र । गौं तेजपात ।)

अथ नागकेसरनाम ।

किञ्जल्कं कनकाह्वं च केसरं नागकेसरम् ।

चाम्पेयं नागकिञ्जल्कं नागीयं काञ्चनं तथा ॥ १७९ ॥

सुवर्णं हेमकिञ्जल्कं रुक्मं हेम च पिञ्जरम् ।

फणिपुन्नगयोगादि केसरं पद्मभूह्वयम् ॥ १८० ॥

नागकेसरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।

वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥ १८१ ॥

(मं, कं, हिं, नागकेसर । तें नागकेसराल् । तां नाङ्गल ।

वम्० नागचम्प । गौं नागेश्वरचांपा ।)

अथ तवक्षीरनाम (वंशरोचनाविशेषः) ।

तवक्षीरं पयःक्षीरं यवजं गवयोद्भवम् ।

अन्यद्धाधूमजं चान्यत् पिष्टिकातण्डुलोद्भवम् ॥ १८२ ॥

अन्यच्च तालसम्भूतं तालक्षीरादिनामकम् ।

वनगोक्षीरजं श्रेष्ठमभावेऽन्यदुदीरितम् ॥ १८३ ॥

तवक्षीरं तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तनुत् ।

क्षयकासकफश्वासनाशनं चास्रदोषनुत् ॥ १८४ ॥

(मं कं तवक्षीर । हिं तीखाक्षीर । पलाश-

गन्धेति प्रसिद्धम् ।)

अथ तालीसपत्रनाम ।

तालीसपत्रं तालीसं पत्राख्यं च शुकोदरम् ।

धात्रीपत्रं चार्कवेधं करिपत्रं घनच्छदम् ॥ १८५ ॥

नीलं नीलाम्बरं तालं तालीपत्रं तलाह्वयम् ।

तालीसपत्रकस्येति नामान्याहुश्चतुर्दश ॥ १८६ ॥

तालीसपत्रं तिक्तोष्णं मधुरं कफवातनुत् ।

व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्रामयापहा ॥ १९७ ॥
योजना योजनी कौब्जी सिंहिली च चतुर्विधा।
मञ्जिष्ठा चैव सा प्रोक्ता विलोमे चोत्तमोत्तमा ॥ १९८ ॥
(हिं मजीठ। वम्० जिङ्गिनि। तें मञ्जिष्ठतीठो, ताम्रवल्ली।
तां मञ्जिट्टी। रनास इति पारस्यदेशे प्रसिद्धः।
गौं मञ्जिष्ठा।)

अथ हरिद्रानाम।

हरिद्रा हरिद्रञ्जनी स्वर्णवर्णा
सुवर्णा शिवा वर्णिनी दीर्घरागा।
हरिद्री च पीता वराङ्गी च गौरी
जनिष्ठा वरा वर्णदात्री पवित्रा ॥ १९९ ॥
हरिता रजनीनाम्नी विषघ्नी वरवर्णिनी।
पिङ्गला वर्णिनी चैव मङ्गल्या मङ्गला च सा ॥ २०० ॥
लक्ष्मी भद्रा शिफा शोफा शोभना सुभगाह्वया।
श्यामा जयन्तिका हे च निशाख्यामविलासिनी ॥ २०१ ॥
हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत्।
मेहकण्डूव्रणान् हन्ति देहवर्णविधायिनी ॥ २०२ ॥
(मं हलदि। कं अरसिन। तें पसुपु। हिं हर्दी, हल्दी।
दां, गुर्ज० हलद। गौं हलुद।)

अथ दारुहरिद्रानाम।

अन्या दारुहरिद्रा च दार्वी पीतद्रु पीतिका।
कालेयकं पीतदारु स्थिररागा च कामिनी ॥ २०३ ॥
कटङ्कटेरी पर्जन्या पीतदारु निशा स्मृता।
कालीयकं कामवती दारुपीता पचम्पचा।
स्यात् कर्कटकिनी ज्ञेया प्रोक्ता सप्तदशाह्वया ॥ २०४ ॥
तिक्ता दारुहरिद्रा तु कटूष्णा व्रणमेहनुत्।

कासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषविनाशकृत् ॥ १८७ ॥

(मं, कं, तालीपत्र, तालिशत्रि, तालिशपत्र। तें, तां, तालिशपत्रि। द्रां पनिश्वल। वं ताम्बठ। गौं तालिशपत्र।)

अथ वंशरोचनानाम।

स्याद्वंशरोचना वांशी तुङ्गक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशगा शुक्ला वंशक्षीरी च वैणवी ॥ १८८ ॥
त्वक्सारा कर्मरी श्वेता वंशकर्पूररोचना।
तुङ्गा रोचनिका पिङ्गा नवेन्दुर्वंशशर्करा ॥ १८९ ॥
स्याद्वंशरोचना रूक्षा कषाया मधुरा हिमा।
रक्तशुद्धिकरी तापपित्तोद्रेकहरा शुभा ॥ १९० ॥
तवक्षीरं यवक्षीरं क्षीरं जातं गुणोत्तरम्।
वंशक्षीरीसमं प्रोक्तं तदभावेऽन्यवस्तुजम् ॥ १९१ ॥
गवयक्षीरजं क्षीरं सुस्निग्धं शीतलं लघु।
सुगन्धि द्रावकं शुभ्रमन्यत् स्वल्पगुणं स्मृतम् ॥ १९२ ॥

(मं कं वंशरोचना। तां तवक्षीरि। गौं वंशलोचन।)

अथ मञ्जिष्ठानाम।

मञ्जिष्ठा हरिणी रक्ता गौरी योजनवल्लिका।
समङ्गा विकसा पद्मा रोहिणी कालमेषिका ॥ १९३ ॥
भण्डी चित्रलता चित्रा चित्राङ्गी जननी च सा।
मण्डूकपर्णी विजया मञ्जूषा रक्तयष्टिका ॥ १९४ ॥
क्षेत्रिणी चैव रागाढ्या भण्डीरी कालभाण्डिका।
अरुणा ज्वरहन्त्री च छत्रा नागकुमारिका ॥ १९५ ॥
भाण्डीरलतिका चैव रागाङ्गी वस्त्रभूषणा।
त्रिंशाह्वया तथा प्रोक्ता मञ्जिष्ठा च भिषग्वरैः ॥१९६॥
मञ्जिष्ठा मधुरा स्वादे कषायोष्णा गुरुस्तथा।

काण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषहा ॥ २०५ ॥
(गौं दारुहरिद्रा। कं मरनरिसिन। हिं दारुहलदि।
दां जारके हलदी। तें मणिपसुपु।
तां मरमञ्जिल।)

अथ लाक्षानाम।

लाक्षा खदिरका रक्ता रङ्गमाता पलङ्कषा।
जतु च क्रिमिजा चैव द्रुमव्याधिरलक्तकः ॥ २०६ ॥
पलाशी मुद्रणी दीप्तिर्जन्तुका गन्धमादनी।
नीला द्रवरसा चैव पित्तारिर्मुनिभूह्वया ॥ २०७ ॥
लाक्षा तिक्तकषाया स्यात् श्लेष्मपित्तार्त्तिदोषनुत्।
विषरक्तप्रशमनी विषमज्वरनाशनी ॥ २०८ ॥
(मं लाख। कं अरगु। तें लत्तुक, लक्क। हिं लाही।
गौं लाहा, गाला।

अथ अलक्तकनाम।

अलक्तको जन्तुरसो रागो निर्भर्त्सनस्तथा।
जननी जन्तुकारी च सन्धर्षा चक्रमर्दिनी ॥ २०९ ॥
अलक्तकः सुतिक्तोष्णः कफवातामयापहः।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्त्तिनाशनः ॥ २१० ॥
(मं अलिता। कं अलतगे। तां महाउर। हिं लाही।
गौं आलता, लाहा, जौ, गाला।)

अथ लोध्रनाम।

लोध्रो रोध्रो भिल्लतरुश्चिल्लकः काण्डकीलकः।
तिरीटो लोध्रको वृक्षः शम्बरो हस्तिरोध्रकः ॥ २११ ॥
तिलकः काण्डहीनश्च शावरो हेमपुष्पकः।

मुनिभूह्वया सप्तदशसंख्येत्यर्थः।

भिल्ली शावरकश्चैव ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः॥ २१२॥

अथ क्रमुकनाम। (लोध्रविशेषः।)

क्रमुकः पट्टिकारोध्रो काल्करोध्रो बृहद्दलः।
जीर्णबुध्नो बृहद्दल्को जीर्णपत्रोऽक्षिभेषजः॥ २१३॥
शावरः श्वेतरोध्रश्च मार्जनो बहलत्वचः।
पट्टी लाक्षाप्रसादश्च वल्कलो वाणभूह्वयः॥ २१४॥ *
लोध्रद्वयं कषायं स्यात् शीतं वातकफास्रनुत्।
चक्षुष्यं विषहृत्तत्र विशिष्टो वल्करोध्रकः॥ २१५॥
(हिं, म, कं, लोध। तें तेल्ललोद्दुगचेट्टु। गुर्ज लोदर।
गौं लोधगाछ।)

अथ धातकीनाम।

धातकी वह्निपुष्पी च ताम्रपुष्पी च धावनी।
अग्निज्वाला सुभिक्षा च पार्वती बहुपुष्पिका॥ २१६॥
कुमुदा सीधुपुष्पी च कुञ्जरा मद्यवासिनी।
गुच्छसङ्घादिपुष्पान्ता ज्ञेया सा लोध्रपुष्पिणी। †
तीव्रज्वाला वह्निशिखा मदापुष्पीन्द्रसम्मिता॥ २१७॥ ‡
धातकी कटुरुष्णा च मदकृद्विषनाशनी।
प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणनाशिनी॥ २१८॥
(म धायटी। हिं धावइ, धाओला। तें आरिपुव्वु, आर्गि।
उत्० जातिकी। गौं धाइफुलेर गाछ।)

---

* वाणभूह्वय इति पञ्चदशसंख्येत्यर्थः।

† गुच्छसङ्घादि पुष्पान्तेति गुच्छपुष्पा, सङ्घपुष्पेति नामद्वयम्।

‡ इन्द्रसम्मिता अष्टादशसंख्या इत्यर्थः। इन्द्रस्य अष्टादशसंख्याभागिन्याः ज्येष्ठतारायाः अधिपत्वात्।

अथ समुद्रफलनाम।

समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरेत्।
समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः॥ २१९॥

फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि।
त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि॥२२०॥

(मं, कं, समुद्रफल। हिं कदयफल, समुन्दरकापत्।
वम्० समुन्दरशोक। दां समुद्रकापत्ता।
तें समुन्दरपाल।)

अथ निर्विषानाम।

निर्विषाऽपविषा चैव विविषा विषहा परा।
विषहन्त्री विषाभावा ह्यविषा विषवैरिणी॥ २२१॥
निर्विषा तु कटुः शीता कफवातास्रदोषनुत्।*
अनेकविषदोषघ्नी व्रणसंरोपणी च सा॥ २२२॥

(मं, कं, निर्विषा। केदारदेशेऽस्या उत्पत्तिः।
गौं निर्विषीघास।)

अथ विषनाम।

विषमाह्वयममृतं गरलं दारदं गरम्।
कालकूटं कालकूटे हरिद्रं रक्तशृङ्गकम्॥ २२३॥
नीलश्च गरदं क्ष्वेडो घोरं हालाहलं हरम्।
मरं हलाहलं शृङ्गी भूगरं चैकविंशतिः॥ २२४॥

अथ वत्सनाभविषनाम।

अमृतं स्यात् वत्सनाभो विषमुग्रं महौषधम्।
गरलं मरणं नागं स्तोककं प्राणहारकम्।
गरलं स्थावरादि स्यात् प्रोक्तं चैकादशाह्वयम्॥ २२५॥

---

* कालकूटे इति कालश्च कूटश्चेति द्वयम्।

वत्सनाभोऽतिमधुरः सोष्णो वातकफापहः।
कण्ठरुक्सन्निपातघ्नः पित्तसन्तापकारकः॥ २२६॥
(मं, कं, वत्सनाभविष। हिं मिठा। वम्० वचनाग। तां वस-
नवी। गौं स्थावरकन्दविष, काठविष, मिठेविष।)

अथ स्थावरविषनाम।

स्थावरे विषजातीनां श्रेष्ठौ नागोग्रशृङ्गकौ।
नागो टङ्करे श्रेष्ठो लोके दैवोग्रशृङ्गकः॥ २२७॥
विषस्याष्टादशभिदाश्चतुर्वर्गाश्च यत् पृथक्।
तदत्र नोक्तमस्माभिर्ग्रन्थगौरवभीरुभिः॥ २२८॥

अथ सटीनाम।

सटी सठी पलाशश्च षड्ग्रन्था सुव्रता वधूः।
सुगन्धमूला गन्धाली शटिका च पलाशिका॥ २२९॥
सुभद्रा च तृणी दूर्वा गन्धा पृथुपलाशिका।
सौम्या हिमोद्भवा गन्धवधूर्नागेन्दुसम्मिता॥ २३०॥ *
सटी सतिक्ताऽम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च।
कफास्रकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा॥२३१॥
(मं आम्बेहलदि। कं कुलिञ्जरमित्र। वम्० कचोरा।
गौं शठी। इयं कोङ्कणे प्रसिद्धा।)

अथ सटीविशेषनाम।

अन्या तु गन्धपत्रा स्यात् स्थूलाख्या तिक्तकन्दका।
वनजा सटिका वन्ध्या स्तवकोर्ध्वैकपत्रिका॥ २३२॥
गन्धप्रोता पलाशाम्ला गन्धाढ्या गन्धपत्रिका।
दीर्घपत्रा गन्धनिशा शरभूच्छा सुपाकिनी॥ २३३॥ †

---

* नागेन्दुसम्मिता, अष्टादशसंख्यकेत्यर्थः।

† शरभूच्छा, पञ्चदशसंख्येत्यर्थः।

गन्धपत्रा कटुः स्वादुस्तीक्ष्णोष्णा कफवातजित् ।
कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥ २३४ ॥

(पलाशनाम्न इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धा । गौं शटीविशेष, गन्धशटी । मालवे गन्धपलाशीति प्रसिद्धा ।)

अथ समुद्रफेननाम ।

समुद्रफेनं फेनञ्च वार्द्धिफेनं पयोधिजम् ।
सुफेनमब्धिडिण्डीरं सामुद्रं सप्तनामकम् ॥ २३५ ॥
समुद्रफेनं शिशिरं कषायं नेत्ररोगनुत् ।
कफकण्ठामयघ्नञ्च रुचिकृत्कर्णरोगहृत् ॥ २३६ ॥

(मं समुद्रफेन । कं कडलनागले । गुजं समुद्रफिण् । गौं समुद्रेर फेना ।)

अथ अफेननाम ।

अफेनं खसखसरसो निफेनं चाहिफेनकम् ।
अफेनं सन्निपातघ्नं हृद्यं वल्यं च मोहदम् ॥ २३७ ॥

(आफन इति मालवे प्रसिद्धम् । हिं अफिम् । मं अफू-कड़री, अफून । तें नलमण्डु । गौं आफिम् । आरवदेशे लवनुलखखास ।)

अथ अफेनभेदनामगुणाश्च ।

चतुर्विधमफेनं स्यात् जारणं मारणं तथा ।
धारणं सारणं चैव क्रमादस्य तु लक्षणम् ॥ २३८ ॥
श्वेतञ्च जारणं प्रोक्तं कृष्णवर्णञ्च मारणम् ।
धारणं पीतवर्णन्तु कर्वुरं सारणं तथा ॥ २३९ ॥
जारणं जारयेदन्नं मारणं मृत्युदायकम् ।
धारणञ्च वयःस्तम्भं मारणं मलसारणम् ॥ २४० ॥

अथ टङ्कणनाम ।

टङ्कणष्टङ्कणक्षारो रङ्गः क्षारो रसाधिकः ।

लोहद्रावी रसघ्नश्च सुभगो रङ्गदश्च सः ॥ २४१ ॥
शूलुल: कथककक्षारो मलिनो धातुवल्लभः ।
त्रयोदशाह्वयश्चायं कथितस्तु भिषग्वरैः ॥ २४२ ॥
कथितष्टङ्कणक्षारः कटूष्णः कफनाशनः ।
स्थावरार्दिविषघ्नश्च कासश्वासापहारकः ॥ २४३ ॥
(मं. कं, टङ्कणखार । गौं सोहागा ।)

अथ टङ्कणभेदनाम ।

द्वितीयं टङ्कणं श्वेतं श्वेतकं श्वेतटङ्कणम् ।
लोहशुद्धिकरं सिन्धुमालतीतीरसम्भवम् ।
शिवस्य द्रावकं प्रोक्तं शितक्षारं दशाभिधम् ॥ २४४ ॥
सुश्वेतं टङ्कणं स्निग्धं कटूष्णं कफवातनुत् ।
आमक्षयापहृच्छ्वासविषकासमलापहम् ॥ २४५ ॥
(मं पाण्ढरा टङ्कण । कं बिलियटङ्कण । गौं सोहागा,
शादासोहागा ।)

अथ साकुरुण्डनाम ।

साकुरुण्डो ग्रन्थिफलो विकटो वस्त्रभूषणः ।
कुरुण्डः कर्बुरफलः सकुरुण्डश्च सप्तधा ॥ २४६ ॥
साकुरुण्डः कषायश्च रुचिकृद्दीपनः परः ।
श्लेष्मवातापहारी च वस्त्ररञ्जनको लघुः ॥ २४७ ॥
(सङ्कुरुण्ड इति भाषा । गौजरे प्रसिद्धा ।)

अथ हिमावलीनाम ।

हिमावली च हृद्यावी कुष्ठघ्नो गारकुष्ठकः ।
अङ्गारग्रन्थिको ग्रन्थी ग्रन्थिलो मुनिसंज्ञकः ॥ २४८ ॥

---

* सिन्धुमालतीतीरसम्भवम्—सिन्धुतीरसम्भवम्, मालतीतीरसम्भवञ्चेति नामद्वयम् ।

छिमावली मरा तिक्ता श्लीहगुल्मोदरापहा ।
क्रिमिकुष्ठगुदात्युग्रखर्जूकण्डूतिहारिणी ॥ २४९ ॥

(छिमावलीति भाषा सर्वत्र प्रसिद्धा ।)

अथ हस्तिमदनाम ।

हस्तिमदो गजमदो गजदानं मदस्तथा ।
कुम्भिमदो दन्तिमदो दानं द्वीपिमदोऽष्टधा ॥ २५० ॥

स्निग्धो हस्तिमदस्तिक्तः केश्योऽपस्मारनाशनः ।
विषहृत् कुष्ठकण्डूतिव्रणदद्रुविसर्पनुत् ॥ २५१ ॥

(मं कं दां हस्तिमदा ।)

अथ स्वर्जिक्षारनाम ।

स्वर्जिक्षारः स्वर्जिकश्च क्षारस्वर्जी सुखार्जिकः ।
सुवर्चिकः सुवर्ची च सुखवर्चा मुनिह्वयः ॥ २५२ ॥

स्वर्जिकः कटुरुष्णश्च तीक्ष्णो वातकफार्त्तिनुत् ।
गुल्माध्मानक्रिमीन् हन्ति व्रणजाठरदोषनुत् ॥ २५३ ॥

(हिं साजीखारु, कङ्कणखार । गौं साचिक्षार, साजिमाटी ।)

अथ लवणारनाम ।

लवणारं लवणोत्थं लवणासुरजश्च लवणभेदश्च ।
जलजं लवणक्षारं लवणं च क्षारलवणश्च ॥ २५४ ॥

लोणारक्षारमत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तप्रवृद्धिदम् ।
क्षारं लवणमीषच्च वातगुल्मादिदोषनुत् ॥ २५५ ॥

(मं, कं, लोणारखारु । गौं लोणारक्षार ।)

अथ वज्रकनाम ।

वज्रकं वज्रकक्षारं क्षारश्रेष्ठं विदारकम् ।
सारं चन्दनसारश्च धूमोत्थं धूमजं गजाः ॥ २५६ ॥ *

---

* गजा इति अष्टसंख्येत्यर्थः ।

वज्रकं क्षारमत्युष्णं तीक्ष्णं क्षारञ्च रेचनम्।
गुल्मोदरातिविष्टम्भ शूलप्रशमनं सरम्॥ २५७॥
(वज्रक्षार इति मालवे प्रसिद्धम्।)

अथ यवक्षारनाम।

यवक्षारः स्मृतः पाक्यो यवजो यवसूचकः।
यवशूको यवाह्वश्च यवापत्यं यवाग्रजः॥ २५८॥
यवक्षारः कटूष्णश्च कफवातोदराग्निनुत्।
आमशूलाश्मरीकृच्छ्रविषदोषहरः सरः॥ २५९॥
(मं, कं, गौं यवक्षार। हिं यवक्षार, साजी, सोरा।
तें यवक्षारम्।)

अथ सर्व्वक्षारनाम।

सर्व्वक्षारो बहुक्षारः समूहक्षारकस्तथा।
स्तोमक्षारो महाक्षारो मलारिः क्षारमेलकः॥ २६०॥
सर्व्वक्षारो ऽतिक्षारश्चोष्णो वस्तिशोधनः।
गुदावर्त्तक्रिमिघ्नश्च मलवस्त्रविशोधनः॥ २६१॥
(मं, कं, सबुखार। गौं साबान। हिं साबुन्।)

अथ मायाफलनाम।

मायाफलं मायिफलञ्च मायिका
छिद्राफलं मायि च पञ्चनामकम्।
मायाफलं वातहरं कटूष्णकम्
शैथिल्यसङ्कोचककेशकार्ष्ण्यदम्॥ २६२॥
(मं माजूफल। कं मायाफल। गौं माजुफल, मायाफल।)
इत्थं नानाद्रव्यसम्भारनामग्राम्यव्याख्यातद्गुणाख्यानपूर्वम्।
वर्गं वीर्य्यप्रसरोर्थोपसर्गं बुद्धा वैद्यो विश्ववन्द्यत्वमीयात्॥२६३॥*

---

* इत्थमिति। इत्थम् अनेन प्रकारेण ये नाना नाना-

साफल्याय किलैत्य यानि जनुषः कान्तारदूरान्तरात्
स्वौजःपात्रविचारणाय विपणेर्मध्यं समध्यासते।
तेषामाश्रयभूमिरेष भणितः पण्यौषधानां बुधै-
र्वर्गो द्रव्यगुणाभिधाननिपुणैः पण्यादिवर्गात्मना॥२६४॥ †
यः सौम्येन सदाशयेन कलयन् दिव्यागमान्तं जनै-
र्दुर्योधं महिमानमाशु नुदते स्वं जन्मुषां दुर्गतोः।

विधा द्रव्यसञ्चाराः द्रव्यसमूहाः तेषां ये नामग्रामा नामसमूहाः तेषां या व्याख्या विवृतिः; तथा—तद्गुणाः तेषां ये गुणाः, आख्यानं व्याख्यानं पूर्वः प्रथमं आदिरिति यावत् यस्मिन् तद् यथा तथा, वीर्य्येति वीर्य्येण स्वसामर्थ्येन निजशक्त्येति यावत् ध्वस्ताः प्रशमिता रोगाः, तेषां उपसर्गाश्च येन तम् तादृशम् वर्गं बुद्धा विज्ञाय, वैद्यो भिषक् विश्ववन्द्यत्वं विशेषां सर्वेषां वन्द्यत्वं सर्वपूज्यत्वमित्यर्थः। ईयात् प्राप्नोतु। एतेराशिषि लिङ्।

† साफल्यायेति। यानि पण्यौषधानि जनुषः जन्मनः साफल्याय सफलतासम्पादनाय, किलेति प्रसिद्धौ, कान्तारदूरान्तरात् अतिशयदूरवर्त्तिनः कान्तारप्रदेशात् एत्य आगम्य, स्वौजःपात्रविचारणाय स्वस्य ओजसः तेजसः यत् पात्रं आधारः, तस्य विचारणाय विचारकरणाय विपणेः पण्यवीथिकाया मध्यम् "विपणिः पण्यवीथिका" इत्यमरः। समध्यासते अधितिष्ठन्ति विपणेर्मध्ये तिष्ठन्तीत्यर्थः। अत्र मध्यमिति "अधिशीङ्स्थासां कर्म्म" इति आधारे कर्म्मसंज्ञा। तेषां पण्यौषधीनां विक्रेयाणाम् औषधद्रव्याणाम् द्रव्यगुणाभिधाननिपुणैः द्रव्याणां ये गुणाः, तेषां अभिधानम् कथनम् तत्र निपुणैः कुशलैः द्रव्यगुणनामज्ञैरित्यर्थः। बुधैः विज्ञैश्चिकित्सकैः, पण्यादिवर्गात्मना पण्यादिवर्गस्वरूपेण, आश्रयभूमिः आश्रयस्थानस्वरूपः, एष वर्गो भणितः कथितः।

वर्गः पिप्पलिकादिरेष नृहरेस्तस्येह यस्यात्मनो
नामग्रामशिखामणौ खलु कृतौ षष्ठः प्रतिष्ठामगात् ॥२६५॥*

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः
पञ्चवर्गापरनामा षष्ठो वर्गः।

अथ मूलकादिवर्गः।

मूलकं पञ्चधा प्रोक्तं चतुर्धा शिग्रुरुच्यते।
वंशो द्विवंशो माकन्दी हरिद्रा वनजा तथा ॥ १ ॥
शृङ्गाटो भ्रमरच्छल्ली वन्यार्द्रकमथापरम्।
रसोनो द्विविधः प्रोक्तः पलाण्डुश्च द्विधा मतः ॥ २ ॥
विंशत्येकोत्तरं मूलं सूरणं त्रिकमुच्यते।
आलुकसप्तकं चाथ प्रोक्ताश्चारण्यकन्दकाः ॥ ३ ॥
महिषीहस्तिकोली च वाराही विष्णुधारिणी।

---

* यः सौम्येनेत्यादि। यः नृहरिः सौम्येन सुन्दरेण सदाशयेन सदन्तःकरणेन जनैः साधारणलोकैः दुर्गाह्यं दुर्ज्ञेयं अबोध्यमिति यावत्। दिव्यागमानां दिव्यानां प्रापयित्वात् दिव्यत्वमिति भावः। आगमानां आयुर्वेदानां स्वं निजं महिमानं प्रभावम् कलयन् ज्ञापयन् जङ्गमानां जङ्गमानां प्राणिनामित्यर्थः। दुर्गतीः व्याधिजनिता व्यापदः आशु द्रुतम् नुदते नाशयति। तस्य नृहरेः नरसिंहस्य यस्यात्मनः यस्यात्मकस्य द्रव्यस्य औषधस्येति शेषः। नामग्रामशिखामणौ नामसमूहानां चूडामणिस्वरूपे इह कृतौ रचनायाम्, एषः अयम् पिप्पलिकादिः पिप्पलिकाभिध इत्यर्थः। षष्ठः वर्गः खलु निश्चितम् प्रतिष्ठां समाप्तिं ख्यातिं वा अगात् प्राप।

द्विधा च नाकुली माला विदारीद्वयशाल्मली ॥ ४ ॥
चण्डालस्तैलकन्दश्च त्रिपर्णी पुष्करस्तथा ।
मुसली द्विविधा चाथ क्षुद्रगुच्छस्तथैव च ॥ ५ ॥
एषु नागकराह्वा च पत्रशाकमथोच्यते ।
वास्तुकं क्षुल्लकं चिल्ली त्रिविधं शिग्रुपत्रकम् ॥ ६ ॥
पालक्यराजशाकिन्यौ चतुर्धापोदकौ क्रमात् ।
कुणञ्जरः कुसुम्भाख्यः शताह्वा पत्रतण्डुली ॥ ७ ॥
गाजिकाद्वयचाङ्गेरी चोलिका त्रिविधा मता ।
जीवशाकस्तथा गौरसुवर्णाख्यः पुनर्नवा ॥ ८ ॥
वस्तुकः फञ्जिकादिश्च मिश्रकोऽङ्कराह्वयः ।
अतः परं च कुष्माण्डी कुम्भतुम्बीत्वलाबुका ॥ ९ ॥
भूतुम्बिका कलिङ्गश्च द्विधा कोशातकी तथा ।
पटोली मधुराद्या च मृगाची दधिपुष्पिका ॥ १० ॥
शिम्बी च कारवल्ली च कर्कोटी स्वादुतुम्बिका ।
निष्पावीद्वयवार्त्ताकी डङ्गरी खर्बुजा तथा ।
कर्कटी त्रपुसैर्वारुर्वालुका चीनकर्कटी ॥ ११ ॥
चिर्भिटा च शशाण्डुली कुड्हुञ्ची मुनीश्वरैः ।
वेदभेदाः क्रमान्मूलकन्दपत्रफलात्मकाः ॥ १२ ॥
शाकवर्गेऽत्र कथ्यन्ते मनोहरगुणाश्रयाः ।
एवं चतुर्विधं द्रव्यं वाणखं चन्द्रसंयुतम् ॥ १३ ॥

अथ मूलकनाम ।

मूलकं नीलकण्ठश्च मूलाह्वं दीर्घमूलकम् ।
भूक्षारं कन्दमूलं स्याद्धस्तिदन्तं सितं तथा ॥ १४ ॥
शङ्खमूलं हरित्पर्णं रुचिरं दीर्घकन्दकम् ।
कुञ्जरक्षारमूलश्च मूलस्यैते त्रयोदश ॥ १५ ॥
मूलकं तीक्ष्णमुष्णञ्च कटूष्णं ग्राहि दीपनम् ।

कण्ठ्यं वर्ण्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्यात्
रूक्षं जीर्णं च शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥२२॥

अपिच ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
भुक्तेः प्राग्भक्षितं चेत्सपदि वितनुते पित्तदाहास्रकोपम् ।
भुक्त्या सार्धन्तु जग्धं हितकरबलकृद्वेशवारेण तच्चेत् *
पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं शूलरुग्घारि मूलम् ॥ २३ ॥

(गौं कचिमूला ।)

अथ गृञ्जरनाम । (गृञ्जनभेदः)

गर्जरं पिङ्गमूलञ्च पीतकञ्च सुमूलकम् ।
स्वादुमूलं सुपीतञ्च नारङ्गं पीतमूलकम् ॥ २४ ॥
गर्जरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहम् ॥ २५ ॥

(गौं गाजरमूल । तें गर्जरि । मं, कं, वाटुलामूला ।
तां वट्टमूलङ्गि ।)

[इति मूलकानि] ।

अथ शिग्रुनाम ।

शिग्रुर्हरितशाकश्च शाकपत्रः सपत्रकः ।
उपदंशः क्षमादंशो ज्ञेयः
बहुमूलो दंशमूलस्तीक्ष्णमूलो दशाह्वयः ॥ २६ ॥

---

* वेशवारलक्षणं यथा ;—
"निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितं ।
कृष्णमरीचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥" इति ।
एतदुक्तेन द्रव्येण सह तत् मूलकं चेत् यदि पक्वं स्यात् कार्येत्येवं योजना ।

दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥ १६ ॥

(हिं दां मूली। मं कं तां मूलङ्गि। तें मूलङ्गि चेट्टु। गौं मूला।)

अथ चाणाक्यमूलकनाम।

चाणाक्यमूलकं चान्यच्छालेयं विष्णुगुप्तकम्।
स्थूलमूलं महाकन्दं कौटिल्यं मरुसम्भवम्।
शालामर्कटकं मिश्रं ज्ञेयं चैव नवाभिधम् ॥ १७ ॥
चाणाक्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुच्यदीपनम्।
कफवातक्रिमीन् गुल्मं नाशयेद्ग्राहकं गुरु ॥ १८ ॥

(मं घोरमूला। कं दोडमूलङ्गि। गौं मूलाविशेष।)

अथ गृञ्जननाम।

गृञ्जनं शिखिमूलञ्च यवनेष्टञ्च वर्त्तुलम्।
ग्रन्थिमूलं शिखाकन्दं कन्दं डिण्डीरमोदकम् ॥ १९ ॥
गृञ्जनं कटुकोष्णञ्च कफवातरुजापहम्।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥ २० ॥

(मं सेठीमूल। कं चण्डिकेयमूलङ्गि। हिं गाजर। गौं शालगम।)

अथ पिण्डमूलनाम।

पिण्डमूलं गजाण्डञ्च पिण्डकं पिण्डमूलकम्।
पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ॥ २१ ॥

(गौं मं वाटुलामूला। कं वट्टमूलङ्गि। गर्जरमूलक इति सर्वत्र प्रसिद्धं।)

अथ बालमूलगुणः।

सोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदोषापहारि
श्वासार्शःकासगुल्मक्षयनयनरुजानाभिशूलामयघ्नम्।

शिग्रुश्च कटुतिक्तोष्णस्तीक्ष्णो वातकफापहः ।
मुखजाड्यहरो रुच्यो दीपनो व्रणदोषहृत् ॥ २७ ॥

(वम्० पीतसेगुवा । मं परिसिमवषदङ्कविनमुगि । कं सुनगा ।
हिं सोहिञ्जना । दां मुङ्गेकाभाड़ । तां मोरुङ्गा ।
तें मुनुगचेट्टु मुनगी । गौं शजिना गाछ ।)

अथ नीलशिग्रुनाम ।

शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः ।
मुखामोदः कृष्णशिग्रुश्चक्षुष्यो रुचिरञ्जनः ॥ २८ ॥
शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा ।
जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः ॥ २९ ॥

(मं कालासेगुवा । कं करियनुग्गि । गौं नीलसजिना गाछ,
सेमगा । हिं सञ्जन । तें मुनगा । तां मोरुङ्ग ।
वम्० शेगव, सेगत ।)

अथ श्वेतशिग्रुनाम ।

श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः ।
सुमूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः ॥ ३० ॥
श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः ।
अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत् ॥ ३१ ॥

(मं पाण्डरासेगुवा । कं बिलियनुग्गि ।)

अथ रक्तशिग्रुनाम ।

रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः ।
सुगन्धकेसरः सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः ॥ ३२ ॥
रक्तशिग्रुर्महावीर्यो मधुरश्च रसायनः ।
शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापसारकः ॥ ३३ ॥

(मं रक्तसेगुवा । कं केम्पिनेयनुग्गि । गौं लालसजिना ।)

अथ वंशनाम।

वंशो यवफलो वेणुः कर्मारस्तृणकेतुकः।
मस्करः शतपर्वा च कण्टालुः कण्टकी तथा ॥ ३४ ॥
महाबलो दृढग्रन्थिर्दृढपत्रो धनुर्द्रुमः।
धनुष्यो दृढकाण्डश्च विज्ञेयो बाणभूमितः ॥ ३५ ॥ *
वंशौत्वक्क्षौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ।
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ ॥ ३६ ॥

(गौं, हिं, वांश। मं वेलू। तें वेदुरु, वेदुरुमुक्क, वेदुर्शनि, वेत्तु। वम्० माण्डगय। तां मनृगिल्। कं यरडुबिदिरु।)

अथ रन्ध्रवंशनाम।

अन्यस्तु रन्ध्रवंशः स्यात् त्वक्सारः कीचकाह्वयः।
मस्करो वादनीयश्च सुषिराख्यः षडाह्वयः ॥ ३७ ॥
विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशनः।
रुचिकृत्पाचनो हृद्यो शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥ ३८ ॥

(गौं फोँफरा वाँश, तल्ता वाँश।)

अथ वंशाग्रनाम (वंशाङ्कुरः)।

वंशाग्रन्तु करीरो वंशाङ्कुरश्च यवफलाङ्कुरः।
तस्य ग्रन्थिस्तु परुः पर्व तथा काण्डसन्धिश्च ॥ ३९ ॥
करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं लघु शीतलम्।
पित्तास्रदाहकृच्छ्रघ्नं रुचिकृत् पर्वनिर्गुणम् ॥ ४० ॥

(मं वास्ते। कं बिदिरकड्डिल। गौं वाँशेर कोँड़।)

अथ वेत्रनाम।

वेत्रो वेतो योगिदण्डः सुदण्डो मृदुपर्वकः।

---

* बाणेति। बाणः पञ्च भूमिरेकस्तेन पञ्चदशसंख्या अवगन्तव्या। "सर्वविभक्तिभ्यस्तसिल्" इति अत्र तृतीयायास्तसिल्।

वेत्र: पञ्चविध: शैत्यकषायो भूतपित्तहृत् ॥ ४१ ॥

(मं वेत्, कं वेत्त । गौं वेडड् (बाँश् । मतान्तरे "वेतगाछ" ।)

अथ माकन्दीनाम ।

माकन्दी बहुमूला च मादनी गन्धमूलिका ।
एका विशदमूली च श्यामला च तथाऽपरा ॥ ४२ ॥
माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
रुच्याऽल्पवातुला पथ्या न वर्षासु हिताधिका ॥ ४३ ॥

(हिं माद्रानी, माङ्गनी । मं मायिनि । कं मागिनी ।)

अथ शोलीनाम ।

शोली वनहरिद्रा स्यात् वनारिष्टा च शोलिका ।
शोलिका कटुगौल्या च रुच्या तिक्ता च दीपनी ॥४४॥

(मं साली । कं अडिविषका । गौं वनहलुद । "अरिसिनि" इति कोङ्कणे प्रसिद्धा ।)

अथ शृङ्गाटकनाम ।

शृङ्गाटकः शृङ्गरुहो जलवल्ली जलाश्रया ।
शृङ्गकन्दः शृङ्गमूलो विषाणी सप्तनामकः ॥ ४५ ॥
शृङ्गाटकः शोणितपित्तहारी लघुः सरो हृद्यतमो विशेषात् ।
त्रिदोष-ताप-श्रम-शोफहारी रुचिप्रदो मोहमदार्त्तिहेतुः ॥४६॥

(मं सिङ्घाडे । हिं सिङ्घाड़ा । तें परिकेगड्डु । गौं पाणिफल ।)

अथ भृङ्गाह्वानाम ।

भृङ्गाह्वा भ्रमरच्छल्ली भ्रमरा भृङ्गमूलिका ।
भृङ्गच्छल्ली कटूष्णा स्यात् तिक्ता दीपनरोचनी ॥ ४७ ॥

(मं भ्रमरमाली । कं उप्पुम्बजे । "भड़वोभोस" इति कोङ्कणे प्रसिद्धा ।)

अथ पेऊनाम ।

पेऊर्वनार्द्रका प्रोक्ता वनजाऽरण्यजार्द्रका ।
पेऊस्तु कटुकाऽम्ला च रुचिकृद्वह्निदीपनी ॥ ४८ ॥

(मं पेऊ । कं केट्टाल्ल ।)

अथ रसोननाम ।

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ।
भूतघ्नश्चोग्रगन्धश्च लशुनः शीतमर्दकः ॥ ४९ ॥
रसोनोऽम्लरसोनः स्यात् गुरूष्णः कफवातनुत् । *
अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोफघ्नश्च रसायनः ॥ ५० ॥

अथ श्वेतरसोनगुणाः ।

रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥ ५१ ॥

(मं पाण्ढरालसण । कं बिलियबेल्लुळ्ळि । तां वल्लइ-
पाण्डु । तें तेल्लबुळ्ळि । हिं लसून । गौं रसुन ।)

अथ गृञ्जननाम । (रसोनभेदः) ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।
पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो बले हितः ॥ ५२ ॥
गृञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्र सञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥ ५३ ॥

अथ रक्तरसोनगुणाः ।

हृद्रोग-जीर्णज्वर-कुक्षिशूल विबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् ।
दुर्नाम कुष्ठानिलसादजन्तु कफामयान् हन्ति महारसोनः ॥५४॥

(मं लोहिवावोलुलसण । कं केम्पिनबेल्लुळ्ळि ।)

---

* अम्लरसेन ऊनः अल्पः । अल्पाम्लरसवान् इति भावः ।
तदुक्तं ;—"पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभि"रिति ।

अथ पलाण्डुनाम।

पलाण्डुस्तीक्ष्णकन्दश्च उष्णो च मुखदूषणः।
शूद्रप्रियः क्रिमिघ्नश्च दीपनो मुखगन्धकः॥ ५५॥
बहुपत्रो विश्वगन्धो रोचनो रुद्रसंज्ञकः।
श्वेतकन्दश्च तत्रैको हारिद्रोऽन्य इति द्विधा॥ ५६॥
पलाण्डुः कटुको बल्यः कफपित्तहरो गुरुः।
हृष्यश्च रोचनःस्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः॥ ५७॥
(गौं पेँयाज। हिं पियाज। मं श्वेतकान्दा।
कं उल्लि। तें नोरुल्लिपेट्ट। तां वेङ्गयम।
वम्० कान्द। टां वुल्लिगड्डलु।)

अथ राजपलाण्डुनाम।

अन्यो राजपलाण्डुः स्यात् यवनेष्टो नृपाह्वयः।
राजप्रियो महाकन्दो दीर्घपत्रश्च रोचकः*॥ ५८॥
नृपेष्टो नृपकन्दश्च महाकन्दो नृपप्रियः।
रक्तकन्दश्च राजेष्टो नामान्यत्र त्रयोदश॥ ५९॥
पलाण्डुर्नृपपूर्वः स्यात् शिशिरः पित्तनाशनः।
कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा॥ ६०॥
(मं लोहितवोउल्लि, रक्तकान्दा। कं केम्पिनउल्लि।
तें रायउल्लि। गौं लालपेँयाज।)

तथाच।

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽतिहृंहणः॥६१॥

अथ कन्दाः।

अथ शूरणनाम।

कण्डूलः शूरणः कन्दो सुकन्दो स्थूलकन्दकः।

---

* रुद्रेति एकादशसंख्या बोद्धव्या।

दुर्नामारिः सुवृत्तश्च वातारिः कन्दशूरणः॥ ६२ ॥
अर्शोघ्नस्तीव्रकन्दश्च कन्दार्हः कन्दवर्द्धनः।
बहुकन्दो रुच्यकन्दः शूरकन्दस्तु षोड़श॥ ६३ ॥
शूरणः,कटुकरुच्यदीपनः पाचनः क्रिमिकफानिलापहः।
श्वासकासवमनार्शसां हरः शूलगुल्मशमनोऽस्रदोषकृत्॥ ६४ ॥
(मं सुरण। कं सूरण। गौं ओल्।)

अथ सितशूरणनाम।

सितशूरणस्तु वन्यो वनकन्दोऽरण्यशूरणो वनजः।
स श्वेतशूरणाख्योवनकन्दः कण्डुलश्च सप्ताख्यः॥ ६५ ॥
श्वेतशूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः स चारोचकहारकः॥ ६६ ॥
(मं पाण्ढरासूरण। कं विलियसूरण।
गौं शादा ओल्, वन ओल्।)

अथ मुखालुनाम।

मुखालुर्मण्डपारोहो दीर्घकन्दः सुकन्दकः।
स्थूलकन्दो महाकन्दः स्वादुकन्दश्च सप्तधा॥ ६७ ॥
मुखालुकः स्यान्मधुरः शिशिरः पित्तनाशनः।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोषतृषापहः॥ ६८ ॥
(गौं मिष्टि आलु।)

अथ पिण्डालुनाम।

पिण्डालुः स्यात् ग्रन्थिलः पिण्डकन्दः
कन्दग्रन्थी रोमशो रोमकन्दः।
रोमालुः स्यात्सोऽपि ताम्बूलपत्रो
लालाकन्दः पिण्डकोऽयं दशाह्वः॥ ६९ ॥
पिण्डालुर्मधुरः शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः।

दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यः सन्तर्पणो गुरुः ॥ ७० ॥

(मं पेण्डालु। कं विलियहेण्डल। तत्० घराआलु।
हिं पेड़ालु। गौं छातिखोजा आलु, "सुवड़ि"
इति केचित्।)

अथ रक्तपिण्डालुनाम।

अन्यस्तु रक्तपिण्डालू रक्तालू रक्तपिण्डकः।
लोहितो रक्तकन्दश्च लोहितालुः षडाह्वयः ॥ ७१ ॥
रक्तपिण्डालुकः शीतो मधुराम्लः श्रमापहः।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥ ७२ ॥

(मं रक्तालु। कं केम्पिनहेण्डल। हिं रक्तालु, रुअण्डा
रक्तालु। तां यामस्कोन्नम्। गौं लालपिण्डी आलु।)

अथ कासालुनाम।

कासालुः कासकन्दश्च कन्दालुश्चालुकश्च सः।
आलुर्विशालपत्रश्च पत्रालुश्चेति सप्तधा ॥ ७३ ॥
कासालुरुग्रकण्डूतिवातश्लेष्मामयापहः।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥ ७४ ॥

(मं कासालु। खम्बरे इति कोङ्कणे प्रसिद्धा।
गौं खाम् आलु।)

अथ फोण्डालुनाम।

फोण्डालुर्लोहितालुश्च रक्तपत्रो मृदुच्छदः।
फोण्डालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनश्च सः ॥ ७५ ॥

(मं फोण्डालु। कं वोव्रगेणसु। कोङ्कणे तन्नाम प्रसिद्धा।)

अथ पाणियालुनाम।

पाणियालुर्जलालुः स्यात् अनुपालुरवालुकः।
पाणियालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ॥ ७६ ॥

(मं पाणियालु। कं नीरुगेणसु।)

अथ नीलालुनाम।

नीलालुरसितालुः स्यात् कृष्णालुः श्यामलालुकः।
नीलालुर्मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमापहः॥ ७७॥
(म' नीलालु। कं करियगणेसु।)

अथ महिषीकन्दनाम।

शुभ्रालुर्महिषीकन्दो लुलायकन्दश्च शुक्लकन्दश्च।
सर्पाख्यो वनवासी विषकन्दो नीलकन्दोऽन्यः॥ ७८॥
कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः।
मुखजाड्यहरो रुच्यो महासिद्धिकरः सितः॥ ७९॥
(महिषीकन्दः। यम्म गड्डे इति अनूपे प्रसिद्धा।
गौं मौंक् आलु।)

अथ हस्तिकन्दनाम।

हस्तिकन्दो हस्तिपत्रः स्थूलकन्दोऽतिकन्दकः।
वृहत्पत्रोऽतिपत्रश्च हस्तिकर्णः सुकर्णकः॥ ८०॥
त्वग्दोषारिः कुष्ठहन्ता गिरिवासी नगाश्रयः।
गजकन्दो नागकन्दो ज्ञेयो द्विसप्तनामकः*॥ ८१॥
हस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः।
त्वग्दोषशमहा कुष्ठ-विष-वीसर्पनाशकः॥ ८२॥
(म' हस्तिकन्दः। कं मक्किरक्कसियगड्डे। कोङ्कणे प्रसिद्धा।
गौं हाँसावड़मूला।)

अथ कोलकन्दनाम।

कोलकन्दः क्रिमिघ्नश्च पञ्चलो वज्रपञ्चलः।
पुटालुः सुपुटश्चैव पुटकन्दश्च सप्तधा॥ ८३॥
कोलकन्दः कटुश्चोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः।

---

* द्विगुणिताः सप्त इति चतुर्दशसंख्या ज्ञेया।

शान्तिविच्छर्दिशमनो विषदोषनिवारणः॥ ८४॥

(म॰ कोलकन्दः। क॰ सम्पुटगेडु। "पुटालु" इति काश्मीरे ख्यातः।)

अथ वाराहीनाम।

स्याद्वाराही शूकरी क्रोडकन्या गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्तावराही।
कौमारी स्यादब्रह्मपुत्री विनेत्रा क्रौड़ी कन्या गृष्टिका माधवेष्टा॥८५॥
शूकरकन्दः क्रोडो वनवासी कुष्ठनाशनो वन्यः।
अमृतश्च महावीर्य्यो महौषधिः शबरकन्दश्च॥८६॥
वराहकन्दो वीरश्च ब्रह्मकन्दः सुकन्दकः।
हृद्दिदो व्याधिहन्ता च वसुनेत्रमिताह्वयाः*॥ ८७॥
वाराही तिक्तकटुका विषपित्तकफापहा।
कुष्ठमेहक्रिमिहरा हृष्यावल्या रसायनी॥ ८८॥

(म॰ वाराहीकन्द। क॰ हन्दिगेड्डे। तै॰ बाह्मदण्डिचेट्टु, पाचितोके, नेलताड़िचेट्टु। वम्॰ डुकरकान्द। हिं गेठी। गौं॰ शुवड़ि आलु। समस्त-स्थूलपर्वतेऽस्याः उत्पत्तिः।)

अथ विष्णुकन्दनाम।

विष्णुकन्दो विष्णुगुप्तः सुपुष्टो बहुसम्पुटः।
जलवासो हृहत्कन्दो दीर्घवृन्तो हरिप्रियः। ८९॥
विष्णुकन्दस्तु मधुरः शिशिरः पित्तनाशनः।
दाहशोषहरो रुच्यो सन्तर्पणकरः परः॥ ९०॥

(म॰ विष्णुकन्दः। कोङ्कणे प्रसिद्धा।)

अथ धरणीकन्दनाम।

धरणी धारणीया च वीरपत्नी सुकन्दकः।

---

* वसुः अष्टसंख्या नेत्रञ्च द्विसंख्या तेन अष्टाविंशतिसंख्या इति बोध्यम्।

कन्दालुर्वनकन्दश्च कन्दाढ्यो दण्डकन्दकः ॥ ८१ ॥
मधुरो धारणीकन्दः कफपित्तामयापहः ।
वक्त्रदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूतिनाशनः ॥ ८२ ॥
(मं धारणीकन्द । कं नैलगड्डे इति अनूपे प्रसिद्धा ।)

अथ नाकुलीनाम ।

नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा रक्तपत्रिका ।
ईश्वरी नागगन्धा चाप्यहिभुक् स्वरसा तथा ।
सर्पादनी व्यालगन्धा ज्ञेया चेति दशाह्वया ॥ ८३ ॥

अथ महासुगन्धानाम । (नाकुलीभेदः)

अन्या महासुगन्धा च सुवहा गन्धनाकुली ।
सर्पाक्षी फणिहन्त्री च नकुलाढ्याऽहिभुक् च सा ॥ ८४ ॥
विषमर्दनिका चाहिमर्दिनी विषमर्दिनी ।
महाहिगन्धाऽहिलता ज्ञेया सा द्वादशाह्वया ॥ ८५ ॥
नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित् ।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥ ८६ ॥
(मं नाकुलीद्वय । कं विषमुङ्गरीद्वय । हिं चन्द्रा ।
तें सर्पाक्षिचेट्टु, पाम्बचेट्टु । गौं नायि ।)

अथ मालाकन्दनाम ।

अथ मालाकन्दः स्यादालिकन्दश्च पङ्क्तिकन्दश्च ।
त्रिशिखदला ग्रन्थिदला कन्दलता कीर्त्तिता षोढ़ा ॥८७॥*
मालाकन्दः सुतीक्ष्णः स्यात् गण्डमालाविनाशकः ।
दीपनो गुल्महारश्च वातश्लेष्मापकर्षकृत् ॥ ८८ ॥
(मं दावणियगडु । कं करियगोलि ।)

अथ विदारिकानाम ।

विदारिका स्वादुकन्दा सिता शुक्ला शृगालिका ।

---

* षोढ़ेत्यव्ययं प्रकारार्थे धाच्प्रत्ययः । षट् प्रकारा इत्यर्थः ।

विदारी क्षुद्रकन्दा च बिडाली क्षुद्रवल्लिका ॥ ९९ ॥
भूकूष्माण्डी स्वादुलता गजेष्टा वारिवल्लभा ।
ज्ञेया कन्दफला चेति मनुसंख्याह्वया मता * ॥ १०० ॥
विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धाऽस्रपित्तजित् ।
श्रेया च कफकृत्पुष्टिबल्या वीर्य्यविवर्द्धनी ॥ १०१ ॥
(मं भूयिकोंहले । कं नेलकुम्बल । तें मट्टपलतिग ।
उत्० भूइकखारु । वम्० भूमिकोहले । हिं विला
इकन्द, गेठी । गौं भूँइकुमड़ा ।)

अथ क्षीरविदारीनाम ।

अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्लरी ।
इक्षुवल्ली क्षीरकन्दः क्षीरवल्ली पयस्विनी ॥ १०२ ॥
क्षीरशुक्ला क्षीरलता पयःकन्दा पयोलता ।
पयोविदारिका चेति विज्ञेया द्वादशाह्वया ॥ १०३ ॥
ज्ञेया क्षीरविदारी च मधुराम्ला कषायका ।
तिक्ता च पित्तशूलघ्नी मूत्रमेहामयापहा ॥ १०४ ॥
क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः ।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्द्वयस्तत्त्वी सनालकः ॥ १०५ ॥
(टां क्षीरकन्द । मं श्वेतभूँइकोहला ।)

अथ शाल्मलीकन्दनाम ।

शाल्मलीकन्दकश्चाथ विजुलो वनवासकः ।
वनवासी मलघ्नश्च मलहन्ता षडाह्वयः ॥ १०६ ॥
मधुरः शाल्मलीकन्दो मलसंग्रहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्त्तिशोषसन्तापनाशनः ॥ १०७ ॥
(मं शाल्मरीकन्दः । गौं शिमुलगाछेरमूल ।)

---

* मनुसंख्या चतुर्दश एव बोद्धव्या ।

अथ चण्डालकन्दनाम ।

प्रोक्तश्चण्डालकन्दः स्याटेकपत्रो द्विपत्रकः ।
त्रिपत्रोऽथ चतुष्पत्रः पञ्चपत्रश्च भेदतः ॥ १०८ ॥
चण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषजित् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥ १०९ ॥

(मं चण्डालकन्द । कं मादगीगड्डे ।)

अथ तैलकन्दनाम ।

अथ तैलकन्द उक्तो द्रावककन्दस्तिलाङ्कितदलश्च ।
करवीरकन्दसंज्ञो ज्ञेयस्तिलचित्रपत्रको बाणैः ॥ ११० ॥
लोहद्रावी तैलकन्दः कटूष्णो वातापस्मारापहारी विषारिः ।
शोफघ्नः स्याद्बन्धकारी रसस्य द्रागेवासौ देहसिद्धिं विधत्ते ॥ १११ ॥

(दां तैलकन्दः । मं सुजिमुदिगगड्डे ।)

अथ त्रिपर्णीनाम ।

अश्वारिपत्रसङ्काशः तिलबिन्दुसमन्वितः ।
संस्निग्धाधस्थभूमिस्थः तिलकन्दोऽतिविस्तृतः ॥ ११२ ॥
त्रिपर्णिका वृहत्पत्री छिन्नग्रन्थिनिका च सा ।
कन्दालः कन्दवल्लाऽप्यम्लवल्ली विषापहा ॥ ११३ ॥
त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषव्रणहरा परा ॥ ११४ ॥

(कों तिलपर्णि । मूरिङ्गल इति अनूपे प्रसिद्धा ।

गौं तिलकन्द ।)

अथ पुष्करकन्दनामगुणाः ।

एतत्पर्यायादयस्तु पिप्पल्यादिवर्गे (१५५) श्लोके द्रष्टव्याः ।)

अथ मुसलीकन्दनाम ।

मुसली तालमुली च सुवहा तालमूलिका ।

गोधापदी हेमपुष्पी भूताली दीर्घकन्दिका ॥ ११५ ॥
मुसली मधुरा शीता वृष्या पुष्टिबलप्रदा।
पिच्छिला कफदा पित्तदाहश्रमहरा परा ॥ ११६ ॥
मुसली श्वाद्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥ ११७ ॥
(दां, काश्मीरे च मुसलीकन्द। कं देलग। तें निलप्रलिग-
ड्डलु नेलतारि। गौं तलुर, तालमूली।)

अथ गुच्छालुकन्दनाम।

गुच्छालुकन्दस्तवकालुकन्दको
गुलुच्छकन्दश्च विघण्टिकाभिधः।
गुलुच्छकन्दो मधुरः सुशीतलो
वृष्यप्रदस्सर्पणदाहनाशनः ॥ ११८ ॥
(मं कुलोशालु। कं मकुलियागड्डे। *तैलसारु
इति लोके।)

अथ नागालानाम। (लक्ष्मणाकन्द)

लक्ष्मणा पुत्रकन्दा च पुत्रदा नागिनी तथा।
नागाह्वा नागपत्री च तुलिनी मञ्जिका च सा।
अस्रविन्दुच्छदा चैव सुकन्दा दशधाह्वया ॥ ११९ ॥
लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीवन्ध्यत्वविनाशनी।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥ १२० ॥
(वम्० लक्ष्मणाकन्द। कं पुत्रगड्डे।)

अथ करजोड़ीनाम।

हस्तपर्यायपूर्वस्तु जोडिर्वैद्यवरैः स्मृतः।
करजोड़िरिति ख्यातो रसबन्धादिविश्रुतः ॥ १२१ ॥
(हिं, मं हाताजोड़ि।)

अथ पत्रशाकाः।

अथ वास्तुकशाकनाम।

वास्तुकं वास्तु वास्तूकं वस्तुकं हिलमोचिका।
शाकराजो राजशाकश्चक्रवर्त्तिश्च कीर्त्तितः॥ १२२॥
वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमीषदम्लं त्रिदोषजित्।
रोचनं ज्वरहरं मशार्शसां नाशनञ्च मलमूत्रशुद्धिकृत्॥ १२३॥
(म॰ चकवत। कं चक्रवर्त्त। गौं वेतोशाक।)

अथ चुक्रनाम। *

चुक्रं तु चुक्रवास्तूकं लिकुचं चाम्लवास्तुकम्।
दलाम्लमम्लशाकाख्यमम्लादि हिलमोचिका॥ १२४॥
चुक्रं स्यादम्लपत्रन्तु लघूष्णं वातगुल्मनुत्।
रुचिकृद्दीपनं पथ्यं ईषत्पित्तकरं परम्॥ १२५॥
(म॰ चुकाभ्डिलि। कं आम्लवती। तें चुलिचकीत।
गौं चुका पालं।)

अथ चिल्लीनाम।

पलाशलोहिता चिल्ली वास्तुका चिल्लिका च सा।
मृदुपत्री क्षारदला क्षारपत्री तु वास्तुकी॥ १२६॥
चिल्ली वास्तुकतुल्या च मत्तागा श्लेष्मपित्तनुत्।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या च रुचिकारिणी॥ १२७॥
(म॰ चिल्ली। कं चिल्लिका। हिं चिलारी।)

अथ श्वेतचिल्ली।

श्वेतचिल्ली तु वास्तूकी सुपथ्या श्वेतचिल्लिका।
सितचिल्लुग्रपचिल्ली च ज्वरघ्नी क्षुद्रवास्तुकी॥ १२८॥
श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा।

---

* रलयोरभेदं मत्वा केचित् चुल्लकमित्यपि पठन्ति।

त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशनी ॥ १२८ ॥
(म' वाशुवा। कं विलियचिक्किके। वम्० लघुचाकवत।
गौं शादावेतोशाक।)

अथ शुनकचिल्लीनाम।

अन्या शुनकचिल्ली स्यात्शुचिल्ली श्वानचिल्लिका।
शचिल्ली कटुतीक्ष्णा च कण्डूतिव्रणहारिणी ॥ १३० ॥
(म' सुणेचिल्लि। कं नायचिल्लिके।)

अथ शिग्रुपत्रगुणाः।

शिग्रुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम्।
कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥ १३१ ॥
(म' सेगुपत्र। कं नुग्गियपले, इल्लियपने।
गौं सजिनाशाक।)

अथ पालक्यनाम।

पालक्यं तु पलक्यायां मधुरा क्षुरपत्रिका।
सुपत्रा स्निग्धपत्रा च ग्रामीणा ग्राम्यवल्लभा ॥ १३२ ॥
पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम्।
रक्तपित्तहरं ग्राहि श्रेयं सन्तर्पणं परम् ॥ १३३ ॥
(म' पालक्यशाक। हिं पलकी। गौं पालंशाक।)

अथ राजशाकिनीनाम।

राजाभिधानपूर्वा तु नगाह्वा चापरेण वा।
राजाद्रिः स्याद्राजगिरिर्ज्ञातव्या राजशाकिनी ॥ १३४ ॥
राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥ १३५ ॥
(म' राजगिरि। कं डोलगेदोनि। तें एरड्।)

अथ उपोदकीनाम।

उपोदकी कलम्बी च पिच्छिला पिच्छिलच्छदा।

मोहिनी मदशाकश्च विशालाख्या क्षुपोदकी ॥ १३६ ॥
उपोदकी कषायोष्णा कटुका मधुरा च सा।
निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥ १३७ ॥
(मं माडवी, रुदवेलि, राजगिरा, मयाला, खण्डपालक्य।
कं हेवूलसले। गौं वड्पुँइशाक।)

अथ क्षुद्रोपोदकीनाम।

उपोदक्यपरा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी।
रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥ १३८ ॥
(मं साहिवेलि। कं करियवलिवसले। गौं छोटपुँइ।)

अथ वनजोपोदकीनाम।

उपोदकी तृतीया च वन्यजा वनजाह्वया।
वनजोपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी च सा ॥ १३९ ॥
मं रानवेलि। कं कावसले।)

अथ मूलपोतीनाम। (उपोदकीभेदः)

मूलपोती क्षुद्रवल्ली पोतिका क्षुद्रपोतिका।
क्षुपोपोदकनाम्नी च वल्लिः शाकटपोतिका ॥ १४० ॥
मूलपोती त्रिदोषघ्नी रुच्या बल्या लघुश्च सा।
बलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ॥ १४१ ॥
(मं मालविरलि। कं तोण्टदवसले।)

अथ कुणञ्जरगुणाः।

कुणञ्जरस्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपकः।
ईषत्कषायः संग्राही पित्तश्लेष्मकरो लघुः ॥ १४२ ॥
(मं कुणजिरु। कं गोरजेयपलेय। गौं वनबेतुया।)

अथ कौसुम्भशाकगुणाः।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विषमूलदोषापहरं मदघ्नम्।

दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषाद्रुचिप्रदं दीप्तिकरं च वह्नेः॥ १४३॥
(मं कुसुम्ब। कं कसुम्बेयपल्ले। गौं कुसुमशाक।)

अथ शतपुष्पादलगुणाः।

शतपुष्पादलं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलजित्।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तहृद्रुचिदायकम्॥ १४४॥
(मं सेउप। कं सब्बशिगे। गौं शुल्फाशाक।)

अथ पत्रतण्डुलीगुणाः।

तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि।
ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोषशमनं रुचिदायि॥१४५॥
(मं तण्डुलीपत्र। कं किरुकूसाले।)

अथ राजिकापत्रगुणाः।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातकफापहम्।
कण्ठामयहरं स्वादु वह्निदीपनकारकम्॥ १४६॥
(मं महुरीपत्र। कं सामवेयतोप्पलु।
गौं राइसर्षशाक।)

अथ सार्षपपत्रगुणाः।

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत्।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम्॥ १४७॥
(मं सिरसीपत्र। कं विलियसासवेय। तें ताप्पलु।
गौं सरिषाशाक।)

अथ चाङ्गेरीगुणाः।

चाङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम्।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यतिसारजित्॥ १४८॥
(मं आम्बवती। कं पुलुम्बुर्चिसि। हिं चौपतिया।
गौं आमरुलशाक।)

अथ घोलीनाम।

घोला च घोलिका घोलो कलन्दुः कवलालुकम् ॥१४९॥

अथ क्षेत्रजघोलिकागुणाः।

क्षेत्रजं लवणं रूक्षमम्लं वातकफापहम् ॥ १५० ॥

(मं रोतीचीघोलि। कं केप्पगोलि।)

अथ आरामघोलिकागुणाः।

आरामघोलिका चाम्ला रूक्षा रुच्याऽनिलापहा।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ॥ १५१ ॥

(मं मालावीघोलि। साङ्गीघोलि। कं तोण्डगोलि।

किरुगोलि।)

अथ जीवशाकनाम।

जीवन्तः रक्तनालश्च ताम्रपत्रः सनालकः।

शाकवीरस्तु मधुरो जीवशाकश्च मेषकः ॥ १५२ ॥

जीवशाकः सुमधुरो बृंहणो वस्तिशोधनः।

दीपनः पाचनो बल्यो हृद्यः पित्तापहारकः ॥ १५३ ॥

(मं जीवशाक। खोपरा इति लोके।)

अथ गौरसुवर्णशाकनाम।

गौरसुवर्णं स्वर्णं सुगन्धिकं भूमिजं च वारिजं च।

ह्रस्वं च गन्धशाकं कटुशृङ्गाटश्च वर्णशाकाङ्कः ॥ १५४ ॥

गौरसुवर्णं शिशिरं कफपित्तज्वरापहम्।

पथ्यं दाहरुचिभ्रान्तिरक्तश्रमहरं परम् ॥ १५५ ॥

(मं गौरसुवर्णिशाक। चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा।)

अथ पुनर्नवावसुकयोः शाकगुणाः।

वर्षाभूवसुकौ श्लेष्मवह्निमान्द्यानिलापहौ।

पाके रूक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥ १५६ ॥

(मं घेण्टुल, वसो। कं बेळडकिलु। गौं श्वेतपुष्पाशाक।)

अथ फञ्ज्यादिपञ्चकनामगुणाः।

फञ्जिका जीवनी पद्मा तर्कारी चुचुकः पृथक्।
वातामयहरं ग्राहि दीपनं रुचिदायकम्॥ १५७॥
फञ्ज्यादिपञ्चकं मेण्डा कुणञ्जस्त्रिपुटस्तथा।
इत्यादि वैद्यपत्राणां शाकमेकत्र योजितम्॥ १५८॥
दीपनं पाचनं रुच्यं बलवर्णविधायकम्।
त्रिदोषशमनं पथ्यं ग्राहि हृद्यं सुखावहम्॥ १५९॥
(मं आभोरे। कं वेरकेयपल्लेय।)

अथ मिश्रकशाकनामगुणाः।

(अस्य पर्य्यायादयश्चाणक्यमूलकशब्दे अस्मिन्नेववर्गे द्रष्टव्याः।)

अथ फलशाकाः।

अथ कुष्माण्डीनाम।

कर्कोटिका च कूष्माण्डी कुष्माण्डी तु वृहत्फला।
सुफला स्यात् कुम्भफला नागपुष्पफला मुनिः॥ १६०॥
मूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीछेदनं
विण्मूत्रग्लपनं तृषार्त्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम्।
हृद्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कूष्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः॥१६१॥
(मं कोहलेम्। कं कगुडुंउवलकाय। हिं कुंहड़ा।
तें गुम्मडि। उत्० कखाड़। गौं कुमड़ाशाक।)

अथ कुम्भतुम्बीनामगुणाः। (अलाबूभेदः)

गोरक्षतुम्बी गोरक्षी नवालाबुर्घंटाभिधा।
कुम्भालाबुर्घंटालाबुः कुम्भतुम्बी च सप्तधा॥ १६२॥
कुम्भतुम्बी सुमधुरा शिशिरा पित्तहारिणी।
गुरुः सन्तर्पणी रुच्या वीर्य्यपुष्टिबलप्रदा॥ १६३॥
(मं गोरखतुम्बी। कं गोरखदुद्दिके। गौं लाउशाक।)

अथ हस्तिकोशातकीनामगुणाः ।

हस्तिकोशातकी स्वन्था हस्तकोशातकी तथा ।
महाकोशातकी हस्ता ग्राम्यकोशातकी शराः ॥ १७३ ॥
हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराध्मानवातकृत् ।
हृष्या क्रिमिकरी चैव व्रणसंरोपणी च सा ॥ १७४ ॥
(मं पारिसदोड़का । कं घरहीरे । धुन्दुलगाछ ।)

अथ स्वादुपटोलीनाम । (पटोलविशेषः)

श्रेया स्वादुपटोली च पटोली मण्डली च सा ।
पटोली मधुरादिः स्यात् प्रोक्ता दीर्घपटोलिका ।
स्निग्धपर्णी स्वादुपूर्वैः पर्य्यायैश्च पटोलिका ॥ १७५ ॥
पटोली स्वादुः पित्तघ्नी रुचिकृत् ज्वरनाशनी ।
बलपुष्टिकरी पथ्या श्रेया दीपनपाचनी ॥ १७६ ॥
(मं स्वादुपटोल । कं सिंहपडवल । हिं भिण्डपोड़लि ।)

अथ पटोलस्य चतुरङ्गगुणाः ।

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥ १७७ ॥

अथ मृगाक्षीनाम । (त्रपुसविशेषः)

मृगाक्षी शतपुष्पा च मृगेर्वारुर्मृगादनी ।
चित्रवल्ली बहुफला कपिलाक्षी मृगेक्षणा ॥ १७८ ॥
चित्रा चित्रफला पथ्या विचित्रा भृगचिर्भिटा ।
मरुजा कुम्भसी देवी कटफला लघुचिर्भिटा ।
ऐन्द्रिनी च महादेवी बुधैः सा विंशतिर्मता: ॥ १७९ ॥
मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशनी ।
पित्तकृत् पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥ १८० ॥
(मं ऐन्द्रिनी । कं वालुकमेके । गौं मधुफुटो ।)

अथ क्षीरतुम्बीनामगुणाः। (अलावूभेदः)

क्षीरतुम्बी दुग्धतुम्बी दीर्घवृत्तफलाभिधा।
इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरा दीर्घबीजा महाफला ॥ १६४ ॥
क्षीरिणी दुग्धबीजा च दन्तबीजा पयस्विनी।
महावल्ली स्वलाम्बु च श्रमघ्नी शरभूमिता ॥ १६५ ॥
तुम्बी सुमधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत्।
वृष्या वातप्रदा चैव बलपुष्टिविवर्द्धनी ॥ १६६ ॥

(मं दुग्धतुम्बी। कं हालुगुम्बलु। गौं मिठालाउ।)

अथ भूतुम्बीनामगुणाः।

भूतुम्बी नागतुम्बी च शक्रचापसमुद्भवा।
वल्मीकसम्भवा देवी दिव्यतुम्बी षडाह्वया ॥ १६७ ॥
भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी।
दन्तार्गलं दन्तरोगं धनुर्वातादिदोषनुत् ॥ १६८ ॥

(हिं भूतुम्बि। नेलसारे। मेठोलाउ।)

अथ कलिङ्गनामगुणाः। (त्रपुसविशेषः)

मांसलफलः कलिङ्गश्चित्रफलश्चित्रवल्लिकश्चित्रः।
मधुरफलो वृत्तफलो घृणाफलो मांसलो नवधा ॥ १६९ ॥
कलिङ्गो मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमापहः।
वृष्यः सन्तर्पणो बल्यो वीर्य्यपुष्टिविवर्द्धनः ॥ १७० ॥

(मं कलिङ्ग। कं कौण्डे। गौं तरमुजगाछ।)

अथ धाराकोशातकीनामगुणाः।

कोशातकी स्वादुफला सुपुष्पा कर्कोटकी स्यादपि पीतपुष्पा।
धाराफला दीर्घफला सुकोशा धामार्गवः स्यान्नवसंज्ञकोऽयम् १७१
धाराकोशातकी स्निग्धा मधुरा कफपित्तनुत्।
ईषद्वातकरी पथ्या रुचिकृद्बलवीर्य्यदा ॥ १७२ ॥

(मं दोड़का। कं धारबीरे। तें तरोई।)

अथ स्वादुतुम्बिकानाम ।

अथ भवति मधुरबिम्बी मधुबिम्बी स्वादुतुम्बिका तुण्डी ।
रक्तफला रुचिरफला ओष्ठफला पीलुपर्णी च ॥ १८९ ॥
बिम्बी तु मधुरा शीता पित्तश्वासकफापहा ।
असृग्ज्वरहरा रम्या कासजिद् स्वादुबिम्बिका ॥ १९० ॥
(मं तोण्डुली । कं सीहिटोर्ई । गौं कुन्दुरुकी ।)

अथ निष्पावीनाम ।

निष्पावी राजशिम्बिः स्यात् फलिनी नखपूर्विका ।
खण्डपी फलिका शिम्बा श्वेता गुच्छफला च सा ।
विशालफलिका चैव निष्पाविश्चिपिटा तथा ॥ १९१ ॥
(मं कडुवाल । कं तडवर । लिं लोबिया ।
गौं बसेटो ।)

अथ वृत्तनिष्पाविकानाम ।

अन्याऽङ्गुलीफला चैव नखनिष्पाविका स्मृता ।
वृत्तनिष्पाविका ग्राम्या नखगुच्छफला परा: ॥ १९२ ॥
निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायौ मधुरौ रसे ।
कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ ।
संग्राहि समवीर्य्यं स्याद्दोषघ्नं च द्वितीयकम् ॥ १९३ ॥
(मं दोवर्णा चावीर्य्यपाकु । कं परडुग्रवरेयगुण । गौं छोटशिम् ।)

अथ वार्त्ताकीनाम ।

वार्त्ताकी कण्टवृन्ताकी कण्टालुः कण्टपत्रिका ।
निद्रालुर्मांसलफला वृन्ताकी च महोटिका ॥ १९४ ॥
चित्रफला कण्टकिनी महती कटुफला च सा ।
मिश्रवर्णफला नीला फला रक्तफला तथा ।
शाकश्रेष्ठा वृत्तफला नृपप्रियफलस्मृतिः ॥ १९५ ॥
वार्त्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।

अथ दधिपुष्पीनामगुणाः ।

दधिपुष्पी खट्टाङ्गी खट्टा पर्य्यङ्कपादिका कृणा ।
खट्टापादी वंध्या काकोली कोलपालिका नवधा ॥१८१॥
दधिपुष्पी कटुमधुरा शिशिरा सन्तापपित्तदोषघ्नी ।
वातामयदोषकरी गुरुस्तथाऽरोचकघ्नी च ॥ १८२ ॥
(हिं कुन्दिरी । कं कूगरि, काकण्डोला । मं गोड़ी-
कुन्दिलो । गौं चिचिङ्गा, झोपा ।)

अथ असिशिम्बीनामगुणाः ।

असिशिम्बी खड्गशिम्बी शिम्बी निस्त्रिंशशिम्बिका ।
स्थूलशिम्बी महाशिम्बी हृच्छिम्बी सुशिम्बिका ॥१८३॥
असिशिम्बी तु मधुरा काषाया श्लेष्मपित्तजित् ।
व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदीपनी ॥ १८४ ॥
(मं खण्डसम्बा, थोरश्वेतशावे । कं सेबे ।
गौं श्वेतशिम् ।)

अथ कारवल्लीनामगुणाः ।

करका कारवल्ली च चीरिपत्रः करिल्लका ।
सूक्ष्मवल्ली कण्टफला पीतपुष्पाऽम्बुवल्लिका ॥ १८५ ॥
कारवल्ली सुतिक्तोष्णा दीपनी कफवातजित् ।
अरोचकहरा चैव रक्तदोषहरी च सा ॥ १८६ ॥
(मं लघुकारली । कं हागल । गौं छोटकरला ।)

अथ कर्कोटकीनामगुणाः ।

कर्कोटकी स्वादुफला मनोज्ञा च मनस्विनी ।
बोधना बन्ध्यकर्कोटी देवी कण्टफलाऽपि च ॥ १८७ ॥
कर्कोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशनी ।
वातघ्नी पित्तकृत् चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥ १८८ ॥
(मं काण्टोली, काकली । कं मडुवागाल । गौं भिङ्गा ।)

कर्कटी मधुरा शीता त्वक्तिक्ता कफपित्तजित्।
रक्तदोषकरा पक्वा मूत्ररोधार्त्तिनाशनी ॥ २०३ ॥

किञ्च। मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
तृष्णाश्मरीप्रशमनं विनिहन्ति पित्तम्।
वान्तिश्रमघ्नबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥ २०४ ॥

(मं काकडि। कं मूलसौत्ते। तें नक्कदोस। हिं काँकडि।
उत्० फुटिकाकडी। गौं काँकुड़गाछ।)

अथ त्रपुसीनाम।

त्रपुसी पीतपुष्पी कण्टालुस्त्रपुसकर्कटी।
बहुफला कोशफला सा तुन्दिलफला मुनिः॥ २०५ ॥
स्यात् त्रपुसीफलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु।
भ्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिहृद्बहुमूत्रदम् ॥ २०६ ॥

(मं तौसीकर्कटी। कं तसेयकायि। तें दोसकइय।
उत्० कण्टश्वारि, काकुड़ि। तां मरैवेहरि।
हिं खीरे, वालमखीरा। गौं शशागाछ।)

अथ एर्वारुनाम।

एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता व्यालपत्रा च लोमशा।
स्थूला तोयफला चैव हस्तिदन्तफला मुनिः ॥ २०७ ॥
एर्वारुकं पित्तहरं सुशीतलं
मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम्।
सन्तापमूर्च्छापहरं सुदृप्तिदं
वातप्रकोपाय घनं तु सेवितम् ॥ २०८ ॥

(मं मालायेर्वालुक। कं एड्सौत्ते। हिं फुट। गौं फुटी।)

अथ वालुकीनामगुणाः।

अथ वालुकी बहुफला स्निग्धफला चेभकर्कटी चेत्रलता।

बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वातेषु निन्दिता ॥ १९६ ॥

(म॑ वाङ्गॅ । कं वदने । तें वङ्कण्हिरिवङ्गु । उत्० वाइगुण ।

तां कुठिरेकइ । र्हिं भण्टा, वाङ्गण ।

गौं वेगुणगाछ ।)

अथ डङ्गरिनाम । (त्रपुसविशेषः)

डङ्गरी डाङ्गरी चैव टीर्वैर्वारुश्च डङ्गरिः ।

डङ्गारी नागपुष्पी च गजदन्तफला मुनिः ॥ १९७ ॥

डङ्गरी शीतला रुच्या वातपित्तास्रदोषजित् ।

शोषहृत्तर्पणी गौल्या जाड्यहा मूत्ररोधनुत् ॥ १९८ ॥

अथ बालडाङ्गरिगुणाः ।

बालं डाङ्गरिकं फलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं

तृष्णादाहनिवर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।

वीर्य्योन्मेषकरं बलप्रदमिदं भ्रान्तिश्रमध्वंसनं

पक्वं चेत्कुरुते तदेव मधुरं तृड्दाहकृत् गुरु ॥ १९९ ॥

(म॑ डाङ्गर । कं डङ्गर । गौं चिचिङ्गा, हाँपा ।)

अथ खर्बुजानाम । (त्रपुसविशेषः)

अथ खर्बुजा मधुफला षड्रेखा वृत्तकर्कटी तिक्ता ।

तिक्तफला मधुपाका वृत्तेर्वारुश्च षण्मुखा नवधा ॥ २०० ॥

तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके

निष्पक्वं चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ।

वृष्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रशुद्धिं विधत्ते

पित्तोन्मादापहरकफदं खर्बुजं वीर्य्यकारि ॥ २०१ ॥

(म॑ षड्भुजकाकडी । कं षड्भुजसौते । गौं खरमुजा ।)

अथ कर्कटी ।

अथ कर्कटी कटुदला छर्दासनीका च पीतका मूत्रफला ।

त्रपुसी च हस्तिपर्णी लोमशकण्टा च मूत्रला बाणमिता ॥२०२॥

मधुरफला शारदिका क्षुद्रेर्वारुश्च पीतपुष्पीका ॥ २०९ ॥
वालुकी मधुरा शीताध्मानश्रमापहा ।
पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कासपीनसौ ॥ २१० ॥
वालुकानि च सर्वाणि दुर्जराणि गुरूणि च ।
मन्दानलं प्रकुर्वन्ति वातरक्तहराणि च ॥ २११ ॥
स्याद्वालुकी शरदि वर्षजदोषकर्त्री
हेमन्तजा तु खलु पित्तहरा च रुच्या ।
क्षिप्रं करोति खलु पीनसादिपक्का
पक्का त्वतीव मधुरा कफकारिणी च ॥ २१२ ॥
(म॰ वालुकी । कं कयसौन्ते । गौं भूंइकांकड़ि ।

अथ चीनकर्कटीनाम ।

चीनकर्कटिका ज्ञेया बीजकर्कटिका तथा ।
सुदीर्घा राजिलफला वार्णि: कुलकर्कटी ॥ २१३ ॥
चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशनी ।
मधुरा त्वमिदा हृद्या दाहशोषापहारिणी ॥ २१४ ॥
(म॰ पडवलामारिखिम्वालु । कं पडवडसौन्ते । गौं चीना-
कांकुड़ । चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा ।)

अथ चिर्भिटानाम ।

स्यात् चिर्भिटा सुचित्रा चित्रफला क्षेत्रचिर्भिटा पाण्डुफला ।
पथ्या च रोचनफला चिर्भिटिका कर्कटिका शरसंख्या ॥२१५॥
वाल्ये तिक्ता चिर्भिटा किञ्चिदम्ला
गौल्योपेता दीपनी सा च पाके ।
शुष्का रुच्या श्लेष्मवातारुचिघ्नी
जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपनी च ॥ २१६ ॥
(म॰ बेलसेन्धा । कं चरसेके । हिं भुकुर । गौं गोमुक ।)

अथ शशाण्डुलीनाम।

शशाण्डुली बहुफला तण्डुली चेत्रसम्भवा।
क्षुद्राम्ला लोमशफला धूम्रवृत्तफला च सा॥ २१७॥

शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला
कटुम्लयुक्ता जरठा कफापहा।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्
कफघ्न शुष्कारुचिकृच्च दीपनी॥ २१८॥

(मं शशान्दुलि। कं सिनिके। गौं तितूर्कांकुड़।)

अथ कुडुह्वीनाम।

कुडुह्वी श्रीफलिका प्रतिपत्रफला च सा।
शुभ्रवी कारवी चैव प्रोक्ता बहुफला तथा॥ २१९॥
क्षुद्रकारलिका प्रोक्ता ज्ञेया कन्दलता तथा।
क्षुद्रादिकारवल्ली च प्रोक्ता सा च नवाह्वया॥ २२०॥

कुडुह्वी कटुरुष्णा तिक्ता रुचिकारिणी च दीपनदा।
रक्तानिलदोषकरी पथ्याऽपि च सा फले प्रोक्ता॥ २२१॥

कारलीकन्दमर्शोघ्नं मलरोधविशोधनम्।
योनिनिर्गतदोषघ्नं गर्भस्रावविषापहम्॥ २२२॥

(मं कुडुह्वी। कं कारसि। गौं कोटउच्छे।)

इति मूल-कन्द-फल-पत्र सुन्दर-
क्रमनामतद्गुणनिरूपणोल्बणम्।
अवलोक्य वर्गमिममामयोचिता-
मगदप्रयुक्तिमवबुध्यतां बुधः॥ २२३॥

मन्दाग्निमरोचकिनं येऽपि शिलामाशयन्ति निजशक्त्या।
तेषां शाकानामयमाश्रयभूः शाकवर्ग इति कथितः॥ २२४॥

लब्धाऽन्योऽशसहायवैद्यककुलाच्छकाकलङ्कापनुत्
दर्शैकावतरोऽयमित्यविरतं सन्तः प्रशंसन्ति यम्।

तस्य श्रीनृहरेः कृतावववसितो यो मूलकादिर्महान्
वर्गोऽसावभिधानकोशपरिषच्चूडामणौ सप्तमः ॥ २२५ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
मूलकादिनाम सप्तमोवर्गः।

अथ शाल्मल्यादिवर्गः।

शाल्मली तस्य निर्य्यासो रोहितश्चैकवीरकः।
पारिभद्रोऽथ खदिर स्त्रिधाऽरिः खादिरः स्मृतः ॥ १ ॥
शमीद्वयं च बर्बुरद्वितयश्चाऽरिमेदकः।
पलाशेङ्गुदिका प्रोक्ता निम्बत्री च स्नुही द्विधा ॥ २ ॥
कन्यारिका चिचेरण्डो घोण्टा वल्लीकरञ्जकः।
कारिका मदनश्चोणि विल्वान्तरतरट्टिका ॥ ३ ॥
श्रीवल्ली कुञ्चिका चैव रामकाण्डस्तथाऽपरः।
सयावनाली द्विशरौ मुञ्जकाशौ द्विधा कुशः ॥ ४ ॥
बल्वजाकुतृणौ चाथ नली दूर्वा चतुर्विधा।
कुन्दुरो भूतृणो ज्ञेयो उखल इक्षुदर्भकः ॥ ५ ॥
गोमूत्र शिल्पो निश्रेणी गर्मोटी मञ्जरास्तथा।
गिरिभूर्वंशपत्री च मन्थानः पञ्जिवाहकः ॥ ६ ॥
पटुः तृणशूको ज्ञेयः त्रिपर्णाख्यः त्रिगुण्डकः।
कसेरुवर्णिका प्रोक्ता गुण्डाला शूलिका तथा।
परिपेलं हिञ्जुलं च सेवालं च शराङ्कधा ॥ ७ ॥

अथ शाल्मलीनामगुणाः।

शाल्मलिश्चिरजीवी स्यात् पिच्छिलो रक्तपुष्पकः।
कुक्कुटी तूलदृचश्च मोचाख्यः कण्टकद्रुमः ॥ ८ ॥
रक्तफलो रम्यपुष्पो बहुवीर्य्यो यमद्रुमः।

दीर्घद्रुमः स्थूलफलो दीर्घायुस्तिथिभिर्मितः ॥ ९ ॥ *
शाल्मली पिच्छिला वृष्यो बल्यो मधुरशीतलः।
कषायश्च लघुः स्निग्धः शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनः ॥ १० ॥
तद्रसस्तद्गुणो ग्राही कषायः कफनाशनः।
पुष्पं तद्वच्च निर्दिष्टं फलं तस्य तथाविधम् ॥ ११ ॥
(मं शाल्वरि। कं यवलवदमर। तां पुला। उत्० बोन्‌री।
हिं शेम्बल, शेमुर। गौं शिमुलगाछ।)

अथ मोचरसनाम।

मोचरसो मोचस्तु मोचस्रावश्च मोचनिर्य्यासः।
पिच्छिलसारः सुरसः शाल्मलिवेष्टश्च मोचसारश्च ॥ १२ ॥
मोचरसस्तु कषायः कफवातहरो रसायनो योगात्।
बलपुष्टिवर्णवीर्य्यप्रज्ञायुर्देहसिद्धिदो ग्राही ॥ १३ ॥
(मं सावरिचाडीकु। गौं शिमुलेर आटा।)

अथ रोहीतकनाम। (शाल्मलीविशेषः)

रोहीतको रोहितकश्च रोहितः कुशाल्मलिर्दाडिमपुष्पसंज्ञकः।
सदाप्रसूनः स च कूटशाल्मलिर्विरोचनः शाल्मलिको नवाह्वयः॥१४
सप्ताङ्गः श्वेतरोहितः सितपुष्पः सिताह्वयः।
शिताङ्गः शुक्ररोहितो लक्ष्मीवान् जनवल्लभः ॥ १५ ॥
रोहितकौ कटुस्निग्धौ कषायौ च सुशीतलौ।
क्रिमिदोषव्रणप्लीहरक्तनेत्रामयापहौ ॥ १६ ॥
(मं दोनिरोहिडि। कं यरडुमलुमुत्तलु। तें मुलुमोदुगचेट्टु।
गौं रोढ़ा, रयना, कड़ार। रोहिणीतिलोके।)

अथ एकवीरनाम।

एकवीरो महावीरः सद्वीरः सुवीरकः।

---

* तिथिरत्र पञ्चदश संख्या बोद्धव्या।

एकादिवीरपर्य्यायैर्वीरसेति षडाह्वयः ॥ १७ ॥
एकवीरो भवेच्चोष्णः कटुकस्तोदवातनुत् ।
गृध्रसी कटिपृष्ठादिशूलपक्षाभिघातनुत् ॥ १८ ॥
(म' एकवीरः । कं गण्डुबिक्क ।)

अथ पारिभद्रनाम ।

अथ भवति पारिभद्रो मन्दारः पारिजातको निम्बतरुः ।
रक्तकुसुमः क्रिमिघ्नो बहुपुष्पो रक्तकेसरो वसवः ॥ १९ ॥
पारिभद्रः कटूष्णः स्यात् कफवातनिकृन्तनः ।
अरोचकहरः पथ्यो दीपनश्चापि कीर्त्तितः ॥ २० ॥
(म' पाङ्गरा । कं हरिवाल । द्रां पञ्जीर । तें मोदुगु,
वारिदिचेट्टु । तां मुराक । हिं फरहद ।
गौं पाल्देमादार ।)

अथ खदिरनाम ।

खदिरो बालपत्रश्च खाद्यः पत्री क्षितो क्षमा ।
सुशल्यो वक्रकण्टश्च यज्ञाङ्गो दन्तधावनः ॥ २१ ॥
गायत्री जिह्मशल्यश्च कण्टी सारद्रुमस्तथा ।
कुष्ठारिर्बहुसारश्च मेध्यः सप्तदशाह्वयः ॥ २२ ॥
खदिरस्तु रसे तिक्तः शीतः पित्तकफापहः ।
पाचनः कुष्ठकासास्रशोफकण्डूव्रणापहः ॥ २३ ॥
(तें चंड्चेट्टु । उत० खैर । गौं खयेरगाछ ।)

अथ श्वेतसारनाम ।

खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कार्मुकः कुष्ठकण्टकः ।
सोमसारो निमिहृच्च सोमवल्कः पथिद्रुमः ॥ २४ ॥
श्वेतस्तु खदिरस्तिक्तः कषायः कटुरुष्णकः ।
कण्डूतिभूतकुष्ठघ्नः कफवातव्रणापहः ॥ २५ ॥
(म' पाण्ढराखैर । कं बिलियतर्दि ।)

अथ रक्तखदिरनाम।

स रक्तो रक्तसारश्च सुसारस्ताम्रकण्टकः।
स प्रोक्तो बहुशल्यश्च याज्ञिकः कुष्ठतोदनः।
यूपद्रुमोऽस्रखदिरोऽपरश्च दशधा स्मृतः॥ २६॥
कटूष्णो रक्तखदिरः कषायो गुरुतिक्तकः।
आमवातास्रवातघ्नो व्रणभूतज्वरापहः॥ २७॥

(म॰ रक्तखदिरः। कं॰ केम्पिनखैर।)

अथ विट्खदिरनाम।

विट्खदिरः काम्भोजी कालस्कन्धश्च गोरटो मरुजः।
पवतरुर्बहुसारः संसारः खादिरो ग्रहैर्मिताभारः॥ २८॥ *
विट्खदिरः कटुरुष्णस्तिक्तो रक्तव्रणोत्थदोषहरः।
कण्डूतिविषविसर्पः ज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नः॥ २९॥

(म॰ क्षुद्रखदिरः। कं॰ किरुखैर। गौं॰ गुयेवावला।)

अथ अरिनाम।

अरिः सन्दानिका दाला श्वेया खदिरपत्रिका।
अरिः कषायकटुका तिक्ता रक्ताग्निपित्तनुत्॥ ३०॥

(म॰ आरि। कं॰ सोगुरि।)

अथ खादिरसारनाम।

खादिरः खदिरोद्भूतस्तत्सारो रञ्जदः स्मृतः।
श्वेयः खदिरसारश्च तथा रङ्गः षडाह्वयः॥ ३१॥
कटुकः खादिरः सारस्तिक्तोष्णः कफवातहृत्।
व्रणकण्ठामयघ्नश्च रुचिकृद्दीपनः परः॥ ३२॥

(म॰ काथ। गौं॰ खयेर।)

---

* ग्रहैर्नवभिरित्यर्थः, स्मृतः इति पूर्वेणान्वयः।

अथ शमीनाम।

शमी शान्ता तुङ्गा कचरिपुफला केशमथनी
शिवेशा मौलक्ष्मोस्तपनतनुमष्टा शुभकरी। *
हविर्गन्धा मेध्या दुरितशमनी शङ्कुफलिका
सुभद्रा मङ्गल्या सुरभिरथ शापापशमनी ॥ ३३ ॥
भद्राथ शङ्करी ज्ञेया केशहन्त्री शिवाफला।
सुपत्रा सुखदा चैव पञ्चविंशाभिधा मता ॥ ३४ ॥
शमी रूक्षा कषाया च रक्तपित्तातिसारजित्।
तत्फलं तु गुरु स्वादु तिक्तोष्णं केशनाशनम् ॥ ३५ ॥
(म॑ शमी। कं बनि। उत्० शुमी। हिं छिकुर।
गौं शांइगाछ।)

अथ शान्तानाम। (शमीविशेषः)

द्वितीया तु शमी शान्ता शुभाभद्राऽपराजिता।
जया च विजया चैव पूर्वोक्तगुणसंयुता ॥ ३६ ॥
(म॑ खैरी। कं कावनि।)

अथ बर्बुरनाम।

बर्बुरो युगलाक्षश्च कण्टालुस्तीक्ष्णकण्टकः।
गोशृङ्गः पंक्तिबीजश्च दीर्घकण्टः कफान्तकः।
दृढबीजः खासभक्षो ज्ञेयश्चेति दशाह्वयः ॥ ३७ ॥
बर्बुरस्तु कषायोष्णः कफकासामयापहः।
आमरक्तातिसारघ्नः पित्तदाहार्त्तिनाशनः ॥ ३८ ॥
(म॑ बाबुल। गौं बाब्लागाछ।)

---

* पञ्चविंश संख्या रक्षणाय शिवा ईशा च इत्येवं पद-
विच्छेदः कार्य्यः।

अथ आलबर्बुरनाम ।

आलबर्बुरकस्त्वन्यश्छत्राकः स्थूलकण्टकः ।
सूक्ष्मशाखस्तनुच्छायो रन्ध्रकण्टः षडाह्वयः ॥ ३९ ॥
आलबर्बुरको रूक्षो वातामयविनाशकृत् ।
पित्तकृच्च कषायोष्णः कफघ्नो दाहकारकः ॥ ४० ॥
(म॰ पुलई । क॰ जाली ।)

अथ अरिमेदनाम ।

इरिमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
अहिमेदोऽहिमारश्च पूतिमेदोऽहिमेदकः ॥ ४१ ॥
अरिमेदः कषायोष्णस्तिक्तो भूतविनाशकः ।
शोफातिसारकासघ्नो विषवीसर्पनाशनः ॥ ४२ ॥
(म॰ गान्धियाह्निवर । क॰ कररवेलु । हिं गन्धाबुल ।
गौं गुयेबावला, विट्खयेरगाछ ।).

अथ पक्काण्डनाम ।

पक्काण्डः पक्ष्मकृत् पक्ष्मवर्द्धनः पक्ष्मरक्षकः ।
दृष्ट्यञ्जनविधौ शस्तः कटुः जीर्णज्वरापहः ॥ ४३ ॥
(म॰ पखोड़ । तें गङ्गरयजुव्वि । तां गोरिशुरावि ।
हिं पाकड़ि, पखर, गजदन्तसखोरा ।
गौं पाकुड़गाछ, गान्धीभाँट ।)

अथ इङ्गुदीनाम ।

इङ्गुदी हिङ्गुपत्रश्च विषकण्टोऽनिलान्तकः ।
गौरस्तूक्ष्मः सुपत्रश्च शूलारिस्तापसद्रुमः ॥ ४४ ॥
तीक्ष्णकण्टस्तैलफलः पूतिगन्धोविगन्धकः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुफलश्चैव वज्रोन्दुमश्चिताह्वयः ॥ ४५ ॥ *

---

* क्वचित् लि: इन्दुरेकः तेन त्रयोदशसंख्या बोद्धव्या ।

इङ्गुदी मदगन्धिः स्यात् कटुष्णा फेनिला लघुः ।
रसायनी हन्ति जन्तुवातामयकफव्रणान् ॥ ४६ ॥
(मं हिङ्गुल । गौं जियापुती, इङ्गोट ।)

अथ निष्पत्नीनाम ।

निष्पत्रकः करीरश्च करीरग्रन्थिलस्तथा ।
क्रकरो गूढपत्रश्च करकस्ताप्यकण्टकः ॥ ४७ ॥
करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्णमेतत् कफकारि भूरि ।
श्वासानिलारोचकमत्रशूलविच्छर्दिखर्जूव्रणदोषहारि ॥ ४८ ॥
(मं नेपती । कं निष्पतिगे । गौं करवीगाछ ।)

अथ स्नुहीनाम ।

स्नुही सुधा महावृक्षः क्षीरी निस्त्रिंशपत्रिका ।
शाखाकण्टश्च गुण्डाव्यः सेहुण्डो वज्रकण्टकः ॥ ४९ ॥
बहुशाखो वज्रवृक्षो वातारी क्षीरकाण्डकः ।
भद्रो व्याघ्रनखश्चैव नेत्रारिर्दण्डवृक्षकः ।
समन्तदुग्धो गण्डीरो ज्ञेयः स्नुक्चेति विंशतिः ॥ ५० ॥
स्नुहीचोष्णा पित्तदाहकुष्ठवातप्रमेहनुत् ।
क्षीरं वातविषाध्मानगुल्मोदरहरं परम् ॥ ५१ ॥
स्नुहीचान्या त्रिधारा स्यात्तिस्रो धारास्तु यत्र सा ।
पूर्वोक्तगुणवत्येषा विशेषाद्रससिद्धिदा ॥ ५२ ॥
मं त्रिधारा । वम्० निवडिङ्ग । तें चेमुडचेट्टु ।
हिं थोहर, जाकुनिया । गौं मनसागाछ,
घोड़ासिजु, तेकाँटासिजु ।)

अथ कन्यारीनाम ।

कन्यारी कथरी कन्या दुर्द्धर्षा तीक्ष्णकण्टका ।
तीक्ष्णगन्धा क्रूरगन्धा दुष्प्रवेशाऽष्टकाभिधा ॥ ५३ ॥
कन्यारी कटुतिक्तोष्णा कफवातनिकृन्तनी ।

शोफघ्नी दीपनी वृष्या रक्तपित्तविकारहा ॥ ५४ ॥

(मं कान्ताटी । कं कान्तह । कौं कण्टीरिच्छुर ।

गौं कण्टिमनसा ।)

अथ एरण्डनाम ।

श्वेतैरण्डः सितैरण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।

आमण्डस्तरुणः शुक्लो वातारिर्दीर्घदण्डकः ।

पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो रुवुको द्वादशाह्वयः ॥ ५५ ॥

अथ श्वेतरक्तैरण्डनामगुणाः ।

रक्तैरण्डोऽपरो व्याघ्रो हस्तिकर्णो रुवुस्तथा ।

उरुवूको नागकर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥ ५६ ॥

करपर्णो याचनकः स्निग्धो व्याघ्रदलस्तथा ।

तत्करश्चित्रवीजश्च ह्येरण्डस्त्रिपञ्चधा ॥ ५७ ॥

श्वेतैरण्डः सकटुकरसस्तिक्त उष्णः कफार्त्ति-

ध्वंसं धत्ते ज्वरहरमरुत्कासहारी रसार्द्रः ।

रक्तैरण्डः श्वयथुपचनः शान्तिरक्तार्त्तिपाण्डु-

भ्रान्तिश्वासज्वरकफहरोऽरोचकघ्नो लघुश्च ॥ ५८ ॥

(मं दोनिएरण्ड । कं एरडुशाच्छलके । तें आमिदपुचेट्टु ।

हिं एरण्ड, रेंढ़ी । गौं भेरेन्दागाछ ।)

अथ स्थूलैरण्डनाम ।

स्थूलैरण्डो महैरण्डो महापञ्चाङ्गुलादिकः ।

स्थूलैरण्डो गुणाढ्यः स्याद्रसवीर्य्यविपक्तिषु ॥ ५९ ॥

(मं थोरएरण्डु । गौं बड़भेरेन्दागाछ ।)

अथ घोण्टानाम ।

घोण्टा वदरिका घोटी गोलिका शतुकण्टकः ।

कर्कटी च तुरङ्गी च तुरगाद्याऽष्टधा स्मृता ॥ ६० ॥

घोण्टिका कटुकोष्णा च मधुरा वातनाशनी ।

व्रणकण्डूतिकुष्ठास्रग्दोषश्वयथुहारिणी ॥ ६१ ॥
(म' श्वेष्टी। कं गोट्टथि। गौं श्वेयाकुलगाछ।)

अथ लताकरञ्जनाम।

लताकरञ्जो दुःस्पर्शो वीराख्यो वज्रवीजकः।
धनदाक्षः कण्टफलः कुवेराक्षश्च सप्तधा ॥ ६२ ॥
लताकरञ्जपत्रं तु कटूष्णं कफवातनुत्।
तद्बीजं दीपनं पथ्यं शूलगुल्मव्यथापहम् ॥ ६३ ॥
(म' वम्० सागरगोटा। कं गडुगु। गौं लताकरञ्जा।)

अथ कारीनाम।

कारी तु कारिका कार्य्या गिरिजा कटुपर्णिका।
तद्भेका कण्टकारी स्यादन्या त्वाकर्षकारिका ॥ ६४ ॥
कारी कषायमधुरा द्विविधा पित्तनाशनी।
दीपनी ग्राहिणी रुच्या कण्ठशोधकरी गुरुः ॥ ६५ ॥
(म' करी। कं कारे।)

अथ मदननाम।

मदनः शल्यकैडर्य्यः पिण्डी धाराफलस्तथा।
नरटः करहाटश्च राढुः पिण्डातकः स्मृतः ॥ ६६ ॥
कण्टालो विषमुष्टिश्च छर्दनो विषपुष्पकः।
घण्टालो मादनो छर्दी घण्टाख्यो वस्तिरोधनः।
ग्रन्थिफलो गोलफलो मदनाह्वश्च विंशतिः ॥ ६७ ॥
मदनः कटुतिक्तोष्णः कफवातव्रणापहः।
शोफदोषापहश्चैव वमने च प्रशस्यते ॥ ६८ ॥
(म' मेणाफल। कं गेल, बोनगरे, रणय। हिं मइनफल, कारहर। तें वसन्तकड़िमिचेट्टु, मण्ड्चेट्टु, मङ्गचेट्टु, उम्मेत्तचेट्टु। वत्० पातर। ता० मड़ककरय। नेपा० मैदल। पञ्जा० मिण्डकोल। गौं मयनागाछ।)

अथ वाराहनाम । (मदनभेदः)

वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान् ।
स्निग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलहृच्चफलस्तथा ॥ ६८ ॥
अन्यौ च मदनौ श्रेष्ठौ कटुतिक्तरसान्वितौ ।
छर्दनौ कफहृद्रोगपक्वामाशयशोधनौ ॥ ७० ॥
(मं थोरमेणफळ दोनि । कं दोडुबीनगरे एरडु,
काल मयनागाक ।)

अथ विल्वान्तरनाम । *

विल्वान्तरश्चीरवृक्षः क्षुधाकुशलसंज्ञकः ।
दीर्घमूलो वीरवृक्षः कच्छारिश्च षडाह्वयः ॥ ७१ ॥
विल्वान्तरः कटूष्णश्च कच्छुघ्नः सन्धिशूलनुत् ।
वह्निदीप्तिकरः पथ्यो वातामयविनाशनः ॥ ७२ ॥
(मं बेलतरु । कं ॐ डउ । तें वेणुतुरुम्बेट्टु ।)

अथ तरटीनाम ।

तरटी तारटी तीव्रा खर्बुरा रक्तबीजका ।
तरटी तिक्तमधुरा गुरुबल्या कफापहा ॥ ७३ ॥
(मं तरडि । कं रेडएडे । शोलापुरादौ स्वनामख्यात—
रक्तबीजकण्टकवृक्षे ।)

अथ श्रीवल्लीनाम ।

श्रीवल्ली शिववल्ली च कण्टवल्ली च शीतला ।

---

* कण्टकिवृक्षविशेषे, कशीराख्यवीरतरौ । आङ्गलदेशे नर्मदा-
तटे चर्मण्वतीनदीसमीपे चास्योत्पत्तिः । तल्लक्षणमुच्यते :—

विल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः
श्वेतासितारुणविलोहित पीतपुष्पः ।
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः
स्यात् कण्टकी विजलदेशज एष वृक्षः ॥

अम्ला कटुफलाऽम्लत्या दुरारोहा च साऽष्टधा ॥ ७४ ॥
श्रीवल्ली कटुकाम्ला च वातश्लेष्मकफापहा ।
तत्फलं तैललेपघ्नमत्यम्लं रुचिकृत् परम् ॥ ७५ ॥
(मं श्रीवल्ली । कं सीगेयवल्ली ।)
तथ निकुञ्चिकाम्लानाम ।
अम्ला निकुञ्चिकाम्लाख्या कुञ्चिका कुञ्जवल्लरी ।
निकुञ्चिका बुधैरुक्ता श्रीवल्लीसदृशी गुणैः ॥ ७६ ॥
(मं निकुञ्चिके । कं निरीयवल्ली ।)
इति कण्टक वृक्षाः ।
अथ रामकाण्डनाम ।
अपर्वदण्डो दीर्घश्च रामबाणो नृपप्रियः ।
रामकाण्डो रामशरो रामश्चेक्षुश्च सप्तधा ॥ ७७ ॥
रामकाण्डजमूलं स्यादीषदुष्णं रुचिप्रदम् ।
रसे चाम्लकषायश्च पित्तकृत् कफवातहृत् ॥ ७८ ॥
(मं रामशपु । कं सरगोलु । हिं रामशर, शरपत ।
मालवे प्रसिद्धा ।)
अथ यावनालनाम ।
यावनालोऽथ नदीजो दृढत्वग्वारिसम्भवः ।
यावनालनिभश्चैव खरपत्रः षडाह्वयः ॥ ७९ ॥
यावनालशरमूलमीषन्मधुररूक्षकम् ।
शीतं पित्तहृषापघ्नं पशूनामबलप्रदम् ॥ ८० ॥
(मं जोन्धौली । कं गलगु । तें मक्का, जोनलु । वम्०
मकाइ, वुट, वजा । तां मक्कशोलम् । हिं भुट्टा, मक्का ।
गौं जनार, जुयारा ।)
अथ इक्षुरनाम ।
शरो बाण इषुः काण्ड उत्कटः सायकः क्षुरः ।

इक्षुरः क्षुरिकापत्रो विशिखश्च दशाभिधः ॥८१॥
स्थूलोऽन्यः स्थूलशरो महाशरः स्थूलसायकमुखाख्यः ।
इक्षुरकः क्षुरपत्रो बहुमूलो दीर्घमूलको मुनिभिः ॥ ८२ ॥
शरद्वयं स्यान्मधुरं सुतिक्तं कोष्णं कफभ्रान्तिमदापहारि ।
बलञ्च वीर्यञ्च करोति नित्यं निषेवितं वातकरञ्च किञ्चित् ॥८३॥
(मं शरन । कं अम्बलिनमणे । तें रेल्लु, काकिवेदुरु, गुन्द्र ।
पञ्जा० कंड़ । हिं कांड़ा । गौं शरगाछ ।
सर्व्वत्र प्रसिद्धः ।)

अथ मुञ्जनाम ।

मुञ्जो मौञ्जीतृणाख्यः स्याद् ब्रह्मण्यस्तेजनाह्वयः ।
वानीरजो मुञ्जनकः शरो दर्भाह्वयश्च सः ॥ ८४ ॥
दूरमूलो दृढतृणो दृढमूलो बहुप्रजः ।
रञ्जनः शतुलकश्च स्याच्चतुर्दशसंज्ञकः ॥ ८५ ॥
मुञ्जस्तु मधुरः शीतः कफपित्तजदोषजित् ।
ग्रहरक्षासु दीक्षासु पावनो भूतनाशनः ॥ ८६ ॥
(मं, कं, मुञ्जतृणः । तें मुञ्जगड्डि, अग्निस्फुलिङ्ग ।
गौं मुज । भागीरथीतीरे प्रसिद्धः ।)

अथ काशनाम ।

काशः काण्डेक्षुरिक्ष्वारिः काकेक्षुर्वायसेक्षुकः ।
इक्षुरसेक्षुकाण्डश्च शारदः सितपुष्पकः ॥ ८७ ॥
नादेयो दर्भपत्रश्च लेखनी काण्डकाण्डकः ।
कण्ठालङ्कारकश्चैव ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः ॥ ८८ ॥
काशश्च शिशिरो गौल्यो रुचिकृत् पित्तदाहनुत् ।
तर्पणो बलकृद्वृष्य आमशोषक्षयापहः ॥ ८९ ॥
(मं काउंस । कं काजलु । तें रेलु । कों कसाड़ ।
हिं कास । गौं केशेघास ।)

अथ शशिरीनाम । (काशभेदः)

अन्योऽशिरी मिशिर्गुच्छा अश्वालो नीरजः शरः ।
मिशिर्मधुरशीतः स्यात् पित्तदाहक्षयापहः ॥ ८० ॥

(मं लाहानकाउंसु । कं किरियकागछु ।)

अथ सितदर्भनाम । (कुशभेदः)

सितदर्भो ह्रस्वकुशो पूतो यज्ञियपत्रकः ।
वज्रो ब्रह्मपवित्रश्च तीक्ष्णो यज्ञस्य भूषणः ।
सूचीमुखः पुण्यतृणो वर्हिः पूततृणो द्विपट् ॥ ८१ ॥
दर्भमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषशोषकृत् ॥ ८२ ॥

(मं पाण्डरीकुशी । कं बिलियबुट्टकुशि ।)

अथ हरिद्दर्भनाम ।

कुशोऽन्यः शरपत्रश्च हरिद्दर्भः पृथुच्छदः ।
शारी च रूक्षदर्भश्च दीर्घपत्रः पवित्रकः ॥ ८३ ॥
दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः ।
यदि श्वेतकुशाभावस्त्वपरं योजयेत् भिषक् ॥ ८४ ॥

(मं कुचदर्भ ; उष्णाकुशि । हिं दर्भ । गौं कुश ।)

अथ बल्वजानाम ।

बल्वजा दृढपत्री च तृणेक्षुस्तृणबल्वजा ।
मौञ्जीपत्रा दृढतृणा पानीयाश्वा दृढक्षुरा ॥ ८५ ॥
बल्वजा मधुरा शीता पित्तदाहतृषापहा ।
वातप्रकोपनी रुच्या कण्ठशुद्धिकरी परा ॥ ८६ ॥

(मं, बम्० मोलु । कं मोदे । गौं उलु ।)

अथ कुतृणनाम ।

कुतृणं कत्तृणं भूतिर्भूतिकं रोहिषं तृणम् ।
श्यामकं ध्यामकं पूतिमुण्डकं दवदग्धकम् ॥ ८७ ॥

कुवर्णं दंशनामाख्यं कटुतिक्तकफापहम् ।
अस्त्रशस्त्रादिदोषघ्नं बालग्रहविनाशनम् ॥ ९८ ॥
(म॑ चाइानुरोहिसु । क॑ किरुगच्चरिण । तें कामंचिमड्डि,
तूटिकूर । हिं सोधिया । गौं रामकर्पूर ।)
अथ दीर्घरोहिषकनाम । (कुतृणभेदः ।)
अन्यद्रोहिषकं दीर्घं दृढ़काण्डो दृढच्छदम् ।
द्राघिष्ठं दीर्घनालश्च तिक्तसारश्च कुत्सितम् ॥ ९९ ॥
दीर्घरोहिषकं तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् ।
भूतग्रहविषघ्नश्च व्रणक्षतविरोपणम् ॥ १०० ॥
(म॑ वाटुरोहिसु । क॑ हिरियगच्चरिण ।
हिं रोहिस । गौं गन्धतृण ।)
अथ नलनाम ।
नलो नड़ो नलश्चैव कुक्षिरन्ध्रोऽथ कीचकः ।
वंशान्तरश्च धमनः शून्यमध्यो विभीषणः ॥ १०१ ॥
छिद्रान्तो मृदुपत्रश्च रन्ध्रपत्रो मृदुच्छदः ।
नालवंशः पोटगल इत्यस्याह्वास्त्रिपञ्चधा ॥ १०२ ॥
नलः शीतकषायश्च मधुरो रुचिकारकः ।
रक्तपित्तप्रशमनो दीपनो वीर्य्यवृद्धिदः ॥ १०३ ॥
(म॑ देवनलु । क॑ देवनाल । तें किकेशगड्डि ।)
अथ महानलनाम । (नलभेदः ।)
अन्यो महानलो वन्यो देवनलो नलोत्तमः ।
स्थूलनालः स्थूलदण्डः सुरनालः सुरद्रुमः ॥ १०४ ॥
देवनालोऽतिमधुरो वृष्य ईषत्कषायकः ।
नलः स्वादधिको वीर्य्ये शस्यते रसकर्मणि ॥ १०५ ॥
(म॑ थोरदेवनलु । क॑ हिरियदेवनाल ।
हिं नर्कठ ।)

अथ नीलदूर्वानाम।

स्यान्नीलदूर्वा हरिता च शाद्वली
श्यामा च शान्ता शतपर्विकाऽसृता।
पूता शतग्रन्थिरनुष्णवल्लिका
शिवा शिवेष्टापि च मङ्गला जया॥ १०६॥
सुभगा भूतहन्त्री च शतमूला महौषधी।
अमृता विजया गौरी शान्ता स्यादेकविंशतिः॥ १०७॥
नीलदूर्वा तु मधुरा तिक्ता शिशिररोचनी।
रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरापहा॥ १०८॥
(मं नीलीहरियाली। कं हसुगरुके। तें हरितदूर्वालु।)

अथ गोलोमीनाम। (दूर्वाभेदः।)

स्याद्गोलोमी श्वेतदूर्वा सिताख्या
चण्डा भद्रा भार्गवी दुर्मरा च।
गौरी विघ्नशानकान्ताप्यनन्ता
श्वेता दिव्या श्वेतकाण्डा प्रचण्डा॥ १०९॥
सहस्रवीर्या च सहस्रकाण्डा
सहस्रपर्वा सुरवल्लभा च।
शुभा सुपर्वा च सितच्छदा च
स्वच्छा च कच्छान्तरुहाऽब्धिहस्ता॥ ११०॥
श्वेतदूर्वाऽतिशिशिरा मधुरा वान्तिपित्तजित्।
आमातिसारकासघ्नी रुच्या दाहतृषापहा॥ १११॥
(मं पाण्डरीहरियाली। कं विलियकरुके। तें शुक्लदूर्वालु।)

अथ मालादूर्वानाम।

मालादूर्वा वल्लिदूर्वाऽलिदूर्वा मालाग्रन्थिर्ग्रन्थिला ग्रन्थिदूर्वा।
मूलग्रन्थिर्वल्लरी ग्रन्थिमूला रोहत्पर्वा पर्ववल्ली सिताख्या॥११२॥
वल्लिदूर्वा सुमधुरा तिक्ता च शिशिरा च सा।

पित्तदोषप्रशमनी कफवान्तितृषापहा ॥११३॥
(म॰ बेलिहरियाली। क॰ वन्निगरुके। वम्॰ बेलिदूर्वा।
गौ॰ मालदूर्वा, गाँटियादूर्वा।)

अथ गण्डालीनाम। (दूर्वाभेदः।)

गण्डाली स्याद्गण्डदूर्वाऽतितीव्रा
मत्स्याक्षी स्याद्दारुणी मीननेत्रा।
श्यामग्रन्थिर्ग्रन्थिला ग्रन्थिपर्णी
सूच्योपत्रा श्यामकाण्डा जलस्था ॥ ११४ ॥
शकुलाक्षी वलाया च चित्रा पञ्चदशाह्वया ॥ ११५ ॥
गण्डदूर्वा तु मधुरा वातपित्तज्वरापहा।
शिशिरा द्वन्द्वदोषघ्नी भ्रमतृष्णाश्रमापहा ॥ ११६ ॥
(म॰ गाढ़ीहरियाली, गण्डरदूर्वा। क॰ मीनगत्ते।
हिं॰ गाण्डरिदुविपाच। गौ॰ गेँटेदूर्वा।)

अथ दूर्वा साधारणगुणाः।

दूर्वाः कषाया मधुराश्च शीताः पित्तातृषारोचकवान्तिहन्त्र्यः।
सदाहमूर्च्छाग्रहभूतशान्तिश्लेष्मश्रमध्वंसनतृप्तिदाश्च ॥११७॥

अथ कुन्दुरनाम।

कुन्दुरुष्कन्दुरो रुण्डोर्घ दीपवः खरच्छदः।
रसाभः सेवसम्भूतः सुतृष्णो मृगवल्लभः ॥ ११८ ॥
मौल्यं कुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारनुत्।
प्रशस्तं शोधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ११९ ॥
(म॰ कुन्दुरु। क॰ कणिगे।)

अथ भूतृणनाम।

भूतृणो रोहिणो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकः।
मालातृणं सुमाली च छत्रोऽतिच्छत्रकस्तथा ॥ १२० ॥
गुह्यबीजः सुगन्धश्च गुलालः पुंस्त्वविग्रहः।

बधिरश्चातिगन्धश्च शृङ्गरोहः शरेन्दुकः ॥ १२१ ॥
भूतृणं कटुतिक्तञ्च वातसन्तापनाशनम् ।
हन्ति भूतग्रहावेशान् विषदोषांश्च दारुणान् ॥ १२२ ॥
(मं सुगन्धिरोहिस । कं परिमलदगञ्जणि । तैं चिप्पगड्डि ।
गौं गन्धतृण । अन्यदेशे प्रसिद्धा ।)

अथ सुगन्धभूतृणनाम ।

सुगन्धभूतृणश्चान्यः सुरसः सुरभिस्तथा ।
गन्धतृणः सुगन्धश्च मुखवासः षडाह्वयः ॥ १२३ ॥
गन्धतृणं सुगन्धि स्यादीषत्तिक्तं रसायनम् ।
स्निग्धं मधुरशीतञ्च कफपित्तश्रमापहम् ॥ १२४ ॥
(मं सुगन्धितृण । गौं पुदिना ।)

अथ उखलनाम ।

उखलो भूरिपत्रश्च सुतृणश्च तृणोत्तमः ।
उखलो बलदो रुच्यः पशूनां सर्वदा हितः ॥ १२५ ॥
(मं थोड़मरु । कं हेचोरसु । हिं उखल) ।

अथ इक्षुदर्भानाम ।

इक्षुदर्भा सुदर्भा च पत्रालुस्तृणपत्रिका ॥ १२६ ॥
इक्षुदर्भा सुमधुरा स्निग्धा चेषत्कषायका ।
कफपित्तहरा रुच्या लघुः सन्तर्पणी स्मृता ॥ १२७ ॥
(मं आम्बालु । कं कागवित्तभेद । गौं नटा ।)

अथ गोमूत्रिकानाम ।

गोमूत्रिका रक्ततृणा क्षेत्रजा कृष्णभूमिजा ।
गोमूत्रिका तु मधुरा वृष्या गोदुग्धदायिनी ॥ १२८ ॥
(मं ताम्बडु । कं गोढवि ।)

अथ शिम्बिकानाम ।

शिम्बिका शिम्बिनी शीता क्षेत्रजा च मृदुच्छदा ।

त्रिशिखिका मधुरा शीता तद्वीजं बलहृष्यदम् ॥ ११९ ॥

(म॰ लाडगसिम्पि । क॰ किरियसिम्बिगी ।)

अथ निःश्रेणिकानाम ।

निःश्रेणिका श्रेणिका च नीरसा वनवल्लरी ।

निःश्रेणिका नीरसोष्णा पशूनामबलप्रदा ॥ १२० ॥

(म॰ शिरोणी । कोङ्कणे प्रसिद्धा ।)

अथ गर्मोटिकानाम ।

गर्मोटिका सुनीला च जरडी च जलाश्रया ॥ १२१ ॥

जरडी मधुरा शीता सारणी दाहहारिणी ।

रक्तदोषहरा रुच्या पशूनां दुग्धदायिनी ॥ १२२ ॥

(म॰ जरडि । क॰ हक्कलेयहुल्ल । तें गोड्डालवणलण ।

गौं माडुयाघास ।)

अथ मज्जरनाम ।

मज्जरः पवनः प्रोक्तः सुतृणः स्निग्धपत्रकः ।

मृदुग्रन्थिश्च मधुरो धेनुदुग्धकरश्च सः ॥ १२३ ॥

(म॰ पवना । क॰ नूले । गौं माजुरतृण ।)

अथ गिरिभूनाम ।

तृणाढ्यं पर्वततृणं पत्राढ्यश्च मृगप्रियम् ।

बलपुष्टिकरं रुच्यं पशूनां सर्वदा हितम् ॥ १२४ ॥

(म॰ सण्डे । क॰ सेड ।)

अथ वंशपत्रीनाम ।

वंशपत्री वंशदला जीरिका जीर्णपत्रिका ।

वंशपत्री सुमधुरा शिशिरा पित्तनाशनी ।

रक्तदोषहरा रुच्या पशूनां दुग्धदायिनी ॥ १२५ ॥

(म॰ वेणुपत्रि । क॰ विदिरयेले । तें यथाहुलु ।

गौं बाँसपाताघास ।)

अथ मन्थानकनाम ।

मन्थानकस्तु हरितो दृढमूलस्तृणाधिपः ।
स्निग्धो धेनुप्रियो दोग्धा मधुरो बहुवीर्य्यकः ॥ १३६ ॥
(म' मारवेलु । क' मारवल्लि ।)

अथ पल्लिवाहनाम ।

पल्लिवाहो दीर्घदलः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।
अदृढः शाकपत्रादिः पशूनामबलप्रदः ॥ १३७ ॥
(म' पोकलि । क' होते । पोकलगवत ।)

अथ पटुतृणनाम ।

लवणाढ्यं लोणतृणं तृणाम्लं पटुतृणकमम्लकाण्डञ्च ।
पटुतृणकं क्षाराम्लं कषायरम्यमल्परुचिकरम् ॥ १३८ ॥ *
(म' लोणा । क' हुणुवुमु । गौं लोणाघास ।)

अथ पथ्यान्धनाम ।

पथ्यान्धः कञ्चुकीपत्रः पथ्यान्धा पथधा च सा ॥१३९॥
पथ्यान्धा समवीर्य्या स्यात् तिक्ता क्षारा च सारिणी ।
तत्कालशस्त्रघातस्य व्रणसंरोपणी परा ॥ १४० ॥
दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पथ्यान्धा त्रिविधा स्मृता ।
रसवीर्य्यविपाके च मध्यमा गुणदायिका ॥१४१॥
(म' पथधे तोणी । क' हणजेमूरु ।)

अथ गुच्छनाम ।

गुच्छस्तु काण्डगुच्छः स्याद् दीर्घकाण्डस्त्रिकोषकः ।
छत्रगुच्छोऽसिपत्रश्च मौलपत्रस्त्रिधारकः ॥ १४२ ॥
ह्रस्वगुच्छोऽपरो ह्रस्वो दीर्घनालो जलाश्रयः ।

---

* पटुशुकशब्दस्य पटुतृणपर्य्यायवाचितया पटुतृणशब्दानन्तरं पटुशुकशब्दपर्य्याये पक्षस्वतस्त्र्येऽपि तत्र तदकथनं न कमपि दोषमावहतीति सुधीभिर्ज्ञेयम् ।

तत्र स्थूलो लघुश्चान्यस्त्रिधाऽयं हादशाभिधः ॥ १४३ ॥
गुण्डास्तु मधुराः शीताः कफपित्तातिसारघ्नाः ।
दाहरक्तहरास्तेषां मध्ये स्थूलतरोऽधिकः ॥ १४४ ॥
(मै॰ बलछातीनि । क॰ मूलगेरु । गौं केशुरघास ।
के॰ उट्टीतिलोके । अस्य कन्दः कसेरुरिति ।)

अथ गुण्डकन्दनाम । *

गुण्डकन्दः कसेरुः स्यात् क्षुद्रमुस्ता कसेरुका ।
शूकरेष्टः सुगन्धिश्च सुकन्दो गन्धकन्दकः ॥ १४५ ॥
कसेरुकः कषायोऽल्पमधुरोऽतिखरस्तथा ।
रक्तपित्तप्रशमनः शीतो दाहश्रमापहः ॥ १४६ ॥
(म॰ कसेरुवा । क॰ सेकिनगडे । तां तुङ्गगड्डु ।
तें इड्डि, कोति । गौं केसुर ।)

अथ चणिकानाम ।

चणिका दुग्धदा गौल्या सुनीला क्षेत्रजा हिमा ।
वृष्या बल्याऽतिमधुरा बीजैः पशुहिता तृणैः ॥ १४७ ॥
(म॰ चणइ । क॰ चर्णागयहुलु । गौं चोणारशाक ।)

अथ गुण्डासिनीनाम ।

गुण्डासिनी तु गुण्डा गुण्डाला गुच्छमूलका चिपिटा ।
वृषपत्री जलवासा पृथुला सुविष्टरा च नवाह्वा ॥ १४८ ॥
गुण्डासिनी कटुः स्वादु पित्तदाहश्रमापहा ।
तिक्तोष्णा श्वयथुघ्नी च व्रणदोषनिबर्हिणी ॥ १४९ ॥
(म॰ आंपु ।)

---

* कसेरुकं द्विविधं स्यात्, राजकसेरुकं चिञ्चोटकश्च । उक्तञ्च भावमिश्रेण "कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम् ॥"

अथ शूलीनाम।

शूली तु शूलपत्री स्यादशाखा धूम्रमूलिका।
जलाश्रया मृदुलता पिच्छिला महिषीप्रिया॥ १५०॥
शूली तु पिच्छिला चोष्णा गुरुर्गव्या बलप्रदा
पित्तदाहहरा रुच्या दुग्धवृद्धिप्रदायिका॥ १५१॥
(मं, वम्० शूली। कं सोगले। गौं शोला।)

अथ परिपेल्ल(ल)नाम।

परिपेल्लं प्लवं धान्यं गोपुटं स्यात् कुटन्नटम्।
सितपुष्पं दामपुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकम्॥ १५२॥
परिपेल्लं कटूष्णञ्च कफमारुतनाशनम्।
व्रणदाहाममूलघ्नं रक्तदोषहरं परम्॥ १५३॥
मं जलमण्डवि। कं बलिगड्ड। गौं केश्रोटमुता।)

अथ हिज्ज(ज्जु)लनाम।

हिज्जलोऽथ नदीकान्तो जलजो दीर्घपत्रकः।
नदीजो निचुलो रक्तः कार्मुकः कथितश्च सः॥ १५४॥
हिज्जलः कटूष्णश्च पवित्रो भूतनाशनः।
वातामयहरो नानाग्रहसञ्चारदोषजित्॥ १५५॥
(मं पर्य्येलु। कं तोरिगणगिले। उत्० किज्जोलो।
वम्० समुन्द्रफल, परेल। हिं इजर, समुन्दर फल।
गौं हिजलगाछ।)

अथ शैवाल(सेवाल)नाम।

शैवालं जलनीली स्यात् शैवलं जलजञ्च तत्।
शैवालं शीतलं स्निग्धं सन्तापव्रणनाशनम्॥ १५६॥
(मं सेवाल। कं हांवसे। गौं शेओला।)

इत्थं नाना कण्टकिविटपिप्रस्ताव-
व्याख्यातैरण्डादिकलक्षणविस्ताराख्यम्।

वर्गं विद्वान् वैद्यकविषयप्रावीण्य-
श्रेयं पश्चादस्थकगुणमोयादैद्यः ॥ १५७ ॥
दुर्वारां विकृतिं खसेवनविदां भिन्दन्ति ये भूयसा
दुर्वाराश्च हठेन कण्टकितया सूक्ष्माश्च ये केचन ।
तेषामिष मृहागमान्तरभुवामारण्यकाणां किल
क्रूरातङ्कभयार्त्तनिर्वृतिकरो वर्गः सतां सम्मतः ॥ १५८ ॥
द्विजानां यो राजा जयति रचयन्नोषधिगणं
प्रतीतोऽयं नृणाममृतकरतां धारयति च ।
अमुष्यायं वर्गो नृहरिकृतिनः काङ्क्षति कृतौ
स्थितिं शाल्मल्यादिर्वसुभिरभिधाशेखरमणौ ॥ १५९ ॥
इति श्रीनरसिंहपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः ।

अथ प्रभद्रादिवर्गः ।

प्रभद्रः पञ्चधा प्रोक्तः काश्मर्यो लघुपूर्वकः ।
द्विरग्निमन्थः श्योनाकद्वितयं चाजशृङ्गिका ॥ १ ॥
काश्मर्योऽश्मन्तकश्चाथ कर्णिकारद्वयं तथा ।
वृश्चिकालो च कुटजस्तद्बीजश्च शिरीषकः ॥ २ ॥
करञ्जः षड्विधोऽङ्कोलो नीलः सर्जाश्वकर्णकौ ।
तालः श्रीतालहिन्तालमाडास्तूलस्तमालकः ॥ ३ ॥
चतुर्विधः कदम्बोऽथ वानीरः कुम्भवेतसः ।
धवश्च धन्वनो भूर्जस्तिनिशश्च ततोऽर्जुनः ॥ ४ ॥
इरिद्रुदग्धाशाखोटाः शाकोऽथो शिंशपात्रयम् ।
असनद्वयं च वकुलः पुत्रजीवश्च पिण्डिका ॥ ५ ॥

कारस्करोऽथ कटभी सवको देवसर्षपः ।
इङ्गुविकङ्कतश्चेति शराब्धिगणिताः क्रमात् ॥ ६ ॥

अथ प्रभद्रनाम ।

अथ निगदितः प्रभद्रः पिचुमन्दः पारिभद्रको निम्बः ।
काकफलः कीरेष्टो नेताऽरिष्टश्च सर्वतोभद्रः ॥ ७ ॥
धमनो विशीर्णपर्णो पवनेष्टः पीतसारकः शीतः ।
वरतिक्तोऽरिष्टफलो ज्येष्ठामालकश्च हिङ्गुनिर्यासः ॥ ८ ॥
छर्दनश्चाग्निधमनो ज्ञेया नाम्नान्तु विंशतिः ॥ ९ ॥

प्रभद्रकः प्रभवति शीततिक्तकः
कफव्रणकृमिवमिशोफशान्तये ।
बलामभिद्बहुविषपित्तदोषजित्
विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकृत् ॥ १० ॥

(मं निम्बु, लिम्ब । कं बेउ । तें येपचेट्टु । तां वेपुम्मरम ।
हिं निम् । गौं निम्गाछ ।)

अथ महानिम्बनाम ।

महानिम्बो मदाद्रिकः कार्मुकः केशमुष्टिकः ।
काकाण्डो रम्यकोऽक्षोरो महातिक्तो हिमद्रुमः ॥ ११ ॥
महानिम्बस्तु शिशिरः कषायः कटुतिक्तकः ।
असद्दाहवलासघ्नो विषमज्वरनाशनः ॥ १२ ॥

(कं महानिम्बु । मं डोंराचा, निम्बाचाझाँड़ । तें गङ्गरा-
विचेट्टु, पेद्दवेपचेट्टु, तुरकवेप, कण्डवेप । दां गौरीनिम् ।
तां मलाइवेतु वा वेप्पम् । हिं वकाइन् । गौं महा-
निम्, घोड़ानिम्, वननिम् ।)

अथ कैडर्य्यनाम । (निम्बभेदः)

कैडर्य्योऽन्यो महानिम्बो रामणो रमणस्तथा ।
गिरिनिम्बो महारिष्टः शुक्लशालः कफाह्वयः ॥ १३ ॥

कैडर्य्यः कटुकस्तिक्तः कषायः शीतलो लघुः।
सन्तापशोषकुष्ठास्रकृमिभूतविषापहः॥ १४॥
(म' फलितमहानिम्ब, घोरानिम्ब। कं कयाइब्बेउ।
गौं घोड़ाघुघठी।)

अथ भूनिम्बनाम।

भूनिम्बो नार्य्यतिक्तः स्यात् कैरातो रामसेनकः।
कैराततिक्तको हैमः काण्डतिक्तः किरातकः॥ १५॥
भूनिम्बो वातलस्तिक्तः कफपित्तज्वरापहः।
व्रणसंरोपणः पथ्यः कुष्ठकण्डूतिशोफनुत्॥ १६॥
(म' भूनिम्ब, चिराइता। कं नेलवेउचु। तें नेलवेमु।
हिं चिरायता। गौं चिरेता)

अथ नेपालनिम्बनाम।

नेपालनिम्बो नैपालस्तृणनिम्बो ज्वरान्तकः।
नाडीतिक्तोऽर्द्धतिक्तश्च निद्रारिः सन्निपातहा॥ १७॥
नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा।
तिक्तोऽतिकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापहः॥ १८॥
(म' नेपालनिम्ब। कं चिरायिता, चिराइते।)

अथ लघुकाश्मर्य्यनाम।

कटफलः कुम्भगर्भश्च सोमवल्कप्रचेतसौ।
भद्रावती महाकुम्भी कैडर्य्यो रामसेनकः॥ १९॥
कुमुदा चोग्रगन्धश्च भद्रा रञ्जनकस्तथा।
कुम्भी च लघुकाश्मर्य्यः श्रीपर्णी च त्रिपञ्चधा॥ २०॥
कटफलः कटुरुष्णश्च कासश्वासज्वरापहः।
उग्रदाहहरो रुच्यो मुखरोगशमप्रदः॥ २१॥
(म' कायफल। कं किरुसिवन्नि। तें पापरवुड्म।
हिं कायफर्। गौं कट्फल, काटफाल।)

अथ अग्निमन्थनाम।

अग्निमन्थोऽग्निमथनः तर्कारी वैजयन्तिका।
वह्निमन्थोऽरणी केतुः श्रीपर्णी कर्णिका जया।
नादेयी विजयाऽनन्ता नदी यावत् त्रयोदश ॥ २२ ॥
तर्कारी कटुरुष्णा च तिक्तानिलकफापहा।
शोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोविड्बन्धाध्माननाशनी ॥ २३ ॥
(मं गनुबल। तें चिरिनेल्लुचेट्टु। उत्० अग्निवथ।
हिं इरणि, अगेथ, गणियारि।
गौं गणिरि, आम्गाम्ल।)

अथ क्षुद्राग्निमन्थनाम।

क्षुद्राग्निमन्थस्तपनो विजया गणिकारिका।
अरणिर्लघुमन्थश्च तेजोवृक्षस्तनुत्वचा ॥ २४ ॥
अग्निमन्थद्वयं चैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया ॥ २५ ॥
(मं टाकलि। कं वन्नि। गौं छोटगणिरि।)

अथ श्योनाकनाम।

श्योनाकः शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ कटम्भरः।
मयूरजङ्घोऽरलुकः प्रियजीवः कुटन्नटः ॥ २६ ॥
श्योनाकः पृथुशिम्बोऽन्यो भल्लको दीर्घवृन्तकः।
पीतवृक्षश्च टेण्टूको भूतसारी मुनिद्रुमः ॥ २७ ॥
निःसारः फल्गुवृन्ताकः पूतिपत्रो वसन्तकः।
मण्डूकपर्णः पीताङ्गो जम्बूकः पीतपादकः ॥ २८ ॥
वातारिः पीतकः शोणः कुटनश्च विरेचनः।
भ्रमरेष्टो बर्हिजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः ॥ २९ ॥
श्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलं च त्रिदोषजित्।
पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं सन्निपातज्वरापहम् ॥ ३० ॥

टेण्टुफलं कटूष्णञ्च कफवातहरं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृल्लवणाम्लकम् ॥ ३१ ॥

(मं टेण्टू । कं ओणाओडिलमर । उत्० फणफणा ।
पञ्जा० मुलिन् । नेपा० करुमकान्द ।
तां पन । हिं सोनापाठा, अलुं ।
गौं श्योनागाछ ।)

अथ अजशृङ्गीनाम ।

अजशृङ्गी मेषशृङ्गी वर्त्तिका सर्पदंष्ट्रिका ।
चक्षुष्या तिक्तदुग्धा च पुत्रश्रेणी विषाणिका ॥ ३२ ॥
अजशृङ्गी कटुस्तिक्ता कफार्शःशूलशोफजित् ।
चक्षुष्या श्वासहृद्रोगविषकासातिकुष्ठजित् ॥ ३३ ॥
अजशृङ्गीफलं तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् ।
जठरानलकृत् हृद्यं रुचिरं लवणाम्लकम् ॥ ३४ ॥

(मं मेषसेंग । कं उरियमर ।
गौं म्याड़ाशिङे, छागलबेंटे,
गाड़लशिङी ।)

अथ काश्मरीनाम ।

स्यात् काश्मर्यः काश्मरी कृष्णवृन्ता
क्षीरा भद्रा सर्वतोभद्रिका च ।
श्रीपर्णी स्यात् सिन्धुपर्णी सुभद्रा
कम्भारी सा कट्फला भद्रपर्णी ॥ ३५ ॥
कुमुदा च गोपभद्रा विदारिणी चौरिणी महाभद्रा ।
मधुपर्णी स्वभद्रा कृष्णा श्वेता च रोहिणी गृष्टिः ॥ ३६ ॥
स्थूलत्वचा मधुमती सुफला मेदिनी महाकुमुदा ।
सुदृढ़त्वचा च कथिता विज्ञेया विंशतिर्नाम्नाम् ॥ ३७ ॥
काश्मरी कटुका तिक्ता गुरूष्णा कफशोफनुत् ।

त्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णास्रदोषजित् ॥ ३८ ॥

(मं, कं सोवनो। तें गन्धारि। गौं गामारगाछ ।)

अथ अश्मन्तकनाम ।

अश्मन्तकश्चन्दुकश्च कुद्दालश्चाम्लपत्रकः ।
सूक्ष्मत्वक् पीलुपत्रश्च स्मृतो यमलपत्रकः ॥ ३९ ॥
अश्मान्तकेन्दुशफरी शिलान्तश्चाम्बुदः स्मृतः ।
पाषाणान्तक इत्युक्तो वह्निचन्द्रमिताह्वयः ॥ ४० ॥

अश्मन्तकः स्यान्मधुरः कषायः
सुशीतलः पित्तहरः प्रमेहजित् ।
विदाहतृष्णाविषमज्वरापहो-
विषार्त्तिविच्छर्दिहरश्च भूतजित् ॥ ४१ ॥

(मं आबुटा। कं अश्मर।)

अथ कर्णिकारनाम ।

अथ भवति कर्णिकारो राजतरुः प्रग्रहश्च कृतमालः ।
सुफलश्च परिव्याधो व्याधिरिपुः पङ्क्तिबीजको वसुसंज्ञः ॥४२॥
कर्णिकारो रसे तिक्तः कटूष्णः कफशूलहृत् ।
उदरकृमिमेहघ्नो व्रणगुल्मनिवारणः ॥ ४३ ॥

(मं लघुवाहव्या । कं, तें किरुगक्क ।
गौं छोटसोणालुगाछ ।)

अथ आरग्वधनाम ।

आरग्वधोऽन्यो मन्थानो रोचनश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतो दीर्घफलो व्याधिघातो नृपद्रुमः ॥ ४४ ॥
हेमपुष्पो राजतरुः कण्डूघ्नश्च ज्वरान्तकः ।
शम्पाकः स्वर्णपुष्पश्च स्वर्णद्रुः कुष्ठसूदनः ॥ ४५ ॥
कर्णाभरणकः प्रोक्तो महाराजद्रुमः स्मृतः ।
कर्णिकारो महादिः स्यात् प्रोक्तश्चैकोनविंशतिः ॥ ४६ ॥

आरग्वधोऽतिमधुरः शीतः शूलापहारकः।
ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविष्टम्भनाशनः॥ ४७॥
(ब० सोंदाल, लड़िया शोणाल, राखालनड़ी, वानरनड़ी।) बङ्गिलुवाइव्याधेभाड़। कं हेग्गक। तें रेलचेट्टु। उत्० सुनारि। हिं आमलटास्, धनबहेड़ा, शोणाली। गौं वड़सोन्दाल, लड़ियाशोणाल, राखालनड़ी, वानरनड़ी।)

अथ वृश्चिकालीनाम।

वृश्चिकाली विषाणी च विषघ्नी नेत्ररोगहा।
उष्ट्रिकाप्यलिपर्णी च दक्षिणावर्त्तकी तथा॥ ४८॥
कलिकाप्यागमावर्त्ता देवलाङ्गुलिका तथा।
करभा भूरिदुग्धा च कर्कशा चामरा च सा॥ ४९॥
स्वर्णपुष्पा युग्मफला तथा क्षीरविषाणिका।
प्रोक्ता भासुरपुष्पा च वसुचन्द्रसमाह्वया॥ ५०॥
वृश्चिकाली कटुस्तिक्ता सोष्णा हृद्दकशुद्धिकृत्।
रक्तपित्तकरा वश्या विषन्धारोचकापहा॥ ५१॥
(मं वृश्चिकाली। कं हलिगुलु। तें डुलगोंडी। तां काचुरि वम्० शेढ़शिङ्गी। हिं वङ्गटा गौं विछाति।)

अथ कुटजनाम।

कुटजः कौटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका।
कलिङ्गो मल्लिकापुष्पः प्रावृष्यः शक्रपादपः॥ ५२॥
वरतिक्तो यवफलः संग्राही पाण्डुरद्रुमः।
प्रावृषेण्यो महागन्धः स्यात् पञ्चदशधाभिधः॥ ५३॥
कुटजः कटुतिक्तोष्णः कषायश्चातिसारजित्।
तथासितोऽस्रपित्तास्रत्वग्दोषार्शोनिकृन्तनः॥ ५४॥
(मं कुडा। कं कोडसिगेयमरनु। हिं कवैया। तें पाल्कुडुचेट्टु, अश्विमचेट्टु, तुम्मिकचेट्टु। उत्० कुड़िया। गौं कुड़चिगाछ।)

अथ इन्द्रयवनाम ।

इन्द्रयवा तु शक्राह्वा शक्रवीजानि वत्सकः ।
तथा वत्सकवीजानि भद्रजा कुटजाफलम् ॥ ५५ ॥
श्रेया भद्रयवा चैव वीजान्ता कुटजाभिधा ।
तथा कलिङ्गवीजानि पर्य्यायैर्दशधाभिधा ॥ ५६ ॥
इन्द्रयवा कटु स्तिक्ता शीता कफवातरक्तपित्तहरा ।
दाहातिसारशमनी नानाज्वरदोषशूलमूलघ्नी ॥ ५७ ॥
(म इन्द्रजव, कुड्यावेब्वीं । क कोडसिगेयवीज ।
उत्०, हिं, गौं इन्द्रयव ।)

अथ शिरीषनाम ।

शिरीषः शीतपुष्पश्च भण्डिको मृदुपुष्पकः ।
शुकेष्टो वर्हिपुष्पश्च विषहन्ता सुपुष्पकः ॥ ५८ ॥
उद्दानकः शुकतरुर्ज्ञेयो लोमशपुष्पकः ।
कपीतनः कलिङ्गश्च श्यामलः शङ्खिनीफलः ।
मधुपुष्पस्तथा हृत्तपुष्पः सप्तदशाह्वयः ॥ ५९ ॥
शिरीषः कटुकः शीतो विषवातहरः परः ।
पामाशुक्रकुष्ठकण्डूतिस्त्वग्दोषस्य विनाशनः ॥ ६० ॥
(म सिरस । तें दिरसन । हिं शिरिष, लस्रीन्,
कलसिस । गौं शिरीषगाछ ।)

अथ करञ्जनाम ।

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरविल्वकः ।
पूतिपर्णो हस्तफलो रोचनश्च प्रकीर्य्यकः ॥ ६१ ॥
करञ्जः कटुरुष्णश्च चक्षुष्यो वातनाशनः ।
तस्य स्नेहोऽतिस्निग्धश्च वातघ्नः स्थिरदीप्तिदः ॥ ६२ ॥
(म करञ्ज । तें कानुगचेट्टु । हिं करोंदा,
करंजुवा । गौं डहरकरञ्ज ।)

अथ पूतकरञ्जनाम ।

अन्यो पूतकरञ्जः स्यात् प्रकीर्य्यो पूतिपर्णकः ।
स्निग्धपत्रस्तपस्वी च विषारिश्च विरोचनः ॥ ६३ ॥
पूतकरञ्जः कटूष्णो वातघ्नः व्रणनाशनः ।
सर्वत्वग्दोषशमनो विषसर्पविनाशनः ॥ ६४ ॥
(म॰ करञ्जभेद । क॰ तपसियमरलु ।
गौं चियाकरञ्चा ।)

अथ महाकरञ्जनाम ।

ज्ञेयो महाकरञ्जोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिचारिणी ।
उदकीर्य्यो विषघ्नो च काकघ्नो मदहस्तिनी ।
अङ्गारवल्ली शार्ङ्गेष्टा मधुसत्तावमायिनी ॥ ६५ ॥
हस्तिरोहणकश्चैव ज्ञेयो हस्तिकरञ्जकः ।
सुमनाः काकभाण्डी च मदमत्तश्च षोडश ॥ ६६ ॥
महाकरञ्जस्तीक्ष्णोष्णः कटुको विषनाशनः ।
कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषव्रणनाशनः ॥ ६७ ॥
(म॰ वडिलकरञ्ज । क॰ हिरियहुलुगिलु ।
गौं डहरकरञ्चा ।)

अथ पूतिकरञ्जनाम ।

प्रकीर्य्यो रजनीपुष्पः सुमनाः पूतिकर्णिकः ।
पूतिकरञ्जः कैडर्य्यः कलिमालश्च सप्तधा ॥ ६८ ॥
(म॰ पूतीकरञ्ज । क॰ वासव । तें कुलिगिलु । ता॰ पेका
काकूय । वम्॰ सागरगोटा । हिं कण्टकरिञ्जा ।
गौं नाटाकरञ्चा ।)

अथ गुच्छकरञ्जनाम ।

अन्यो गुच्छकरञ्जः स्निग्धदलो गुच्छ पुष्पको नन्दी ।
गुच्छी च माहनन्दी सानन्दो दन्तधावनो वसवः ॥ ६९

करञ्जः कटुस्तिक्तोष्णो विषवातार्त्तिकृन्तनः।
कण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठप्रशान्त्वग्दोषनाशनः॥ ७० ॥
(मं करञ्जभेद। कं डुन्निगिलभेदउ।)

अथ रीठाकरञ्जनाम।

रीठाकरञ्जकस्त्वन्यो गुच्छलो गुच्छपुष्पकः।
रीठा गुच्छफलोऽरिष्टो मङ्गल्यः कुम्भबीजकः।
प्रकीर्य्यः सोमवल्कश्च फेनिलो कटमंज्ञकः॥ ७१ ॥
रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुः स्निग्धश्च वातजित्।
कफघ्नः कुष्ठकण्डूतिविषविस्फोटनाशनः॥ ७२ ॥
(मं, हिं रीठा। कं अरिठाल। तें रीठाकरञ्जमनेचेट्टु,
कुकुडकायलु। वम्० रिथा। तां पोवानकोट्टइ।
गौं वड़ रीठा।)

अथ अङ्कोलनाम।

अङ्कोलकोठरो रेचो गूढ़पत्रो निकोचकः।
गुप्तस्नेहः पीतसारो मदनो गूढ़मल्लिका॥ ७३ ॥
पीतस्ताम्रफलो श्रेयो दीर्घकालो गुणाढ्यकः।
कोलः कोलम्बकर्णश्च गन्धपुष्पश्च रोचनः।
विज्ञानतैलगर्भश्च स्मृतिसंख्याभिधा स्मृतः॥ ७४ ॥
अङ्कोलः कटुकः स्निग्धो विषलूतादिदोषनुत्।
कफानिलहरः सूतः शुद्धिकृत् रेचनीयकः॥ ७५ ॥
(मं अङ्कोल। कं अङ्कुले। हिं ढेरा। गौं धलाआँकोड़गाछ।)

अथ नीलवृक्षनाम।

नीलस्तु नीलवृक्षो वातारिः शोफनाशनो नरनामा।
नखवृक्षश्च नखालुर्नखप्रियो दिग्गजेन्द्रमितसंज्ञः॥ ७६ ॥ *

---

* दिग्गजेन्द्रेत्यनेन अष्टसंख्या बोद्धव्या। ऐरावतादिनाम-निर्देशेन अमरसिंहपादेनाऽपि तेषामष्टौ संख्याः परिगणिताः।

नीलवृक्षस्तु कटुकः कषायोष्णो लघुस्तथा।
वातामयप्रशमनो नानाश्वयथुनाशनः॥ ७७॥

(कों, माल०, मं, नीलवृक्ष।)

अथ सर्जनाम।

सर्जः सुर्जरसः शालः कालकूटो रजोद्भवः।
वल्लीवृक्षश्चोद्धपर्णो रालः कार्श्योऽजकर्णकः॥ ७८॥
वस्तकर्णः कषायी च ललनो गन्धवृक्षकः।
वंशश्च शालनिर्यासो दिव्यसारः सुरेष्टकः।
शूरोऽग्निवल्लभश्चैव यक्षधूपः सुसिद्धकः॥ ७९॥
सर्जस्तु कटुतिक्तोष्णो हिमः स्निग्धोऽतिसारजित्।
पित्तास्रदोषकुष्ठघ्नः कण्डूविस्फोटवातजित्॥ ८०॥

(मं खाजडा। कं सज्जरदमर। तें सज्जरसमु। पञ्जा० रालश्चलु। हिं किंलि। गौं धूनोर गाछ।)

अथ अश्वकर्णनाम।

जरणद्रुमोऽश्वकर्णस्तार्क्ष्यप्रसवश्च शस्यसंवरणः।
धन्वश्च दीर्घपर्णः कुशिकतरुः कौशिकश्चापि॥ ८१॥
अश्वकर्णः कटुस्तिक्तः स्निग्धः पित्तास्रनाशनः।
ज्वरोविस्फोटकण्डूघ्नः शिरोदोषार्त्तिकृन्तनः॥ ८२॥

(मं श्रीवासर्जरसः। कं दमरनभेद। गौं लताशाल।)

अथ तालद्रुमनाम।

तालस्तालद्रुमः पत्री दीर्घस्कन्धो ध्वजद्रुमः।
तृणराजो मधुरसो मदाढ्यो दीर्घपादपः॥ ८३॥
चिरायुस्तरुराजश्च गजभक्षो दृढच्छदः।

…था ;—"ऐरावतो पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः॥" इति।

दीर्घपत्रो गुच्छपत्रोऽप्यासवद्रुश्च षोडश ॥ ८४ ॥
तालश्च मधुरः शीतपित्तदाहश्रमापहः ।
सरश्च कफपित्तघ्नो मदकृद्दाहशोषनुत् ॥ ८५ ॥
(खरताल इति श्रान्ध्रदेशेप्रसिद्धः । गुर्ज० तड़ । तां पनस
हिं, उत्० ताड़ । गौं ताल ।)

अथ श्रीतालनाम ।

श्रीतालो मधुतालश्च लक्ष्मीतालो मृदुच्छदः ।
विशालपत्रो लेखार्हो मषीलेख्यदलस्तथा ।
शिरालपत्रकश्चैव याम्योद्भूतो नवाह्वयः ॥ ८६ ॥
श्रीतालो मधुरोऽत्यन्तमोषच्चैव कषायकः ।
पित्तजित्कफकारी च वातमीषत्प्रकोपयेत् ॥ ८७ ॥
(श्रीताल इति मलियालदेशेप्रसिद्धः ।)

अथ हिन्तालनाम ।

हिन्तालः स्थूलतालश्च वल्कपत्रो बृहद्दलः ।
गर्भस्रावी लतातालो भीषणो बहुकण्टकः ॥ ८८ ॥
स्थिरपत्रो द्विधालेख्यः शिरापत्रः स्थिराङ्घ्रिपः ।
श्रक्लसारो हहत्तालः स्याच्चतुर्दशधाऽभिधः ॥ ८९ ॥
हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् ।
श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषनुत् ॥ ९० ॥
(हिन्तालु इति दक्षिणेप्रसिद्धः । गौं हंताल् गाछ ।)

अथ माडनाम ।

माडो माडद्रुमो दीर्घो ध्वजवृक्षो वितानकः ।
मद्यद्रुमो मोहकारी मदद्रुश्च ज्वरद्रुधा * ॥ ९१ ॥
माडस्तु शिशिरो रुच्यः कषायः पित्तदाहकृत् ।

* षड्धा इति नवसंख्या ज्ञेया ।

वर्षापहो मरुत्कारी श्रमहृत् श्लेष्मकारकः॥ ८२॥
(मं माडु। कं वैनो। कोङ्कणेजिकंतुण्डु। बम्० भेलीमाड़।)

अथ तूलनाम।

तूलं तूदं ब्रह्मकाष्ठं ब्राह्मणेष्टं च यूपकम्।
ब्रह्मदारु सुपुष्पं च सुरूपं नीलवृन्तकम्।
क्रमुकं विप्रकाष्ठं च मृदुसारं द्विभूमितम् * ॥ ८३॥
तूलं तु मधुराम्लं स्यात् वातपित्तहरं सरम्।
दाहप्रशमनं वृष्यं कषायं कफनाशनम्॥ ८४॥
(मं पारिसापिम्पलु, वङ्करलि। तें काम्बलिचेट्टु। तां मधुकाट्टइचेड़ि। हिं तूत्री, साहुड़। गौं तुँत्; पलाश पिपुल, आवलुप इति कश्चित्।)

अथ तमालनाम।)

तमालो नीलतालः स्यात्कालस्कन्धस्तमालकः।
नीलध्वजश्च तापिच्छः कालतालो महाबलः॥ ८५॥
तमालो मधुरो बल्यो वृष्यश्च शिशिरो गुरुः।
कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिकरः परः॥ ८६॥
(मं तमालु। कं कदालउ। गौं तमालगाछ।)

अथ कदम्बनाम।

कदम्बो वृत्तपुष्पश्च सुरभिर्ललनाप्रियः।
कादम्बर्यः सिन्धुपुष्पो मदाढ्यः कर्णपूरकः॥ ८७॥
कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः।
शीतलः कफपित्तार्त्तिनाशनः शुक्रवर्द्धनः॥ ८८॥
(मं कलम्बु। कं कडेवु। तें कड़िमिचेट्टु। गौं कदम गाछ।)

---

* द्विभूमितमिति। द्विः, भूः पृथ्वी एक इत्यर्थः; ततः एकस्य वामगत्या द्वादशसंख्या।

अथ धाराकदम्बनाम ।

धाराकदम्बः प्रावृष्यः पुलको भृङ्गवल्लभः ।
मेघागमप्रियो नीपः प्रावृषेण्यः कदम्बकः ॥ ९९ ॥
(मं धाराकदम्ब । कं धारियकडउ । तें मोगुलुकड्मि ।
हिं हल्दु । गौं केलिकदम् ।)

अथ धूलीकदम्बनाम ।

धूलीकदम्बःक्रमुकप्रसूनःपरागपुष्पो वलभद्रसंज्ञकः ।
वसन्तपुष्पो मकरन्दवासो भृङ्गप्रियो रेणुकदम्बकोऽष्टौ ॥१००॥
(मं धूलिकदम्बु । कं धूलिगडउ ।)

अथ भूमीकदम्बनाम ।

भूमीकदम्बो भूनिम्बो भूमिजो भृङ्गवल्लभः ।
लघुपुष्पो वृत्तपुष्पो विषघ्नो व्रणहारकः ॥ १०१ ॥
(मं भूमिकदम्बु । कं नेलगडवु ।)

अथ त्रिकदम्बगुणाः ।

त्रिकदम्बाः कटुर्वर्ण्या विषशोफहरा हिमाः ।
कषायाः पित्तलास्तिक्ता वीर्य्यवृद्धिकराः पराः ॥ १०२ ॥

अथ वानीरनाम ।

वानीरो वृत्तपुष्पश्च शाखालो जलवेतसः ।
व्याधिघातः परिव्याधो नादेयो जलसम्भवः ॥ १०३ ॥
वानीरस्तिक्तशिशिरो रक्षोघ्नो व्रणशोधनः ।
पित्तास्रकफदोषघ्नः संग्राही च कषायकः । १०४ ॥
(मं वञ्जालु । कं बैसियमरगु । गौं जलवेत ।)

अथ कुम्भीनाम ।

कुम्भी रोमालुविटपी रोमशः पर्पटद्रुमः ।
कुम्भी कटुः कषायोष्णो ग्राही वातकफापहः ॥ १०५ ॥
(कुम्भीवृक्षः इति कोङ्कणेप्रसिद्धः ।)

त्रिदोषशमनः पथ्यो दुष्टकौटिल्यनाशनः ॥ ११३ ॥
(वम्० भूर्जपत्रवृत्तः। शाकपादः, फटक इति हिमाचले-
प्रसिद्धः। गौं भूर्जिपत्र।)

अथ तिनिशनाम।

तिनिशः स्यन्दनश्चक्री शताङ्गः शकटो रथः।
रथिकाभस्मगर्भश्च मेषी जलधरो दश ॥ ११४ ॥
तिनिशस्तु कषायोष्णः कफरक्तातिसारजित्।
ग्राहको दाहजननो वातामयहरः परः ॥ ११५ ॥
(मं, कं, आनुपे च स्यन्दन इति प्रसिद्धः। हिं तिरिच्छ।
गौं जारुल गाछ, सादन गाछ।)

अथ अर्जुननाम।

अर्जुनः शम्बरः पार्थश्चित्रयोधी धनञ्जयः।
वैरान्तकः किरीटी च गाण्डीवी शिवमल्लकः ॥ ११६ ॥
सव्यसाची नदीसर्जः कर्णारिः कुरुवीरकः।
कौन्तेय इन्द्रसूनुश्च वीरद्रुः कृष्णसारथिः।
पृथाजः फाल्गुनो धन्वी ककुभश्चैकविंशतिः ॥ ११७ ॥
अर्जुनस्तु कषायोष्णः कफघ्नो व्रणनाशनः।
पित्तश्रमतृषार्त्तिघ्नो मारुतामयकोपनः ॥ ११८ ॥
(मं अर्जुनसाढ़ड़ा। कं सारढ़ोल। तें मद्दिचेट्टु।
हिं काङ्क, कोह। तां तोरेमत्ति। गौं अर्जुन।)

अथ हरिद्रुनाम।

हरिद्रुः पीतदारुः स्यात् पीतकाष्ठश्च पीतकः।
कदम्बकः सुपुष्पश्च सुराङ्गः पीतकद्रुमः ॥ ११९ ॥
हरिद्रुः शीतलस्तिक्तो मङ्गल्यः पित्तवान्तिजित्।
अङ्गकान्तिकरो वर्ण्यो नानात्वग्दोषनाशनः ॥ १२० ॥
(मं हलदिवा। कं बिलिलु। गौं दारुहरिद्रा।)

अथ वेतसनाम।

वेतसो निचुलो ज्ञेयो वञ्जुलो दीर्घपत्रकः।
कलनो मञ्जरीनम्रः सुषिणो गन्धपुष्पकः॥ १०६॥
वेतसः कटुकः स्वादुः शीतो भूतविनाशनः।
पित्तप्रकोपनो रुच्यो विज्ञेयो दीपनः परः।
रक्तपित्तोद्भवं रोगं कुष्ठदोषं च नाशयेत्॥ १०७॥

(मं बेडिसु। कं बेतसु, बेसयभेदवु। तें जीतयुरकुली। गौं वेतगाछ।)

अथ धवनाम।

धवो दृढतरुर्गौरः कषायो मधुरत्वचः।
शुक्लत्वचः पाण्डुतरुर्धवलः पाण्डुरी नव॥ १०८॥
धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽनिलनाशनः।
पित्तप्रकोपनो रुच्यो विज्ञेयो दीपनः परः॥ १०९॥

(मं धामोडा। कं सिरिवरु। तें नारिञ्जचेट्टु।)

अथ धन्वननाम।

धन्वनो रक्तकुसुमो धनुर्वृक्षो महाबलः।
रुजापहः पिच्छलको रूक्षः स्वादुफलश्च सः॥ ११०॥
धन्वनः कटुकोष्णश्च कषायः कफनाशनः।
दाहशोषकरो ग्राही वणठामयशमप्रदः॥ १११॥

(मं धामणु। कं उदुवे। हिं धामिनी। गौं धाम्ना गाछ।)

अथ भूर्जनाम।

भूर्जो वल्कद्रुमो भूर्जः सुचर्मा भूर्जपत्रकः।
चित्रत्वग्विन्दुपत्रश्च रक्षापत्रो विचित्रकः।
भूतघ्नो मृदुपत्रश्च शैलेन्द्रस्थो हिमभूमितः॥ ११२॥
भूर्जः कटुकषायोष्णो भूतरक्षाकरः परः।

अथ दुग्धानाम।

दुग्धा दुग्धरुहा प्रोक्ता दुग्धिका च स्थलेरुहा।
रोमशा कर्कशदला भस्मरोहा सुदुग्धिका ॥ १२१ ॥
दुग्धा कटुकषायोष्णा कफवातनिकृन्तनी।
पित्तप्रकोपनी चैव जठरानलदीपनी ॥ १२२ ॥
(कुरुडो इति कोङ्कणेप्रसिद्धा।)

अथ शाखोटनाम।

शाखोटः स्याद्भूतवृक्षो गवाक्षो यूकावासो भूर्जपत्रश्च पीतः।
कौशिक्योऽक्षचोरनामश्च सूक्तस्तिक्तोष्णोऽयं पित्तकृद्वातहारी १२३

(मं साहोड। कं श्राघोडमरनु। भरिणिकेचेट्टु, वरन्की।
वम्० साहोडा। हिं सहोड़ा, रुसा, सिष्मीड़।
गौं श्याश्रोड़ा गाछ।)

अथ शाकनाम।

शाकः क्रकचपत्रः स्यात् खरपत्रोऽतिपत्रकः।
महीसहः श्रेष्ठकाष्ठः स्थिरसारो गृहद्रुमः ॥ १२४ ॥
शाकस्तु सारकः प्रोक्तः पित्तदाहश्रमापहः।
कफघ्नं मधुरं रुच्यं कषायं शाकवल्कलम् ॥ १२५ ॥
(मं सोये। कं नेगु। तें टेकुचेट्टु। तां टेक। वम्० खर-
पत्र। उत्० सिङ्गुरु। हिं शगुण। गौं शेगुण।)

अथ शिंशपानाम।

शिंशपा तु महाश्यामा कृष्णसारा च धूम्रिका।
तीक्ष्णसारा च धीरा च कपिला कृष्णशिंशपा ॥ १२६ ॥
श्यामादिशिंशपा तिक्ता कटूष्णा कफवातनुत्।

नष्टाजीर्णहरा दीप्या शोफातीसारहारिणी ॥ १२७ ॥

(मं कालासिंसपा । कं करीय इबीडु । तें शिशुकरर । तां जानुकक्कुकट्टइ, पंशकेइर । हिं शीसव, शीसइ । गौं शिशुगाछ ।)

अथ श्वेतशिंशपानाम ।

शिंशपान्या श्वेतपत्रा सिताह्लादिच शिंशपा ।
श्वेतादिशिंशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत् ॥ १२८ ॥

(मं पाण्डरासिंसपा । कं बिलिय इबीडु ।)

अथ कपिलाशिंशपानाम ।

कपिला शिंशपा चान्या पीता कपिलशिंशपा ।
सारिणी कपिलाक्षी च भस्मगर्भा कुशिंशपा ॥ १२९ ॥
कपिला शिंशपा तिक्ता शीतवीर्या श्रमापहा ।
वातपित्तज्वरघ्नी च छर्दिहिक्काविनाशिनी ॥ १३० ॥

(मं पिवला सिंसपा । कं हौंवइबीडु ।)

अथ शिंशपात्रितयसामान्यगुणाः ।

शिंशपात्रितयं वर्ण्यं हिमशोफविसर्पजित् ।
पित्तदाहप्रशमनं बल्यं रुचिकरं परम् ॥ १३१ ॥

अथ असननाम । (सर्जकविशेषः ।)

असनस्तु महासर्जः सौरिर्बन्धूकपुष्पकः ।
प्रियको बीजवृक्षश्च नीलकः प्रियशालकः ॥ १३२ ॥
असनः कटुरुष्णश्च तिक्तो वातार्त्तिदोषनुत् ।
सारको गलदोषघ्नो रक्तमण्डलनाशनः ॥ १३३ ॥

(मं वडिलुबिया । कं वारुपु । तें हिरियहोतेयमरनु । हिं असना । गौं पियाशाल ।)

अथ नीलबीजनाम ।

द्वितीयो नीलबीजः स्यान्नीलपत्रः सुनीलकः ।

नीलद्रुमो नीलसारो नीलनिर्यासको रसः ॥ १३४ ॥
बीजवृक्षौ कटू शीतौ कषायौ कुष्ठनाशनौ ।
सारकौ कण्डुदद्रुघ्नौ श्रेष्ठस्तत्रासितस्तयोः ॥ १३५ ॥
(मं लोंहिवांबीया । कं केपिन्नहोने । गौं नीलासनइच ।)

अथ वरुणनाम ।

वरुणः श्वेतपुष्पश्च तिक्तशाकः कुमारकः ।
श्वेतद्रुमः साधुवृक्षः तमालो मारुतापहः ॥ १३६ ॥
वरुणः कटुरुष्णश्च रक्तदोषहरः परः ।
शोषवातहरः स्निग्धो दीप्यो विद्रधिवातजित् ॥ १३७ ॥
(मं वरुणः । कं मदवसले । तें उरुमद्दि, जाजिचेट्टु, उस्लि-
मिरिचेट्टु । वम्० वायवरणा । तां मरलिङ्गम् । हिं
विलि । गौं वरुणगाछ ।)

अथ पुत्रजीवनाम ।

पुत्रजीवः पवित्रश्च गर्भदः सुतजीवकः ।
कुटजीवोऽपत्यजीवः सिद्दिदोऽपत्यजीवकः ॥ १३८ ॥
पुत्रजीवो हिमो हृष्यः श्लेषदो गर्भजीवदः ।
चक्षुष्यः पित्तशमनो दाहतृष्णानिवारणः ॥ १३९ ॥
(पुत्रजीव इति कोलापुरप्रसिद्धः । मं जिवन्पुत्र । तें कदुर-
जुवि । वम्० जीवनपुतर । हिं जियापुटज, पितौं-
जिया । गौं जियापता ।)

अथ महापिण्डीतरुनाम ।

महापिण्डीतरुः प्रोक्तः श्वेतपोण्डीतकश्च सः ।
करहाटः क्षुरश्चैव शल्यकोशतरुः सरः ॥ १४० ॥
पिण्डीतरुः कषायोष्णस्त्रिदोषशमनोऽपि च ।
चर्मरोगापहश्चैव विशेषाद्रक्तदोषजित् ॥ १४१ ॥
(मं पेण्डिरा । कं श्रीन्ददयमाडुवमरतु । हिं पेड़िरा ।)

अथ कारस्करनाम ।

कारस्करस्तु किम्पाको विषतिन्दुर्विषद्रुमः ।
गरद्रुमो रम्यफलः कुपाकः कालकूटकः ॥ १४२ ॥
कारस्करः कटूष्णश्च तिक्तः कुष्ठविनाशनः ।
वातामयास्रकण्डूतिकफामार्शोव्रणापहः ॥ १४३ ॥

(मं काजिरा । कं काञ्चिवार, मंकरति दुश्रा, मांकड़ा-
केन्द । गौं कुचिला ।)

अथ कटभीनाम ।

कटभी नाभिका शौण्डी पाटली किणिही तथा ।
मधुरेणुः क्षुद्रश्यामा कैडर्य्यः श्यामला नव ॥ १४४ ॥

(मं कालीकिणही । कं करियकिलगे ।)

अथ शितादिकटभीनाम ।

शितादिकटभी श्वेता किणिही गिरिकर्णिका ।
शिरोषपत्रा कालिन्दी शतपादी विषघ्निका ।
महाश्वेता महाशौण्डी महादिकटभी दश ॥ १४५ ॥

(मं पाण्ढरीकिणही । कं बिलियवेल्लाल ।)

अथ कटभीद्वयगुणाः ।

कटभी भवेत्कटूष्णा गुल्मविषाध्मानशूलदोषघ्नी ।
वातकफाजीर्णरुजाशमनी श्वेता च तत्र गुणयुक्ता ॥१४६॥
(मं दोन्हीकिणहीगुण । कं एरड्किणिगीवेलाल ।)

अथ क्षुवकनाम ।

क्षुवकः क्षुरकस्तीक्ष्णः क्रूरो भूताङ्कुशः क्षवः ।
राजोद्वेजनसंज्ञश्च भूतद्रावी ग्रहाह्वयः ॥ १४७ ॥
भूताङ्कुशस्तीव्रगन्धः कषायोष्णः कटुस्तथा ।

भूतग्रहादिदोषघ्नः कफवातनिकृन्तनः॥ १४८॥
(भूताङ्कुशः इति देशविशेषे ख्यातः। वम्० नाकछिङ्कनी, हरन्दोड़ी। हिं नाकछिक्नी। गौं ह्वै चेता। छिक्किनीति लोके।)

अथ देवसर्षपनाम।

देवसर्षपकश्चाक्षो वदरो रक्तमूलकः।
सुरसर्षपकश्चेन्द्रस्तथा सूक्ष्मदलः स्मृतः।
सर्षपोनिर्जरादिः * स्यात् कुरराङ्घ्रिर्नवाभिधः॥ १४९॥
देवसर्षपनामा तु कटूष्णः कफनाशनः।
जन्तुदोषहरो रुच्यो वक्त्रामयविशोधनः॥ १५०॥
(क्लं देवशिरस। कं देवसिरसभेद।)

अथ लकुचनाम।

लकुचो लिकुचः शालः कषायी दृढ़वल्कलः।
डहुः कार्श्यश्च शूरश्च स्थूलस्कन्धो नवाह्वयः॥ १५१॥
लकुचः स्वरसे तिक्तः कषायोष्णो लघुस्तथा।
कफदोषहरो दाही मलसंग्रहदायकः॥ १५२॥
(मं श्राक्षण। हिं वड़हर। गौं डेलोगाछ, मान्दारगाछ।)

अथ विकङ्कतनाम।

विकङ्कतो व्याघ्रपादो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
कण्टपादो बहुफलो गोपघोटा स्रुवद्रुमः॥ १५३॥
मृदुफलो दन्तकाष्ठो यज्ञीयो ब्रह्मपादपः।
पिण्डरोहिणकः पूतः किङ्किणी च त्रिपञ्चधा॥ १५४॥
विकङ्कतोऽम्लमधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः।

---

* निर्जरः आदिर्यस्य तथाभूतः सर्षपस्य विशेषणपदमेतत्। तेन निर्जरसर्षपः इत्यर्थः।

दीपनः कामलाश्मघ्नः पाचनः पित्तनाशनः॥ १५५॥

(सं गुलचीगाटी। कं हलमाषिका। तें कानवेगुचेट्ट। उत्० वद्दचकुडि। पञ्जा० कुकोया। द्रां कपटाइ। हिं वञ्च। गौं वंद्दचिगाछ।)

इत्थं वन्यमहीरुहाह्वयगुणाभिख्यानमुख्यानया
भङ्ग्या भङ्गुरिताभिधान्तरमहाभोगश्रिया भास्वरम्।
वैद्यो वेद्यतु वर्गमेनमखिलं विज्ञायवैज्ञानिकः
प्रज्ञालोकविजृम्भणेन सहसा स्वैरं गदानां गणम्॥ १५६॥*

ये ह्यन्ति नृणां गदान् गुरुतरानाक्रम्य वीर्य्यासिना
ये स्थित्वापि वने गुणेन सरुजां स्वेनावनं तन्वते।
तेषामेष महानसोममहिमा वन्यात्मनां वासभू-
र्वृक्षाणां भणितो भिषग्भिरसमो यो वृक्षवर्गाख्यया॥१५७॥†

---

* इत्थमिति। वैद्यः इत्थं वन्यमहीरुहाणां आह्वयगुणयोर्नामगुणयोरभिख्यानमुख्या अनयाभङ्ग्या भङ्गुरिताभिधान्तरमहाभोगश्रिया भास्वरम् अखिलम् एनं वर्गं विज्ञाय वैज्ञानिकः सन् प्रज्ञालोकविजृम्भणेन सहसा झटिति स्वैरं गदानां गणं वेद्यतु दूरीकरोतु।

† य इति। ये वृक्षाः वीर्य्यासिना आक्रम्य सरुजां पीड़ितानां नृणां गुरुतरान् गदान् ह्यन्ति छिन्दन्ति। ये वने गहने स्थित्वापि स्वेन गुणेन आवनं वनातिरिक्तं स्थानं तन्वते विस्तारयन्ति। असोममहिमा वृक्षवर्गाख्यया (अत्र उपलक्षणे तृतीया) वृक्षवर्गनाम्नोपलक्षितः तेषां वन्यात्मनां वृक्षाणां यः एष वासभूः भिषग्भिः चिकित्सकैः असमः निरुपमः सर्वोत्कर्षेण स्थितः इत्यर्थः भणितः कथितः स संस्थितः इति परेषान्वयः।

यः काश्मीरकुलोज्ज्वलाम्बुजवनीहंसोऽपि संसेव्यते
नित्योल्लासितनीलकण्ठमनसः प्रौत्याद्यभग्नश्रिया ।
तस्यायं नवमः कृतौ नरहरेर्वर्गः प्रभद्रादिको
अद्रात्मन्यभिधानशेखरशिखाचूड़ामणौ संस्थितः ॥ १५८ ॥*

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
प्रभद्रादिवर्गो नवमः समाप्तः ।

अथ करवीरादिवर्गः ।

चतुर्धा करवीरोऽथ धत्तूरत्रितयं तथा ।
कोविदारोऽब्धिरर्कः स्यान्नमेरुः किंशुकस्तथा ॥ १ ॥†
पुंनागस्तिलकोऽगस्त्यः पाटल्यौ च द्विधा स्मृते ।
अशोकश्चम्पको धन्वी केतकी द्विविधा तथा ॥ २ ॥
सिन्दूरी च तथा जाती सुन्दरः शतपत्रिका ।
मल्लिका च चतुर्धा स्याद्वासन्ती नवमल्लिका ॥ ३ ॥
अतिमुक्तो द्विधा यूथी कुब्जको मुचकुन्दकः ।
करुणी माधवी चाथ गणिकारी च कुन्दकः ॥ ४ ॥

---

* य इति। काश्मीरकुलोज्ज्वलाम्बुजवनीहंसोऽपि काश्मीरदेशजातोऽपि यः प्रौत्याद्यभग्नश्रिया प्रौत्यादिभिः आनन्दादिभिः अभग्ना परिपूर्णा या श्रीस्तया संसेव्यते, नित्योल्लासितनीलकण्ठमनसः तस्य नरहरेः भद्रात्मनि कृतौ अभिधानशेखरशिखाचूड़ामणौ संस्थितः प्रभद्रादिकः नवमः वर्गः समाप्त इत्यर्थः ।

† अर्कः अब्धिः चतुर्द्धा इत्यर्थः । यद्यपि अब्धिः सप्तसंख्यां बोधयति तथापि उत्तरादिभेदतः अत्र चतुःसंख्या एव ग्राह्या ।

चक्रकेविकबन्धूकास्त्रिसन्धिश्च जपा तथा।
प्रोक्ता भ्रमरमारी च तरुण्यम्लानकस्तथा॥ ५॥
किङ्किरातोऽथ बालाख्यो झिण्टिका चोड्रकाण्डिका।
तगरं दमनदन्द्वं तुलसी मरुवो द्विधा॥ ६॥
अर्जकश्च चतुर्गङ्गापत्री पाच्यो च बालकः।
बर्बरो मल्लिकापत्रः प्रोक्ताचारामशीतला॥ ७॥
अथ कमलपुण्डरीकाद्वयकोकनदानि पद्मिनी चैव।
पद्माचं च मृणालं तत्कन्दः केसरश्च तथा॥ ८॥
उत्पलकुमुदकुवलयमुत्पलिनीचाङ्ववसुमित्वा।
उत्तंसनाम्निवर्गे द्रव्याख्यवोपदिश्यन्ते॥ ९॥

अथ करवीरनाम।

करवीरो महावीरो हयमारोऽश्वमारकः।
हयघ्नः प्रतिहासश्च शतकुन्दोऽश्वरोधकः॥ १०॥
हयारिर्वीरकः कुन्दः शकुन्दः श्वेतपुष्पकः।
अश्वान्तकस्तथाऽश्वघ्नो नखराह्वोऽश्वनाशकः॥ ११॥
स्थलादिकुमुदः प्रोक्तो दिव्यपुष्पो हरप्रियः।*
गौरीपुष्पः सिद्धपुष्पस्त्रिकराह्वः प्रकीर्त्तितः॥ १२॥
करवीरः कटुस्तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूतिनाशनः।
व्रणार्त्तिविषविस्फोटशमनोऽश्वमतिप्रदः॥ १३॥
(मं कणेरु, कन्हेर। बं वाकणलिङ्गे। तें गन्नेरु।
हिं कणेली। गौं करवी गाछ।)

अथ रक्तकरवीरनाम।

रक्तकरवीरकोऽन्यो रक्तप्रसवो गणेशकुसुमश्च।

---

* स्थल इति पदमादौ यस्य स चासौ कुमुदश्चेति एवं विग्रहे स्थलकुमुद इति बोद्धव्यः।

चण्डीकुसुमः क्रूरो भूतद्रावी रविप्रियो मुनिभिः ॥ १४ ॥
रक्तस्तु करवीरः स्यात्कटुस्तीक्ष्णो विशोधकः।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिकुष्ठहारी विषापहः ॥ १५ ॥
(बं रक्तकरवीर। कं केङ्गणलिगे। हिं लाल-
कनेल। गों लालकरवीगाछ।)

अथ पीतकृष्णकरवीरनामगुणाः।

पीतकरवीरकोऽन्यः पीतप्रसवः सुगन्धिकुसुमश्च।
कृष्णस्तु कृष्णकुसुमश्चतुर्विधोऽयं गुणे तुल्यः ॥ १६ ॥

अथ धुत्तूरनाम। (उपविषम्) *

धत्तूरः कितवो धूर्त्त उन्मत्तः कनकाह्वयः।
शठो मातुलकः श्यामो मदनः शिवशेखरः ॥ १७ ॥
खर्जूघ्नः काहलापुष्पः खलः कण्टफलस्तथा।
मोहनः कलभोन्मत्तः शैवश्चाष्टादशाह्वयः ॥ १८ ॥
धत्तूरः कटुरुष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्त्तिनुत्।
त्वग्दोषखर्जूकण्डूतिज्वरहारी भ्रमप्रदः ॥ १९ ॥
(मं धत्तूरः। कं मदकुणिके। तें उन्मेत्तचेट्टु, नल्ल उन्मेत्त।
तां कारुउमते। हिं धातुरा। गों धुतुरागाछ।)

अथ कृष्णधत्तूरनाम।

कृष्णधत्तूरकः सिद्धः कनकः सचिवः शिवः।
कृष्णपुष्पो विषारातिः क्रूरधूर्त्तश्च कीर्त्तितः ॥ २० ॥
(मं कालाधत्तूर। कं करियमदकुणिके। गों कनकधुतुरा,
कालधुतुरा।)

---

* धत्तूरशोधनम् :—

"धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्य्यामोषितं पुनः।
कण्डितं निस्तुषं कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥"

अथ राजधत्तूरनाम।

राजधत्तूरकश्चान्यो राजधूर्त्तो महाशठः।
निस्रेणिपुष्पको भ्रान्तो राजस्वर्णः षड़ाह्वयः॥ २१॥
सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः।
सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्॥२२

(इदि धत्तूरः।)

अथ कोविदारनाम।

कोविदारः काञ्चनारः कुद्दालः कनकारकः।
कान्तपुष्पश्च करकः कान्तारो यमलच्छदः॥ २३॥
पीतपुष्पः सुवर्णारो गिरिजः काञ्चनारकः॥
युग्मपत्री महापुष्पः स्याच्चतुर्दशधाभिधः॥ २४॥
कोविदारः कषायः स्यात्संग्राही व्रणरोपणः।
दीपनः कफवातघ्नो मूत्रकृच्छ्रनिबर्हणः॥ २५॥

(मं काञ्चनु। कं कोचाले। तां कचनार। तें देवकाञ्चन। हिं कचनारभेद। गों रक्तकाञ्चनभेद।)

अथ अर्कनाम। (उपविषम्)

अर्कः क्षीरदलः पुच्छी प्रतापः क्षीरकाण्डकः।
विक्षीरो भास्करः क्षीरो खर्जूघ्नः शिवपुष्पकः॥ २६॥
भञ्जनः क्षीरपर्णीस्यात् सविता च विकीरणः।
सूर्य्याह्वश्च सदापुष्पो रविरास्फोटकस्तथा।
तूलफलः शुकफलो विंशत्येकसमाह्वयः॥ २७॥
अर्कस्तु कटुरुष्णश्च वातजिद्दीपनीयकः।
शोफव्रणहरः कण्डूकुष्ठक्रिमिविनाशनः॥ २८॥

(मं रुई। कं अर्क। तें जिल्लेटुचेट्टु। हिं मन्दार, आकन्। गों आकन्दगाछ।)

अथ शुक्लार्कनाम ।

शुक्लार्कस्तपनः श्वेतः प्रतापश्च सितार्ककः ।
सुपुष्पः शङ्करादिः स्यादस्त्यर्को वृत्तमल्लिका ॥ २९ ॥
श्वेतार्कः कटुतिक्तोष्णो मलशोधनकारकः ।
मूत्रकृच्छ्रास्रशोफार्त्तिव्रणदोषविनाशनः ॥ ३० ॥
(मं पाखढरोरूई । कं बिलियश्वक्के । गौं श्वेतआकन्द ।)

अथ राजार्कनाम ।

राजार्को वसुकोऽलर्को मन्दारो गणरूपकः ।
काष्ठीलश्च सदापुष्पो ज्ञेयोऽत्र वसुसम्मितः ॥ ३१ ॥
राजार्कः कटुतिक्तोष्णः कफमेदोविषापहः ।
वातकुष्ठव्रणान् हन्ति शोफकण्डूविसर्पनुत् ॥ ३२ ॥
(मं मन्दारु । कं मन्दारश्वक्के ।)

अथ श्वेतमन्दारनाम ।

श्वेतमन्दारकस्त्वन्यः पृथ्वी कुरवकः स्मृतः ।
दीर्घपुष्पः सितालर्को दीर्घात्यकः शराह्वयः ॥ ३३ ॥
श्वेतमन्दारकोऽत्युष्णस्तिक्तो मलविशोधनः ।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान्हन्ति क्रिमीनत्यन्तदारुणान् ॥ ३४ ॥
(वम्० श्वेतमन्दारु । कं बिलियमन्दारग्ग ।)

अथ नमेरुनाम ।

नमेरुः सुरपुन्नागः सुरेष्टः सुरपर्णिका ।
सुरतुङ्गश्च पञ्चाह्वः पुन्नागगुणसंयुतः ॥ ३५ ॥
(मं सुरपुन्नाग । कं सुरवन्ने । गौं रुचियानाफुल ।)

अथ पलाशनाम ।

पलाशः किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथयाज्ञिकः ।
त्रिपर्णो वक्रपुष्पश्च पूतद्रुत्र ब्रह्मवृक्षकः ।
ब्रह्मोपनेता काष्ठद्रुः पर्य्यायाश्च दश स्मृताः ॥ ३६ ॥

पलाशस्तु कषायोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः।
तद्बीजं पामकण्डूतिदद्रुत्वग्दोषनाशकृत् ॥ ३७ ॥
तस्य पुष्पञ्च सोष्णञ्च कण्डूकुष्ठार्त्तिनाशनम्।
रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभज्यते ॥ ३८ ॥
किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥ ३९ ॥

(मं पलस। कं मुत्तलु। तें मोटुग। उत्० पराश।
वम्० खाकरो। तां परशन्। हिं धारा, ढाक।
गौं पलाशगाछ।)

अथ पुन्नागनाम।

पुन्नागः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नामा पाटलः पुमान्।
रक्तपुष्पो रक्तरेणुररुणोऽयं नवाह्वयः ॥ ४० ॥
पुन्नागो मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तनाशकृत्।
भूतविद्रावणश्चैव देवतानां प्रसादनः ॥ ४१ ॥

(मं पुन्नागः। कं सुरहोन्नेयभेद। तें सुरपोन्नचेट्टु।
उत्० पुणां। वम्० ऊदि। तां पिन्नय। हिं
सुलतानचम्पक। गौं राजचम्पक।

अथ तिलकनाम।

तिलको विशेषकः स्यान्मुखमण्डनकश्च पुण्ड्रकः पुण्ड्रः।
स्थिरपुष्पः छिन्नरुहो दग्धरुहो रेचकश्च स्तजीवी ॥४२॥
तरुणीकटाक्षकामो वासन्तः सुन्दरोऽभीष्टः।
भालविभूषणसंज्ञो विज्ञेयः पञ्चदशनामा ॥ ४३ ॥
तिलको मधुरः स्निग्धो वातपित्तकफापहः।
बलपुष्टिकरो हृद्यो लघुर्मेदो विवर्द्धनः ॥ ४४ ॥

(गौं मरुयाफुलेर गाछ।)

अथ तिलकत्वग्गुणाः।

तिलकत्वक् कषायोष्णा पुंस्त्वघ्नी दन्तदोषनुत्।

क्रिमिशोफव्रणान् हन्ति रक्तदोषविनाशनी ॥ ४५ ॥

अथ अगस्त्यनाम।

अगस्त्यः शीघ्रपुष्पः स्यात् अगस्तिस्तु मुनिद्रुमः।
व्रणारिर्दीर्घफलको वक्रपुष्पः सुरप्रियः ॥ ४६ ॥
सितपीतनीललोहितकुसुमविशेषाच्चतुर्विधोऽगस्तिः।
मधुरशिशिरस्त्रिदोषश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥४७॥
अगस्त्यं शिशिरं गौल्यं त्रिदोषघ्नं श्रमापहम्।
बलासकासवैवर्ण्यभूतघ्नञ्च बलापहम् ॥ ४८ ॥

(मं अगस्ता, हदगा। तें लक्ष्मयविसेचेट्टु। हिं हतिया,
बृहत् वोलसरी। तां हेतिया। कं अगसेयमरनु।
गौं वकफुल।)

अथ पाटलीनाम।

पाटली ताम्रपुष्पी च कुम्भिका रक्तपुष्पिका।
वसन्तदूती चामोघा स्थाली च विटवल्लभा।
स्थिरगन्धाम्बुवासी च कालवृन्तीन्दुभूह्वया ॥ ४९ ॥
पाटली तु रसे तिक्ता कटूष्णा कफवातजित्।
शोफाध्मानवमिश्वासशमनी सन्निपातनुत् ॥ ५० ॥

(मं पाडली। कं हादरि। तें कलगोरु, कलिगोट्टु चेट्टु।
उत्० पाटुड़ि। तां पद्रि। हिं पदु,
पाड़री। गौं पारुल।)

अथ सितपाटलिनाम।

सितपाटलिका चान्या सितकुम्भी फलेरुहा।
सिता मोघा कुबेराक्षी सिताह्वा काष्ठपाटला।
पाटली धवला प्रोक्ता ज्ञेया वसुमिताह्वया ॥ ५१ ॥
सितपाटलिका तिक्ता गुरूष्णा वातदोषजित्।

चक्षुष्यो व्रणरोपी वह्निस्तम्भं करोति योगगुणात् ॥६२॥
(मं नागिणि। कं नागचम्पगी। गौं नागेश्वरचाँपा।)

अथ वकुलनाम।

वकुलस्तु सीधुगन्धः स्त्रीमुखमधुदोहलश्च मधुपुष्पः।
सुरभिश्चिरानन्दः स्थिरकुसुमः केसरश्च शारदिकः ॥ ६३ ॥
करकः सिंधा तु प्रज्ञो विशारदो गूढ़पुष्पको धन्वी।
मदनो मद्यामोदश्चिरपुष्पश्चेति सप्तदशसंज्ञः ॥ ६४ ॥
वकुलः शीतलो हृद्यो विषदोषविनाशनः।
मधुरश्च कषायश्च मदाढ्यो हर्षदायकः ॥ ६५ ॥
वकुलकुसुमं च रुच्यं चोराढ्यं सुरभि शीतलं मधुरम्।
स्निग्धकषायं कथितं मलसंग्रहकारकं चैव ॥ ६६ ॥

अथ श्वेतकेतकीनाम।

केतकी तीक्ष्णपुष्पा च विफला धूलिपुष्पिका।
मेध्या कण्टदला चैव शिवद्विष्टा नृपप्रिया ॥ ६७ ॥
क्रकचा दीर्घपत्रा च स्थिरगन्धा तु पांशुला।
गन्धपुष्पेन्दुकलिका दलपुष्पा त्रिपञ्चधा ॥ ६८ ॥

अथ स्वर्णकेतकीनाम।

स्वर्णादि केतकी त्वन्या ज्ञेया सा हेमकेतकी।
कनकप्रसवा पुष्पी हैमी क्षिप्ररुहा तथा।
विष्टरुहा स्वर्णपुष्पी कामखड्गदला च सा ॥ ६९ ॥
केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्।
हेमाभं मदनोन्मादवर्द्धनं सौख्यकारि च ॥ ७० ॥
तस्य स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः।
रसायनकरो बल्यो देहदार्ढ्यकरः परः ॥ ७१ ॥
(मं केतकी। कं केदगी। तें मोगलिचेट्टु। हिं केवड़ा।
गौं केयाफुल।)

धमिहिक्काकफघ्नी च श्रमशोषापहारिका ॥ ५२ ॥
(मं श्वेतपाडलि । कं बिलियहादरि । गौं श्वेतपारुल ।)

अथ अशोकनाम ।

अशोकः शोकनाशः स्याद्विशोको वञ्जुलद्रुमः ।
मधुपुष्पोऽपशोकश्च कङ्केलिः केलिकस्तथा ॥ ५३ ॥
रक्तपल्लवकश्चित्रो विचित्रः कर्णपूरकः ।
सुभगः स्मराधिवासो दोषहारी प्रपल्लवः ॥ ५४ ॥
रागी तरुर्हेमपुष्पो रामावामाङ्घ्रिघातकः ।
पिण्डीपुष्पो नटश्चैव पल्लवद्रुर्हिविंशतिः ॥ ५५ ॥
अशोकः शिशिरो हृद्यः पित्तदाहश्रमापहः ।
गुल्मशूलोदराध्मानाशनः क्रिमिकारकः ॥ ५६ ॥
(मं, कं, गौं, अशोक । हिं अशोगी ।)

अथ चम्पकनाम ।

चम्पकः स्वर्णपुष्पश्च चाम्पेयः शीतलच्छदः ।
सुभगो भृङ्गमोही च शीतलो भ्रमरातिथिः ॥ ५७ ॥
सुरभिर्दीपपुष्पश्च स्थिरगन्धोऽतिगन्धकः ।
स्थिरपुष्पो हेमपुष्पः पीतपुष्पस्तथाऽपरः ।
हेमाह्वः सुकुमारस्तु वनदीपोऽष्टभूह्वयः ॥ ५८ ॥
तत्कलिका गन्धफली बहुगन्धा गन्धमोदिनी त्रेधा ॥५९॥
चम्पकः कटुकस्तिक्तः शिशिरो दाहनाशनः ।
कुष्ठकण्डूव्रणहरो गुणाढ्यो राजचम्पकः ॥ ६० ॥
(हिं, मं, चम्पा । कं सम्पगे । गौं चाँपाफुल ।)

अथ क्षुद्रचम्पकनाम ।

क्षुद्रादिचम्पकस्त्वन्यः संज्ञेयो नागचम्पकः ।
फणिचम्पकनागाह्वयम्यको वनजः शराः ॥ ६१ ॥
वनचम्पकः कटूष्णो वातकफध्वंसनो वर्ण्यः ।

अथ सिन्दूरीनाम ।

सिन्दूरी वीरपुष्पश्च व्रणपुष्पी करच्छदः ।
सिन्दूरपुष्पी शोणादिपुष्पी बाणाह्वयः स्मृतः ॥ ७२ ॥
सिन्दूरी कटुका तिक्ता कषाया श्लेष्मवातजित् ।
शिरोऽर्त्तिशमनी भूतनाशा चण्डीप्रिया भवेत् ॥ ७३ ॥

(मं शेन्द्री । कं सिन्दूरी । हिं सेंदुरिया ।)

अथ जातीनाम ।

जाती सुरभिगन्धा स्यात्सुमना तु सुरप्रिया ।
चेतकी सुकुमारा तु सन्ध्यापुष्पी मनोहरा ॥ ७४ ॥
राजपुत्री मनोज्ञा च मालती तैलभाविनी ।
जनेष्टा हृद्यगन्धा च नामान्यस्यास्तुदश ॥ ७५ ॥
मालती शीततिक्ता स्यात् कफघ्नी मुखपाकनुत् ।
कुट्मलं नेत्ररोगघ्नं व्रणविस्फोटकुष्ठनुत् ॥ ७६ ॥

(मं जाई । कं जाजि । हिं चम्बेली, स्वर्णजाती । गौं चामेली, मालती ।)

अथ मुद्गरनाम ।

मुद्गरो गन्धसारस्तु सप्तपत्रश्च कर्दमी ।
वृत्तपुष्पोऽतिगन्धश्च गन्धराजो विटप्रियः ।
गेयप्रियो जनेष्टश्च सुगेष्टो रुद्रसम्मितः ॥ ७७ ॥
मुद्गरो मधुरः शीतः सुरभिः सौख्यदायकः ।
मनोज्ञो मधुपानन्दकारी पित्तप्रकोपहृत् ॥ ७८ ॥

(गौं काठमल्लिका ; गन्धराज इति मतान्तरम् ।)

अथ शतपत्रिकानाम ।

शतपत्री तु सुमना सुशीता शिववल्लभा ।
सौम्यगन्धा शतदला सुवृत्ता शतपत्रिका ॥ ७९ ॥
शतपत्री हिमा तिक्ता कषाया कुष्ठनाशनी ।

सुखस्फोटहरा रुच्या सुरभिः पित्तदाहनुत् ॥ ८० ॥
(मं सेवती। कं सेम्बतिगे। तें चेमण्डिचेट्टु। हिं सेवती,
गोलाव। गौं सेउती ; श्वेत वा पाटलवर्ण
गोलाप इति केचित्।)

अथ मल्लिकानाम।

मल्लिका भद्रवल्ली तु गौरी च वनचन्द्रिका।
शीतभीरुः प्रिया सौम्या नारीष्टा गिरिजा सिता।
मल्ली च दमयन्ती च चन्द्रिका मोदिनी मनुः ॥ ८१ ॥
मल्लिका कटुतिक्ता स्याच्चक्षुष्या मुखपाकनुत्।
कुष्ठविस्फोटकण्डूतिविषव्रणहरा परा ॥ ८२ ॥
(मं वेलिमोगरा। कं मल्लिमल्लिगे। तें मल्लेचेट्टु।
गौं मल्लिकाफुल।)

अथ वल्लिकानाम।

वल्लिका मोदिनी चान्या वटपत्रा कुमारिका।
सुगन्धाढ्या वृत्तपुष्पा मुक्ताभा वृत्तमल्लिका ॥ ८३ ॥
नेत्ररोगापहन्त्री स्यात् कटूष्णा वृत्तमल्लिका।
व्रणघ्नी गन्धबहुला दारयत्यास्यजान् गदान् ॥ ८४ ॥
(मं वाटोगरें। कं दुन्दुभिमल्लिगे। बम्० वटमोगरा।
गौं वेलफुल।)

अथ वार्षिकानाम।

वार्षिका त्रिपुटा त्रास्या सुरूपा सुलभा प्रिया।
श्रीवल्ली षट्पदानन्दा सुत्रबन्धा नवाभिधा ॥ ८५ ॥
वार्षिका शिशिरा हृद्या सुगन्धिः पित्तनाशनी।
कफवातविषस्फोटक्रिमिदोषामनाशनी ॥ ८६ ॥
(तें साटह्लीमोगराचाभेटु।)

अथ कस्तूरीमल्लिकानाम।

सा दीर्घवृत्तलपुष्पा विशेषादनेकनिर्देश्याः।
मृगमदवासात्वन्या कस्तूरीमल्लिका ज्ञेया॥ ८७॥
प्रातर्विकस्वरैकासायोल्लिदुरापि मल्लिकापि।
वनमल्लिकानुसारस्यादास्फोटा किन्तु समगुणोपेता:॥ ८८॥

अथ वासन्तीनाम।

वासन्ती प्रहसन्ती वसन्तजा माधवी महाजाति:।
शीतसहा मधुबहला वसन्तदूती च नवनाम्नी॥ ८९॥
वासन्ती शिशिरा हृद्या सुरभि: श्रमहारिणी।
धम्मिल्लामोदिनी मन्दमदनोन्मादददायिनी॥ ९०॥
(मं विरवन्ति। कं विरवन्तिगे। हिं वसन्तीनेवारि।)

अथ नवमल्लिका।

नवमल्लिकाऽतिमोदा शैभी ग्रीष्मोद्भवा च सा।
सप्तला सुकुमारा च सुरभी सूचिमल्लिका।
सुगन्धा शिखरिणी स्यान्नेवाली चेन्दुमूहया॥ ९१॥
नवमल्लिकाऽतिशैत्यासुरभि: सर्वरोगहृत्॥ ९२॥
(मं रोमाली। कं विरवन्तिभेदा। वम्० मोगरा। गौं वासन्ती। "नेयाली" "सेउती" "नेवारी" इति च लोके।)

अथ अतिमुक्तनाम। (नवमल्लिकाभेद:।)

सैवातिमुक्तकाख्या पुण्ड्रकनाम्नी च काचिदुक्ताऽन्या।
मदनी भ्रमरानन्दा कामकान्ता च पञ्चाख्या॥ ९३॥
अतिमुक्त: कषाय: स्याच्छिशिर: श्रमनाशन:।
पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिनिवारण:॥ ९४॥
(मं, तें, रायविरवन्ते। गौं रायबेल; माधवीलता इति केचित्।)

अथ यूथिकानाम।

यूथिका गणिकाऽम्बष्ठा मागधी बालपुष्पिका।
मोदनी बहुगन्धा च भृङ्गानन्दा गजाह्वया॥ ९७॥
(मं पाण्ढरीजूई। कं बिलियमोले। हिं यूही। गौं युंइ।)

अथ सुवर्णयूथिकानामगुणाः।

अन्या यूथी सुवर्णाह्वा सुगन्धा हेमयूथिका।
युवतीष्टा व्यक्तगन्धा शिखण्डी नागपुष्पिका॥ ९८॥
हरिणी पीतयूथी च पीतिका कनकप्रभा।
मनोहरा च गन्धाढ्या प्रोक्ता सा मनुसम्मिता॥ ९९॥
यूथिकायुगलं स्वादु शिशिरं शर्करार्त्तिनुत्।
पित्तदाहतृषाहारी नानात्वग्दोषनाशनम्॥ १००॥
(मं सोनेजुई। कं यरड़मोल्ले। गौं स्वर्णयुंइ।)

अथ साधारणयूथिकानामगुणाः।

सितपीतनीलमेचकनामभिः कुसुमेन यूथिकाः कथिताः।
तिक्ताहिमपित्तकफामयज्वरघ्नो व्रणादिदोषहराः॥ १०१॥
सर्वासां यूथिकानां तु रसवीर्य्यादिसाम्यता।
सुरूपं तु सुगन्धाढ्यं स्वर्णयूथ्या विशेषतः॥ १०२॥

अथ कुब्जनामगुणाः।

कुब्जको भद्रतरुणो वृत्तपुष्पोऽतिकेसरः।
महासहः कण्टकाढ्यः खर्वोऽलिकुलसङ्कुलः॥ १०३॥
कुब्जकः सुरभिः शीतो रक्तपित्तकफापहः।
पुष्पं तु शीतलं वर्ण्यं दाहघ्नं वातपित्तजित्॥ १०४॥
(मं काण्टे शेवती। कुब्जः इतिकोङ्कणेप्रसिद्धः।
हिं. गौं, कूजा।)

अथ मुचकुन्दनामगुणाः।

मुचकुन्दो बहुपत्रः सुदलो हरिवल्लभः सुपुष्पश्च।

अर्घ्यार्हो लक्ष्मणको रक्तप्रसवश्च वसुनामा ॥ १०५ ॥
मुचकुन्दः कटुतिक्तः कफकासविनाशनश्च कण्ठदोषहरः ।
त्वग्दोषशोफशमनो व्रणपामाविनाशनश्चैव ॥ १०६ ॥
(मुचुकुन्दः इति कोङ्कणेप्रसिद्धः । तें लोलगु । तां टङ्को । उत्० वड्लो । हिं मिकचन्द । गौं मुचकुन्दफुल, कनकचांपाफुल ।)

अथ करुणीनामगुणाः ।

करुणी ग्रीष्मपुष्पी स्याद्रक्तपुष्पी च वारुणी ।
राजप्रिया राजपुष्पी सूक्ष्मा च ब्रह्मचारिणी ॥ १०७ ॥
करुणी कटुतिक्तोष्णा कफमारुतनाशिनी ।
आध्मानविषविच्छर्दिज्वरघ्नी श्वासहारिणी ॥ १०८ ॥
(करवीरुणी इति कोङ्कणेप्रसिद्धा ।)

अथ माधवीनामगुणाः ।

माधवी चन्द्रवल्ली च सुगन्धा भ्रमरोत्सवा ।
भृङ्गप्रिया भद्रलता भूमिमण्डपभूषणी ॥ १०९ ॥
माधवी कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धिका ।
पित्तकासव्रणान् हन्ति दाहशोषविनाशिनी ॥ ११० ॥
(म माधवी । कं इन्द्रगोचि । तां गुरुविन्द । तें माधवतोगि । द्रां पुव्वुल गुरिविन्द । गौं माधवीलता ।)

अथ गणिकारीनामगुणाः ।

गणिकारी काञ्चनिका काञ्चनपुष्पी वसन्तदूती च ।
गन्धकुसुमाऽतिमोदा वासन्ती मदमादिनी चैव ॥ १११ ॥
गणिकारी सुरभितरा त्रिदोषशमनी च दाहशोषहरा ।
कामक्रीडाडम्बरशम्बरहरचापलप्रसरा ॥ ११२ ॥
(म गणेरी । गणिकारी इति कोङ्कणेप्रसिद्धा । गौं वासन्ती फुलेर गाछ ।)

ज्वरहारी विविधग्रहपिशाचशमनः प्रसादनः सवितुः स्यात् १२०
(मं बान्दुजा। कं बन्दुवे। हिं दोपरिया, गेजुलिया।
गौं बान्धुलिफुलेर गाछ; बाँधुनो दोपाटी।)

अथ त्रिसन्धिनामगुणाः।

त्रिसन्धिः सान्ध्यकुसुमा सन्धिवल्ली सदाफला।
त्रिसन्ध्यकुसुमा कान्ता सुकुमारा च सन्धिजा॥ १२१॥
त्रिसन्धिस्त्रिविधा ज्ञेया रक्ता चान्या सिताऽसिता।
कफकासहरा रुच्या त्वग्दोषशमनी परा॥ १२२॥
(मं त्रिसन्धि। कं त्रिसङ्गि। गौं कृष्णकेलि।)

अथ जपानामगुणाः।

जपाख्या ओड्रकाख्या च रक्तपुष्पी जवा च सा।
अर्कप्रिया रक्तपुष्पो प्रातिका हरिवल्लभा॥ १२३॥
जपा तु कटुरुष्णा स्यादिन्द्रलुप्तकनाशकृत्।
विच्छर्दिजन्तुजननी सूर्याराधनसाधनी॥ १२४॥
(मं जासविन्द। कं दासनल। हिं ओड़हुल।
गौं जवाफुलेर गाछ।)

अथ भ्रमरारिनामगुणाः।

भ्रमरारिर्भृङ्गमारी शृङ्गारिर्मांसपुष्पिका।
कुष्ठारिर्भ्रमरी चैव ज्ञेया यष्टिलता मुनिः॥ १२५॥
तिक्ता भ्रमरमारी स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहा।
श्लीपदकण्डूतिकुष्ठघ्नी व्रणदोषास्त्रदोषनुत्॥ १२६॥
(भ्रमरमारी इति मालवेप्रसिद्धा।)

अथ तरुणीनामगुणाः।

तरुणी सहा कुमारी गन्धाढ्या चारुकेसरा भृङ्गेष्टा।
रामतरुणी तु सुदला बहुपत्रा भृङ्गवल्लभा च दशाङ्का॥१२७॥
तरुणी शिशिरा स्निग्धा पित्तदाहज्वरापहा।

अथ कुन्दनामगुणाः।

कुन्दस्तु मकरन्दश्च महामोदो मनोहरः।
मुक्तापुष्पः सदापुष्पस्तारपुष्पोऽट्टहासकः।
रमनो वनहासश्च मनोज्ञो रुद्रसम्मितः॥ ११३॥
कुन्दोऽतिमधुरः शीतः कषायः केश्यभावनः।
कफपित्तहरश्चैव सरो दीपनपाचनः॥ ११४॥
(मं कुन्दे। कं सुरगि। तं मौल्ल। गौं कुन्दफुलेर गाछ।)

अथ वकनामगुणाः।

वकः पाशुपतः शैवः शिवपिण्डश्च सुव्रतः।
वसुकश्च शिवाह्वश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः।
शिवमल्ली शिवाह्लादः शाम्भवो रविसम्मितः॥ ११५॥
वकोऽतिशिशिरस्तिक्तो मधुरो मधुगन्धकः।
पित्तदाहकफश्वासश्रमहारो च दीपनः॥ ११६॥
(मं बागोली। कं वगेटाहु। वम्° बुक।
गौं वकफुलेर गाछ।)

अथ केविकानामगुणाः।

केविका कविका केवा भृङ्गारिर्नृपवल्लभा।
भृङ्गमारी महागन्धा राजकन्याऽलिमोहिनी॥ ११७॥
केविका मधुरा शीता दाहपित्तश्रमापहा।
वातश्लेष्मरुजां हन्त्री पित्तच्छर्दिविनाशिनी॥ ११८॥
(केरव इति कोङ्कणप्रसिद्धा।)

अथ बन्धूकनामगुणाः।

बन्धूको बन्धुजीवः स्यादोष्ठपुष्पोऽर्कवल्लभः।
मध्यह्निको रक्तपुष्पो रागपुष्पो हरिप्रियः॥ ११९॥
असितसितपीतलोहितपुष्पविशेषाच्चतुर्विधो बन्धूकः।

मधुरा सुखपाकघ्नी तृष्णाविच्छर्दिवारिणी ॥ १२८ ॥
(मं तरणी। कं चेम्बडे। गौं सेंउती।)

अथ राजतरुणीनामगुणाः।

महती तु राजतरुणी महासहा वर्णपुष्पकोऽम्लान:।
अमिलातकः सुपुष्पः सुवर्णपुष्पश्च सप्ताह्वः ॥ १२९ ॥
विज्ञेया राजतरुणी कषाया कफकारिणी।
चक्षुष्या हर्षदा हृद्या सुरभिः सुरवल्लभा ॥ १३० ॥
(मं राजतरुणी। कं हिरियचेम्बडे। गौं वड़ शेवती।)

अथ रक्ताम्लाननामगुणाः।

अथ रक्ताम्लानः स्याद्रक्तसहाख्यः स चापरिम्लानः।
रक्तामलान्तकोऽपि च रक्तप्रसवश्च कुरवकश्चैव ॥ १३१ ॥
रामालिङ्गनकामो रागप्रसवो मधूत्सवः प्रसवः।
सुभगो भ्रमरानन्दः स्यादित्ययमिन्दुचन्द्रमितः ॥ १३२ ॥
उष्णः कटुः कुरवको वातामयशोफनाशनो ज्वरनुत्।
आध्मानशूलकासश्वासार्त्तिप्रशमनो वर्ण्यः ॥ १३३ ॥
(मं वानझाड। कं बणदगिडु। हिं लाल्कटसरैया।
गौं रक्तझाँटीगाछ।)

अथ किङ्किरातनामगुणाः।

पीतः स किङ्किरातः पीताम्लानः कुरण्टकः कनकः।
पीतकुरवः सुपीतः स पीतकुसुमश्च सप्तसंज्ञकः स्यात् ॥ १३४ ॥
किङ्किरातः कषायोष्णस्तिक्तश्च कफवातजित्।
दीपनः शोफकण्डूतिरक्तत्वग्दोषनाशनः ॥ १३५ ॥
(मं पीवलागोरटा। कं होवणदगोरटे। तें कौंड़गोगु।
हिं कटसरैया। गौं वाणपुष्प, काँटाझाँटी।)

अथ नीलपुष्पानामगुणाः।

नीलपुष्पा तु सा दासी नीलाम्लानस्तु छादनः।

बाला चार्त्तगला चैव नीलपुष्पा च षड्विधा ॥ १३६ ॥
आर्त्तगला कटुस्तिक्ता कफमारुतशूलनुत्।
कण्डूकुष्ठव्रणान् हन्ति शोफत्वग्दोषनाशनी ॥ १३७ ॥
(मं कालाकोराण्टा। कं करियगोरटे। गौं नीलझाँटी।)

अथ झिण्टिकानामगुणाः।

कण्टकुरण्टो झिण्टो सा वन्यसहचरी तु सा पीता।
शोणी कुरवकनाम्नी कण्टकिनी शोणझिण्टिका चैव ॥१३८॥
साऽन्या तु नीलझिण्टी नीलकुरण्टश्च नीलकुसुमा च।
बाणी बाणा दासी कण्टार्त्तगला च सप्तसंज्ञा स्यात् ॥१३९॥
झिण्टिकाः कटुकास्तिक्ता दन्तामयशान्तिदाश्च शूलघ्नाः।
वातकफशोफकासत्वग्दोषविनाशकारिण्यः ॥ १४० ॥
(मं तिन्हिकोराण्टे। कं मुरुमुल्लगोरटेगलु। गौं कुलझाँटी।)

अथ उष्ट्रकाण्डीनामगुणाः।

उष्ट्रकाण्डी रक्तपुष्पी ज्ञेया करभकाण्डिका।
रक्ता लोहितपुष्पी च वर्णपुष्पी षडाह्वया ॥ १४१ ॥
उष्ट्रकाण्डी तु तिक्तोष्णा रुच्या हृद्रोगहारिणी।
तद्बीजं मधुरं शीतं हृद्यं सन्तर्पणं स्मृतम् ॥ १४२ ॥
(मं उटांटी। कं कावण। तें उट्कटारा।
गौं उँटाटी।)

अथ तगरनामगुणाः।

तगरं कुटिलं वक्रं विनम्रं कुञ्चितं नतम्।
शठश्च नहुषाख्यश्च दद्रुहस्तश्च वर्हणम् ॥ १४३ ॥
पिण्डीतगरकं चैव पार्थिवं राजहर्षणम्।
कालानुसारकं चक्रं दीनं जिह्मं मुनीन्दुधा ॥ १४४ ॥
तगरं शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषविनाशनम्।

विषार्त्तिशमनं पथ्यं भूतोन्मादभयापहम् ॥ १४५ ॥

(पिण्डीतगर इति कोङ्कणे प्रसिद्धः । तें नन्दिवर्द्धन-चेट्टु ; गन्धितगरपुचेट्टु । उ० पाणिफलरा । हिं तग-रुचण्डो । गौं तगरपादुका ; घिउलीकोप् ।)

[इति पुष्पाणि]

अथ दमननामगुणाः ।

अथ दमनकस्तु दमनो दान्तो गन्धोत्कटो मुनिर्जटिलः ।
दण्डो च पाण्डुरागो ब्रह्मजटा पुण्डरीकश्च ॥ १४६ ॥
तापसपत्रः पत्री पवित्रको देवशेखरश्चैव ।
कुलपत्रश्च विनीतस्तपस्विपत्रश्च सप्तधावोकः ॥ १४७ ॥
दमनः शीतलतिक्तः कषायकटुकश्च कुष्ठदोषहरः ।
द्वन्द्वविदोषशमनो विषविस्फोटविकारहरणः स्यात् ॥१४८॥

(मं, हिं, दवणा । पञ्जा० दोणा । गौं दोना ।)

अथ वन्यदमननामगुणाः ।

अन्यच्च वन्यदमनो वनादिनामा च दमनपर्य्यायः * ।
वीर्य्यस्तम्भनकारी बलदायी चामदोषहारी च ॥ १४९ ॥

(मं राणदवणा । कं कादवना ।)

अथ तुलसीनामगुणाः ।

तुलसी सुभगा तीव्रा पावनी विष्णुवल्लभा ।
सुरेज्या सुरसा ग्रेया कायस्था सुरदुन्दुभी ॥ १५० ॥
सुरभिर्बहुपत्री च मञ्जरी सा हरिप्रिया ।
अपेतराक्षसी श्यामा गौरी त्रिदशमञ्जरी ।

---

* वनादिनामा दमनपर्य्याय इत्यस्यायमेव पिण्डितार्थो यत् दमनपर्य्याये ये ये शब्दाः उक्ताः तेषां पूर्व्वतः वन इति शब्दं संयोज्य वन्यदमनपर्य्यायः बोद्धव्यः ।

भूतघ्नी पूतपत्री च ज्ञेया चैकोनविंशतिः ॥ १५१ ॥
तुलसी कटुतिक्तोष्णा सुरभिः श्लेष्मवातजित् ।
जन्तुभूतक्रिमिहरा रुचिकृद्वातशान्तिकृत् ॥ १५२ ॥
(मं तुलसीचिभाड़ । तें कृष्णा, गन्धेरचेट्टु, इयुलसी, तुलसीचेट्टु । तां तुलशी । द्रां तुलसी । वम्० तुलस । हिं वरण्डा, तुलसी । गौं तुलसीगाछ) ।

तुलसी साधारणनामगुणाः ।

कृष्णा तु कृष्णतुलसी श्वेता लक्ष्मीः सिताह्वया ॥ १५३ ॥
कासवातक्रिमिवमिभूतापहारिणी पूता ॥ १५४ ॥
(मं दोन्होतुलसी । कं एरडुतुलसी ।)

अथ मरुवनामगुणाः ।

मरुवः खरपत्रस्तु गन्धपत्रः फणिज्झकः ।
बहुवीर्य्यः शीतलकः सुराह्वश्च समीरणः ॥ १५५ ॥
जम्बीरः प्रस्थकुसुमो ज्ञेयो मरुवकस्तथा ।
आजन्मसुरभिपत्रो मरीचश्च वयीदश ॥ १५६ ॥
द्विधा मरुवकः प्रोक्तो श्वेतश्चैव सितेतरः ।
श्वेतो भेषजकार्य्ये स्यादपरः शिवपूजने ॥ १५७ ॥
मरुवः कटुतिक्तोष्णः क्रमिकुष्ठविनाशनः ।
विड्बन्धाध्मानशूलघ्नो मान्द्यत्वग्दोषनाशनः ॥ १५८ ॥
(मं मरुवा । गौं मरुयाफुलेर गाछ ।)

अथ अर्जकनामगुणाः ।

अर्जकः क्षुद्रतुलसी क्षुद्रपर्णी सुखार्जकः ।
उग्रगन्धश्च जम्बीरः कुठेरश्च कठिञ्जरः ॥ १५९ ॥
(मं आजवला । कं कगोरले । तें तेल्लगग्गेरचेट्टु । तां गर्गेर । हिं बाबरी । गौं बाबुइतुलसी ।)

अथ सिताऽर्जकनाम।

सिताऽर्जकस्तु वैकुण्ठो वटपत्रः कुठेरकः।
जम्बीरो गन्धबहुलः सुमुखः कटुपत्रकः॥ १६०॥
(मं पाण्ढरा आजवला। हिं श्वेताज्बला।
गौं कीटश्वेततुलसी।)

अथ कृष्णार्जकनाम।

कृष्णार्जकः कालमाली मालूकः कृष्णमालुकः।
स्यात् कृष्णमल्लिका प्रोक्ता गरघ्नो वनवर्बरः॥ १६१॥
(मं कालाआजवला। कं करियकगोरले।)

अथ विविधार्जकगुणाः।

त्रयोऽर्जका कटूष्णाः स्युः कफवातामयापहाः।
नेत्रामयहरा रुच्याः सुखप्रसवकारकाः॥ १६२॥

अथ वनवर्बरिकानामगुणाः।

वनवर्बरिकाऽन्या तु सुगन्धिः सुप्रसन्नकः।
दोषोत्क्लेशो विषघ्नश्च सुमुखः सूक्ष्मपत्रकः।
निद्रालुः शोफहारी च सुवक्त्रश्च दशाह्वयः॥ १६३॥
वनवर्बरिकाचोष्णा सुगन्धा कटुका च सा।
पिशाचवान्तिभूतघ्नी घ्राणसन्तर्पणी परा॥ १६४॥
(मं आजबलाभेदु। कं सुगन्धिअजरा। गौं वनवावुइतुलसी।)

अथ गङ्गापत्रीनामगुणाः।

गङ्गापत्री तु पत्री स्यात् सुगन्धा गन्धपत्रिका।
गङ्गापत्री कटूष्णा च वातजिद्व्रणरोपणी॥ १६५॥
(मं गङ्गावती। कं बट्टगान्धारी। गौं पचापाता।)

अथ पाचीनामगुणाः।

पाची मरकतपत्री हरितलता हरितपत्रिका पत्री।
सुरभिर्मल्लारिष्टा गारुत्मतपत्रिका चैव॥ १६६॥

पाची कटुतिक्तोष्णा सकषाया वातदोषहन्त्री च ।
ग्रहभूतविकारकारी त्वग्दोषप्रशमनी व्रणेषु हिता ॥ १६७ ॥
(मं पाचि । कं पच्चे ।)

अथ वालकनामगुणाः ।

वालकं वारिपर्य्यायैकतं ह्रीवेरकं तथा ।
केश्यं वज्ज्रमुदीच्यञ्च पिङ्गञ्च ललनाप्रियम् ।
बालञ्च कुन्तलोशीरं कचामोदं शशीन्दुधा ॥ १६८ ॥
वालकं शीतलं तिक्तं पित्तवान्तिवृषापहम् ।
ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं केश्यं श्वित्रव्रणापनुत् ॥ १६९ ॥
(मं करम्बालुः । कं मुण्डिवाल । हिं सुगन्धवाला ।
गौं गन्धवाला ।)

अथ वर्वरनामगुणाः ।

वर्वरः सुमुखश्चैव गरघ्नः कृष्णवर्वरः ।
सुकन्दनो गन्धपत्रः पूतगन्धः सुरार्हकः ॥ १७० ॥
वर्वरः कटुकोष्णश्च सुगन्धिर्वान्तिनाशनः ।
विसर्पविषविध्वंसी त्वग्दोषशमनस्तथा ॥ १७१ ॥
(हिं कालीवावरी । गौं कालवावुइ ।)

अथ सुरपर्णनामगुणाः ।

सुरपर्णं देवपर्णं वीरपर्णं सुगन्धिकम् ।
मच्चिपत्रं सूक्ष्मपत्रं देवार्हं गन्धपत्रकम् ॥ १७२ ॥
कटूष्णं सुरपर्णञ्च क्रिमिश्वासबलासजित् ।
दीपनं कफवातघ्नं वर्ण्यं बालहितं तथा ॥ १७३ ॥
(मं सुरपनि । कं मच्चिपत्रे । गौं पुन्नागभेद ।)

अथ आरामशीतलानामगुणाः ।

आरामशीतला नन्दा शीतला सा सुनन्दिनी ।
रम्या चैव महानन्दा गन्धाढ्यारामशीतला ॥ १७४ ॥

आशमशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी।
दाहशोषप्रशमनी विस्फोटव्रणरोपणी ॥ १७५ ॥

(मं, कं, रामशालि।)

[इति पत्राणि।]

अथ कमलनामगुणाः।

पाथोजं कमलं नभश्च नलिनाम्भोजाम्बुजन्माऽम्बुजं
श्रीपद्माम्बुरुहाजपद्मजलजान्यम्भोरुहं सारसम्।
पङ्केजं सरसीरुहं च कुटपं पाथोरुहं पुष्करं
वार्जं तामरसं कुशेशयकजे कञ्जारविन्दे तथा ॥ १७६ ॥
शतपत्रं विसकुसुमं सहस्रपत्रं महोत्पलं वारिरुहम्।
सरसिजसलिलजपङ्केरुहराजीवानि वेदवह्निमितानि ॥ १७७ ॥
कमलं शीतलं स्वादु रक्तपित्तश्रमार्त्तिनुत्।
सुगन्धि भ्रान्तिसन्तापशान्तिदं तर्पणं परम् ॥ १७८ ॥

(मं कमल। तें तामर।)

अथ पुण्डरीकनामगुणाः।

पुण्डरीकं श्वेतपत्रं सिताब्जं श्वेतवारिजम्।
हरिनेत्रं शरत्पद्मं शारदं शम्भुवल्लभम् ॥ १७९ ॥
पुण्डरीकं हिमं तिक्तं मधुरं पित्तनाशनम्।
दाहास्रश्रमदोषघ्नं पिपासादोषनाशनम् ॥ १८० ॥

(मं पाण्डरें कमल। कं विलियतावरे। तें तेल्लतामर।
गौं श्वेतपद्म।)

अथ कोकनदनामगुणाः।

कोकनदमरुणकमलं रक्ताम्भोजं च शोणपद्मं च।
रक्तोत्पलमरविन्दं रविप्रियं रक्तवारिजं वसवः ॥ १८१ ॥
कोकनदं कटुतिक्तं मधुरं शिशिरं च रक्तदोषहरम्।

अथ मृणालनामगुणाः।

मृणालं पद्मनालश्च मृणाली च मृणालिनी।
विसश्च पद्मतन्तुश्च विसिनी नलिनीरुहम्॥ १८१॥
मृणालं शिशिरं तिक्तं कषायं पित्तदाहजित्।
मूत्रकृच्छ्रविकारघ्नं रक्तवान्तिहरं परम्॥ १८२॥

(मं कमलतन्तु। बं कमलदनूलु। तें तामरतुण्ड, तामर-तोगे। गौं पद्मडाँटा।)

अथ शालूकनामगुणाः।

पद्मकन्दस्तु शालूकं पद्ममूलं कटाह्वयम्।
शालीनं च जलालूकं स्यादित्येवं षडाह्वयम्॥ १८३॥
शालूकं कटु विष्टम्भि रूक्षं रुच्यं कफापहम्।
कषायं कासपित्तघ्नं तृषादाहनिवारणम्॥ १८४॥

(हिं कमलकन्द। गौं पद्मेर गेँड़ो।)

अथ किञ्जल्कनामगुणाः।

किञ्जल्कं मकरन्दश्च केसरं पद्मकेसरम्।
किञ्जं पीतं परागं च तुङ्गं चाम्पेयकं नव॥ १८५॥
किञ्जल्कं मधुरं रूक्षं कटु चास्यव्रणापहम्।
शिशिरं रुच्यपित्तघ्नं तृषादाहनिवारणम्॥ १८६॥

(मं, कं, पद्मकेसर। गौं पद्मरेणु।)

[इति कमलानि]

अथ उत्पलसाधारणनामगुणाः।

अनूष्णं चोत्पलं चैव रात्रिपुष्पं जलाह्वयम्।
हिमाह्वं शीतजलजं निशापुष्पश्च सप्तधा॥ १८७॥
उत्पलं शिशिरं स्वादु पित्तरक्तार्त्तिदोषनुत्।

पित्तकफवातशमनं सन्तर्पणकारणं हृद्यम् ॥ १८२ ॥

(मं रक्तकमल। कं केंदावरे। गौं रक्तपद्म।)

अथ नीलकमलनामगुणाः।

उत्पलं नीलकमलं नीलाब्जं नीलपङ्कजम्।

नीलपद्मं च बाणाह्वं नीलादिकमलाभिधम् ॥ १८३ ॥

नीलाब्जं शीतलं स्वादु सुगन्धिः पित्तनाशकृत्।

रुच्यं रसायने श्रेष्ठं देहदार्ढ्यं च कैश्यदम् ॥ १८४ ॥

(मं नीलकमल। कं करियताम्बरे।)

अथ क्षुद्रमुत्पलनामगुणाः।

ईषत्श्वेतं पद्मं नलिनं च तदुक्तमीषदारक्तम्।

उत्पलमीषन्नीलं त्रिविधमितीदं भवेत् कमलम् ॥१८५॥

उत्पलादिरयं दाहरक्तपित्तप्रसादनः।

पिपासादाहहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥ १८६ ॥

अथ पद्मिनीनामगुणाः।

पद्मिनी नलिनी प्रोक्ता कुटपिन्यब्जिनी तथा।

इत्यं तत्पद्मपर्य्यायनाम्नी ज्ञेया प्रयोगतः ॥ १८७ ॥

पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा।

पित्तकृमिशोषवान्तिभ्रान्तिसन्तापशान्तिकृत् ॥ १८८ ॥

(मं पद्मिनी। कं ताम्बरेयभेद। गौं पद्मफुल।)

अथ पद्मबीजनामगुणाः।

पद्मबीजन्तु पद्माचं गालोड्यं कदली च सा।

भेडा क्रौञ्चादनी क्रौञ्चा श्यामा स्यात्पद्मकर्कटी ॥१८९॥

पद्मबीजं कटु स्वादु पित्तच्छर्दिकरं परम्।

दाहास्रदोषशमनं पाचनं रुचिकारकम् ॥ १९० ॥

(मं, कं, पद्माचः। हिं कमलगट्टा। गौं पद्मबीज।)

दाहश्रमवमिभ्रान्तिक्रिमिज्वरहरं परम् ॥ १९८ ॥

(मं उत्पल। कं मैदिलु। हिं कोत्रि। गौं हेलाफुल ; शन्दिफुल।)

अथ धवलोत्पलनामगुणाः।

धवलोत्पलन्तु कुमुदं कह्लारं कैरवं च शीतलकम्।
शशिकान्तमिन्दुकमलं चन्द्राब्जं चन्द्रिकाम्बुजं च नव ॥१९९॥

कुमुदं शीतलं स्वादु पाके तिक्तं कफापहम्।
रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ २०० ॥

(मं पाण्डरे उत्पल। कं बिलियने ईदिलु। हिं कोइ। गौं नालिफुल ; श्वेतशुन्दि।)

अथ नीलोत्पलनामगुणाः।

नीलोत्पलमुत्पलकं कुवलयमिन्दीवरञ्च कन्दोत्थम्।
सौगन्धिकं सुगन्धं कुड्मलकं चासितोत्पलं नवधा ॥ २०१ ॥

नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुरभि सौख्यकृत्।
पाके तु तिक्तमत्यन्तं रक्तपित्तापहारकम् ॥ २०२ ॥

(मं नीलोत्पलकं। कं नैदिलु। तें नल्लकुलुव। हिं नीलोपर। गौं नीलशुन्दि।)

अथ उत्पलिनीनामगुणाः।

उत्पलिनी कैरविणी कुमुदती कुमुदिनी च चन्द्रेष्टा।
कुवलयिनीन्दीवरिणी नीलोत्पलिनी च विज्ञेया ॥ २०३ ॥

उत्पलिनी हिमतिक्ता रक्तामयहारिणी च पित्तघ्नी।
तापकफकासतृष्णाश्रमवमिशमनी च विज्ञेया ॥ २०४ ॥

(मं उत्पलिनी। हिं कोञि छोटी।)

[इति उत्पलानि]

अथ पुष्पद्रवनामगुणाः।

पुष्पद्रवः पुष्पसारः पुष्परूदश्च पुष्पजः।

पुष्पनिर्य्यासकश्चैव पुष्पाम्बुजः षड़ाह्वयः ॥ २०५ ॥

पुष्पद्रवः सुरभिशीतकषायगौल्यो
दाहश्रमातिवमिमोहमुखामयघ्नः ।
तृष्णार्त्तिपित्तकफदोषहरः सरश्च
सन्तर्पणश्चिरमरोचकनाशकश्च ॥ २०६ ॥
(मं पत्नौर । गौं फुलेर रस ; गोलापजल ;
मधु इति केचित् ।)

अथ जात्यादीनामामोदस्थितिकालः ।

जाती भाति स्वदुर्मनोज्ञमधुरामोदा मुहूर्त्तं द्वयं
द्वैगुण्येन च मल्लिका मदकरी गन्धाधिका यूथिका ।
एकाहं नवमालिका मदकरं चाह्नां त्रयं चम्पकं
तीव्रामोदमथाष्टवासरमितामोदान्विता केतकी ॥ २०७ ॥

इत्थं नानाप्रथितसुमनःपत्रपद्माभिधान-
प्रख्यानोक्तिप्रगुणिततया तद्गुणाख्याप्रवीणम् ।
वाचोयुक्तिस्थिरपरिमलं वर्गमेनं पठित्वा
नित्यामोदैर्मुखसरसिजं वासयत्वाशु वैद्यः ॥ २०८ ॥ *

---

* इत्थमिति । वैद्यः भिषक् "भिषक् वैद्यश्चिकित्सकः" इत्यमरः । एनं मया उक्तमिति भावः वर्गं पठित्वा समभ्यस्य नित्यं ये आमोदाः तैः अविच्छिन्नतया प्रवर्त्तमानसुगन्धिभिः मुखं सरसिजमिव इति उपमितः समासः तत् आशु शीघ्रं यथास्यात्तथा वासयतु गन्धयुक्तं करोतु । वर्गं कीदृशमित्यत आह । इत्थम् अनेन प्रकारेण नाना विविधानि प्रथितानि ख्यातिमापन्नानि यानि पत्रसुमनःपद्मानि तेषां अभिधानप्रख्यानोक्तिभ्यां संज्ञानिवासकथनाभ्यां या प्रगुणितता उत्कर्षता तया उपलक्षितम् । तेषां पत्रादीनां गुणाख्यया गुणकथनेन च प्रवीणं निपुणतरं

स्थैर्यं शैलशिलोपमान्यपि शनैरासाद्य तद्भावनां
भेद्यत्वं यमिनां मनांस्यपि ययुः पुष्पाशुगस्याशुगैः ।
तेषां भूषयतां सुरादिकशिरःपत्रप्रसूनात्मनां
वर्गोऽयं वसतिर्मता सुमनसामुत्तंसवर्गाख्यया ॥ २०८ ॥ †
लोकान् स्पर्शनयोगतः प्रसृमराण्यामोदयन्त्यञ्जसा
प्रोत्फुल्लानि च यद्यशांसि विशदान्युत्तंसयन्ते दिशः ।

गुणवर्णनपारिपाट्यमपि वर्गेऽस्मिन् वर्त्तते इति भावः । वाचो वाक्यस्य युक्तिरिव स्थिरः अविनश्वरः परिमलः यत्र तथाभूतं नाऽपि किञ्चित् अप्रामाणिकमुक्तमिति भावः । यद्वा पञ्चशब्देनाऽत्र चरमसंख्या ग्राह्या तेन पत्रसुमनसां पञ्चभिः अनेकाभिः अभिधानप्रस्थानोक्तिभिः या प्रगुणिततता उत्कर्षता तया उपलक्षितमिति । सुमनःशब्देनैव पत्रप्राप्तौ पुनः पत्रपदग्रहणात् अधिकपदताव्युदासार्थं साधीयः खलु इदं शेषोक्तं व्याख्यानम् ।

† स्थैर्य्यं इति । अत्र यैः इति पदमध्याहार्य्यम् । यैः पुष्पाशुगस्य प्रसूनधन्वनः आशुगैः वाणैः स्थैर्य्यं स्थिरतायां शैलशिलोपमान्यपि अद्रिप्रस्तरसदृशानि अपि यमिनां मनांसि चित्तानि तद्भावनां तेषां पुष्पाणां भावनां चिन्तां शनैः अल्पम् आसाद्य प्राप्य (किं बहुिति ध्वनिः) भेद्यत्वं चपलत्वं ययुः समुत्कण्ठन्ते स्म इत्यर्थः । सुरादिकशिरः देवोत्तमाङ्गं भूषयतां तेषां पत्रप्रसूनात्मनां सुमनसां वसतिः निवासः अयं वर्गः उत्तंसवर्गाख्यया मौलिमण्डनेति नाम्ना मता बुधैरिति शेषः ।

‡ लोकानिति । प्रसृमराणि सर्वतो विस्फुरितानि प्रोत्फुल्लानि विकसितानि विशदानि विमलानि यस्य नृसिंहस्य यशांसि स्पर्शनयोगतः स्पर्शनमात्रेण लोकान् सानुगान् अञ्जसा झटिति "द्राक् झटित्यञ्जसा समाः" इत्यमरः । आमोदयन्ति

तस्यायं दशमः कृतौ क्षितिमगादर्गो नृसिंहेशितुः
सूरीन्द्रोः करवीरकादिरभिधासम्भारचूडामणौ ॥ २१० ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
करवीरादिवर्गो दशमः समाप्तः।

अथ आम्रादिवर्गः।

आम्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता जम्बूश्चैव चतुर्विधा।
पनसः कदली पञ्च नारिकेलद्वयं तथा ॥ १ ॥
खर्जूरी पञ्चधा चैव चारो भल्लातरायणी।
दाड़िमं तिन्दुको चायो अक्षोटः पीलुको द्विधा ॥ २ ॥
पारेवतं मधूकं तु द्विधा भव्यारुके क्रमात्।
द्राक्षा त्रिधाऽथ कर्मारः परुषः पिप्पलो वटः ॥ ३ ॥
वटी चाश्वत्थिका प्लक्षस्तथा चोदुम्बरस्त्रिधा।
तत्त्वचा वदरश्चाब्धि बीजपूरं त्रिधा मतम् ॥ ४ ॥
आमलकी द्विधा चैव चिञ्चा चिञ्चारसस्तथा।
आम्रातकोऽथ नारङ्गो निम्बूर्जम्बीरकद्वयम् ॥ ५ ॥
कपित्थस्तुम्बरश्चाथ रुद्राक्षो बिल्वशल्लकी।
कतकः कार्कटश्चैव द्विधा श्लेष्मातकस्तथा ॥ ६ ॥
मुष्ककः करमर्दश्च तथा तेजःफलस्तथा।

प्रोप्यन्ति इति भावः। दिशश्च उत्तंसयन्ते भूषिताः कुर्वन्ति तस्य सूरीन्द्रोः पण्डितप्रमुखस्य नृसिंहः एव ईशिता सर्वप्रभुः तस्य अभिधानां ये संभाराः समूहाः तेषां चूड़ामणौ प्रधाने इति भावः कृतौ अयं करवीरकादिः वर्गः परिच्छेदः क्षितिं समाप्तिम् अगात् गतः।

विकण्टकः शिवा सप्तास्यचः पूगोऽष्टधा स्मृतः ॥ ७ ॥
सप्तधा नागवल्ली स्याच्चूर्णं चैवाष्टधा स्मृतम् ।
उक्ता आम्रादिके वर्गे वेदचन्द्रेन्दुसङ्ख्यया ॥ ८ ॥

अथ साधारणाम्रनामगुणाः ।

आम्रः कामशरश्चूतो रसालः कामवल्लभः ।
कामाङ्गः सहकारश्च कीरेष्टो माधवद्रुमः ॥ ९ ॥
भृङ्गाभीष्टः सीधुरसो मधूली कोकिलोत्सवः ।
वसन्तदूतोऽम्लफलो मदाढ्यो मन्मथालयः ॥ १० ॥
मध्वावासः सुमदनः पिकरागो नृपप्रियः ।
प्रियाम्बुः कोकिलावासः स प्रोक्तस्त्रिकराह्वयः ॥ ११ ॥
आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोऽग्निकरश्च बालः ।
पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः पटुत्वादिरुचिप्रदश्च ॥ १२ ॥
(मं बालाम्बा । कं एलेयमाविनकायि ।)

अथास्य पक्वापक्वतो विभिन्नावस्थतया विशेषगुणाः ।

बालं पित्तानिलकफकरं तच्च बद्धास्थि * तादृक्
पक्वं दोषत्रितयशमनं स्वादु पुष्टिं गुरुञ्च ।
दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि
ख्यातं तृष्णाश्रमशमकृती चूतजातं फलं स्यात् ॥ १३ ॥
(मं आम्बाफल । कं माविनफल । तें माविड़ि ।
गौं आमगाछ ।)

अथ कोशाम्रनामगुणाः ।

कोशाम्रश्च घनस्कन्धो वनाम्रो जन्तुपादपः । †

---

* बद्धं सञ्जातम् अस्थि बीजं (आंटीति भाषा) यत्र तथा-
भूतम् इत्यर्थः ।

† धन्वन्तरीये निघण्टौ जतुद्रुमेतिपदं कोशाम्रपर्य्यायवा-

क्षुद्राम्रश्चेति रक्ताम्री लाक्षावृक्षः सुरक्तकः ॥ १४ ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-

पित्तप्रदं गुरु विदाहविशोफकारि।

पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं

* पट्वादियुक्तरुचिदीपनपुष्टिवश्यम् ॥ १५ ॥

(मं भरी आम्बा। कं जूरिमावु। हिं कोशम्ब। गौं केओड़ा।)

अथ राजाम्रनाम।

राजाम्रोऽन्यो राजफलः स्मराम्रः कोकिलोत्सवः।

मधुरः कोकिलानन्दः कामेष्टो नृपवल्लभः ॥ १६ ॥

(मं राजाम्बा। कं राजमवु। तें राचमामिड़िचेट्टु।

गौं मालदये आम।)

अथ महाराजाम्रनाम।

अन्यो महाराजचूतो महाराजाम्रकस्तथा।

स्थूलाम्रो मन्मथावासः कन्द्वो नीलकपित्थकः ॥ १७ ॥

कामायुधः कामफलो राजपुत्रो नृपात्मजः।

महाराजफलः कामो महाचूतस्त्रयोदश ॥ १८ ॥

(मं महाराजाम्बा। कं महाराजमावु।)

अथ वहरसालाम्रनाम।

तस्यापि श्रेष्ठतोऽन्याम्रो रसालो वहपूर्वकः।

श्रेयश्चक्रलताम्रश्च मध्वाम्रः सितजाम्रकः।

वनेज्यो मन्मथानन्दो मदनेच्छाफलो मुनिः ॥ १९ ॥

(मं वहरसालु महाराज अम्बा। कं चकतला आम्बा।)

चित्वेन उदटङ्कि। तस्मात् अत्रापि जन्तुपादप स्थाने जतुपाद-

पेतिपाठः नाऽप्रामाणिकः।

* पट्वादि लवणादि।

अथ राजाम्रगुणाः ।

राजाम्राः कोमलाः सर्वे कटूष्णाः पित्तदाहदाः ।
सुपक्वाः स्वादुमाधुर्याः पुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥ २० ॥
राजाम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसाधिकम् ।
गुणाधिकं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥ २१ ॥
बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासार्त्तिपित्तप्रदं
मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।
पक्वञ्चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं तृष्णातिपूतापहम् ॥ २२ ॥
(मं तौन्हीराजाम्बेगुण । कं सुरुराजमाविनगुण ।)

अथ आम्रत्वचागुणाः ।

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् । *
रुच्यं संग्राहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥ २३ ॥

[इति आम्रप्रकरणम् ।]

अथ जम्बूनामगुणाः ।

जम्बूस्तु सुरभिपत्रा नीलफला श्यामला महास्कन्धा ।
राजार्हा राजफला शुकप्रिया मेघमोदिनी नवाह्वा ॥ २४ ॥
जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्त्तिशोषशमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशनी च
विष्टम्भिनी भवति रोचनपाचनी च ॥ २५ ॥
(मं जाम्बुकः । कं नेरिलुसा । तें नेरडुचेट्टु । हिं जामू । गौं जामगाछ ।)

---

* तादृशं तत्तुल्यं कषायमित्यर्थः ।